

ARCHIVUM PHILOLOGICUM
LXIX

EGYETEMES
PHILOLOGIAI
KÖZLÖNY

SZERKESZTI

HUSZTI JÓZSEF ECKHARDT SÁNDOR
GYÖRKÖSY ALAJOS

1946

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ÉS A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KIADÁSA

69. ÉVF.

MÁJUS

Szerkesztőség: Huszti József (görög-latin és keleti filológia) Budapest, VIII.,
Múzeum-körút 6—8; **Eckhardt Sándor** (modern filológia) Budapest, XII.,
Muskátli-utca 4.

Felolvasások az I. titkárnál, **Györkösy Alajosnál** (VIII., Szentkirályi-utca
29—31.) jelentendők be.

Besprechungs- und Tauschexemplare sind an den Leiter des altphilologischen
Teiles Prof. Dr. Josef Huszti (Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8) zu senden.

Tout envoi de livres dont il sera rendu compte dans l'Archivum Philologicum,
doit être adressé à M. Joseph Huszti, professeur à l'Université de Budapest,
Múzeum-körút 6—8, Budapest VIII.

TARTALOM

Oldal

Huszti József: A római irodalom korszakai	1
Periods of Roman Literature	17
Szádeczky-Kardoss Samu: Szövegkritikai és magyarázó jegyzetek Mim- nermos 2. tőredékéhez	19
Kritische und exegetische Bemerkungen zu Mimnermos Fr. 2.	24
Waldapfel József: A krakkói egyetem s a magyar és lengyel szellemi élet kapcsolatai a renaissance korában	27
L'Université de Cracovie et les rapports hongrois-polonais pendant la renaissance	45
Szabolesi S. Miklós: A nyelvészeti stílusvizsgálat XX. századi módszerei Les récentes méthodes linguistiques de l'étude du style	47 68

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Marót Károly: Zum römischen Managlauben	70
Borzásák István: Vergilianum	81
Szemerényi Osvald: Latin sum	82
Horváth Endre: Διονύσιος budai püspök sírfelirata	91
Horváth Endre: Magyar vonatkozások Legrand újjörög bibliográfiájá- ban (XVI. sz.)	92
Wagner József: Liszt Ferenc és Heine	93
Franz Liszt und Heine	97
Baumgarten Sándor: Jean Molinet magyar dolgokról	97
Jean Molinet se tourne vers la Hongrie	99

(A tartalomjegyzék folytatását lásd a boríték III. oldalán.)

**Előfizetés, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíja, felszólamlások, egyes
füzetek megrendelése, lakásváltoztatás bejelentése a pénztárhoz, Lelkes
Istvánhoz** (Budapest, V., Klebelsberg-utca 16. VKM.) intézendők. Tagsági díj
évi 8 pengő. Befizetni a 312. sz. postatakarékpénztári folyószámára is lehet.

Kiadóhivatal: Budapest, VIII., Múzeum-körút 6—8 Egyet. Nyomda).

A RÓMAI IRODALOM KORSZAKAI.

A Budapesti Philológiai Társaság 1944. február 16-án tartott LXIX. rendes közgyűlésén elhangzott előadás.

I.

Több mint fél évszázaddal ezelőtt, 1890-ben, Némethy Géza tollából érdekes tanulmány jelent meg *A római költészet korszakai* címmel. A tanulmány egyik legfőbb érdeme következetes elvszerűsége. Némethy abból az alaptételből indult ki, hogy a rómaiak nem teremtettek külön műfajokat, hanem egyszerűn átvették a már kész görög formákat. Irodalmuk tehát reprodukzív! Ennek az irodalomnak létparancsát annak idején szerinte Horatius foglalta össze a legtömörebben: ...vos exemplaria Graeca — Nocturna versate manu, versate diurna. E felismerés következményeit Némethy a korszakokra osztásnál szigorúan levonta: a római költészet, általában a római irodalom fejlődésének objektív mértéke szerint csak az a viszony lehet, amelyben időről-időre a görög irodalomhoz állt. Tulajdonképpen csak két átfogóbb korszakot különböztet meg: az első a görög formák fokozatos elsajátításának, a második az elsajátított formák továbbművelésének szakasza. E két nagyobb perióduson belül a kisebb időszakok a következők lennének: 1. a görög és a nemzeti formák küzdelme, 2. a görög formák kezdetleges utánzása, 3. a görög formák szolgai utánzása, 4. a görög formák művészi elsajátítása, vagyis a költészet aranykora, 5. e formák virtuóz kezelése, vagyis az ezüstkor, 6. végül az elbarbárosodás.

Ez a szűkszavú összefoglalás természetszerűleg nem adhatta vissza Némethy fejtegetéseinek megvesztegető gondolatvezetését, sok finom ötletét. A dolgozat különleges értékét elárulhatja az a találkozás, hogy két évtizeddel később Eduard Norden később annyira híressé és ismertté vált római irodalomtörténeti összefoglalásában Némethynek magyarul megjelent cikkétől függetlenül szinte teljesen azonos elvi nézetet vallott. Feldolgozásának első mondata szerint a római irodalom fejlődésének legfőbb kritériuma a görög irodalomhoz való kapcsolata. A továbbiakban még a Némethy-féle állásponton is túlmenő szigorúsággal a római irodalomtörténetet egyszerűen a görög irodalomból átvett műfajok (révny) kiképzése és átformalása történetének definiálja.

A példákat könnyű lenne továbbszaporítani. Theodor Birt elterjedt irodalomtörténeti összefoglalásában pl. azt az állítást kockáztatja meg, hogy a római csak annyiban kultúrember, amennyiben görög nevelésben részesült. A római irodalom, ha a „külsőségektől“ eltekintünk, egyszerűen a görög irodalomnak egyik megjelenési formája. Az antik világirodalom lényegében görög s ennek a római csak egyik része. Az egyetlen eltérés a nyelv, ezt azonban nem szabad lényeges mozzanatnak tekintenünk, hiszen az ókorban volt olyan elmélet, amely szerint a latin tulajdonképpen a görög nyelv egyik dialektusa lett volna!

Ettől a felfogástól csak látszólag tértek el azok a kézikönyvek, amelyek a korszakokra osztással nem sokat bajlódva, az egyes írók életrajzi adatait, munkáik jellemzését egyszerűen felfűzték az időrend elszakíthatatlan fonalára s a pihenő helyeket — az egyes történeti szakaszok bevezető jellemzését — nagyjában hasonló tartalmú elvi megállapításokkal töltötték ki. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a római irodalomtörténeti kutatás még nem is olyan régen általában görög mértékkel szerette mérni a római irodalmi értékeket, ami sok félreértésre adott alkalmat. Arra csak kevesen gondoltak, hogy a fejlődés folyamatát érdemes lenne mélyebben megragadni s hogy az irodalmi jelenségekben a rómaiaknál is az egyoldalú forráskutatás vagy esztétizálás helyett talán inkább a történeti lét, esetleg a kultúra irodalmi vetületét kellene keresni és kidomborítani.

A vázolt magatartás főleg a német tudományban és a német szellem hatásköréhez szorosabban kapcsolódó kulturális közösségekben érvényesült. A latin népek ezzel szemben, ha nem is mindig ragadták meg a lényegét, a renaissance-humanizmus továbbélő hatása alatt általában szívósan kitartottak Róma kultusza és irodalmi termékeinek önmagukban való értékelése mellett. Érdeemes lesz e jelenség szellemtörténeti hátterét közelebbről szemügyre vennünk.

A római irodalomnak kizárólag görög oldalról való megközelítése német kultúrterületen a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején érte el csúcspontját, hatásában azonban még körülbelül egy évszázadon át érezhető volt. Végső gyökere a német neohumanizmus, továbbá a Sturm és Drang és a romantika görög-szemlélete. A XVIII. sz. hetvenes évei közpéig általában a római-latin humanizmus eszmevilága uralkodott, amely az ókori szellemi ősököt elsősorban a római íróknál kereste és találta meg. A görög erősen háttérbe szorult s az esetek túlnyomó részében csak a rómain keresztül érvényesült. A vita pl. arról folyt, ki volt nagyobb: Vergilius-e vagy Homeros? S a pálmát rendszerint az a Vergilius kapta, kinek költészetét általában a Róma-kultusz legfontosabb pillérének tekintették. Az irodalom is, az imitáció elvét követve, az esetek túlnyomó részében ebből a forrásból termékenyült meg:

a hatáshoz a görögök aránylag kis résszel járultak hozzá. Így volt ez nagyjában a németeknél is, azonban magatartásuk mégsem volt ezen a ponton olyan magátólértetődő, mint a franciáké vagy az olaszoké. A történeti kapcsolat ugyan nem hiányzott, de nem volt olyan egyenesvonalú, mint a román népeknél s átérésébe, talán a protestantizmus hatása alatt is, mindig belevegyült valami Róma iránti bizalmatlanság.

A XVIII. sz. második felében, körülbelül a hetvenes évektől kezdődőleg, Herder, Wilhelm von Humboldt, Winckelmann, Goethe, Schiller hatása alatt újfajta humanizmus alakult ki, amelyik életerejét és felhatalmazását nem annyira a történelemben kereste, hanem inkább egy újszerű ember-eszményben, amit a legtisztábban nem a rómaiaknál, hanem a görögöknél vélt megtalálni. Humboldt szerint antikon elsősorban görögöt, sőt athénit kell érteni. Számára a római egyszerűen a görög művelődési értékek közvetítője. A görög az eredeti, a harmonikus, a szimbolikus jelentőségű: időfölköti mintája minden igaz emberiségnek. Különleges igényt a későbbi nemzedékek figyelmére csak a görögök tarthatnak, mert ők a kezdeményezők, az elindítók. Még azt is kedvező mozzanatnak tartotta, hogy a görögök nem tűntek ki a gyakorlati államszervezésben: Humboldt előtt pl. eszményként olyan állam lebegett, amely az egyéniséget nem gyengíti, nem veri bilincsbe, nem ernyeszti el, amely nem lehet még felfogásbeli konfliktusok forrása sem! Megnyilvánul ebben a szemléletmódban a neohumanizmus közömbös magatartása a politikummal szemben.

Mindebből következik, hogy a neohumanizmus művészetben, erkölcsben, politikában szívesen hajlott a Róma-ellenes felfogás felé. A korszak vezető szellemei mintegy befészkeltek magukat a régi görögök közé: a nagy görög klasszikusokat tekintették igazi szellemi őseiknek, ott helyezték el a saját vágyaikat, velük kapcsolatban próbálták kiélni az ősi, az eredeti, a nem levezethető irányában feltörő nosztalgiájukat. A német és a görög szellem nagyszerű találkozásában az odaadás és az önmagára eszmélés szétbonthatatlanul összefonódott, mintha valami régen elfelejtett közösség emléke villant volna fel. Ez a találkozás nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a német neohumanizmus sajátos görög-szemlélete a tudományban is utat törjön s ezzel hosszú időre, közel másfél évszázadra eldöntse a római irodalom megítélésének sorsát. E sajátos felfogás kiformalódását nagy mértékben elősegítette az a körülmény, hogy a kutatás akkor még aránylag keveset tudott a görög őstörténetről, keletről, a mediterrán kultúráról, a görög művelődés keletkezéséről, a homerosi költeményekről stb. Azt hitték, hogy náluk minden őseredeti, autochton. A római értékelésnek viszont nem tett jót, hogy pl. a római irodalom lényegileg csak a Kr. e. III. sz. közepén indult meg, olyan korszakban, amely már szinte teljesnek mondható történeti megvilágítást

kaphatott. Az igaz, hogy a legrégebb írótól jórészt csak töredékek maradtak ránk, de viszont ezek is behelyezhetők voltak a történeti folyamatosságba, sőt nem ritkán lehetővé tették a görög mintákkal való összevetést is. A nagyobb arányokban kibontakozó filológiai kutatás a továbbiakban bőséges adatokat hozott felszínre, amelyek kézzelfoghatóan bizonyították, hogy a római alkotások mögött mindig, vagy majdnem mindig ott található a görög minta, a görög forrás.

A neohumanizmus illúzióit a görög-római kapcsolatok lényegére vonatkozólag a történeti filológia szigorú tárgyilagosságának kellett volna eloszlatnia. Ez azonban elmaradt! Sőt a görög eredetiségre és a római utánzásra vonatkozó dogmát a történeti filológiától összehordott anyag még mintha megerősítette volna. Része volt ebben annak az egyébként természetes és magától értetődő tudományos programnak, amely minden történetileg ránk hagyományozottat igyekezett felbontani, minden későbbit a korábbira visszavezetni, minden jelenség előzményeit, keletkezési feltételeit pontosabban megállapítani. Ilyen tudományos célkitűzés mellett az, ami később jött, rendszerint visszavezethető arra, ami korábban volt. Ha most ebből értékítéletet vonunk le, akkor — főleg az „eredetiség“ szemszögéből — a későbbi rendszerint rosszabbul jár! Így lett a római kultúrából utánzás, így lettek a legizmosabb tehetségű, legnagyobb hatású, legeredetibb római írók is utánzók. Velük szemben a görögök az eredetiek és teremtők. Róma irodalma e szerint másodlagos, jelentősége mellékes, érdeme legföljebb a közvetítésben van. Átmenetileg a történeti filológiának egy-egy jelesebb képviselője felismerte ugyan ennek a felfogásnak egyoldalúságát, az értékelés azonban vissza-visszacsapott a tudományban egyébként már régen túlhaladott neohumanista filológia eredeti Róma-szemléletéhez. Sokatmondó körülmény az is, hogy a kutatásban aránylag sokkal kisebb érdeklődést kötött le a római ókor, mint a görög. S mennyire jellemző, hogy minden idők egyik legnagyobb Róma-kutatója, Mommsen, szinte látható elégtétellel mutat rá római történetének irodalmi fejezeteiben e nagy nép irodalmi képességeinek fogyatékos voltára, a rómaiak és itáliaiak szellemi szegénységére, költészet terén való állítólagos alkalmatlanságukra. A kutatás hőroza messze túlhaladt a neohumanista színvonalon, esztétikai kategóriái azonban még a XVIII—XIX. századforduló készletéből valók. S a mi Némethy Gézánk is, ki egész tudományos munkásságát szinte feltűnő kizárólagossággal a rómaiaknak szentelte, kései költeményeiben a görög szépségeszmény dicsőítésére talált lángoló szavakat, viszont ilyen vonatkozásban a rómaiakról alig ejtett szót. Tudományos életét a rómaiaknak szentelte, a szépséget azonban a görögöknél kereste és találta meg, szíve a görögöké maradt!

E felfogásnak megfelelően a rómaiak más viszonylatban is rosszul jártak, ha a görögökkel hasonlították össze őket. Pedig az ilyen összehasonlítás szokványos, jóformán kötelező része volt minden irodalomtörténeti feldolgozásnak. A görög-római σύγκρισις-t természetszerűleg még erősebben befolyásolta a neohumanizmus felfogása, mint a tudományos kutatás egyéb részeit. Közhelyszámba ment, hogy a római parasztnép, amelynek különleges tehetsége volt a katonai tudományokhoz, a joghoz, az adminisztrációhoz, általában a tágabb értelemben vett politikához, egyébként azonban a művészet és irodalom terén szinte szánalmasan ügyefogyott utánzó. Ami a fantáziát illeti, abból a neohumanizmus a rómainak a legjobb esetben csak a passzív jellegűt engedélyezte: az alkotó fantázia mindvégig megmaradt görög monopóliumnak. Érvként még azt is felhozták, hogy a szegényes latin nyelvnek megfelelő szava sem volt a költő fogalmának kifejezésére: a scriba túlságosan lapos, a poeta görög, a vates pedig kelta szó! A neohumanizmus hirdette azt is, hogy a jelesebb római tulajdonságok, mint pl. a józanság, állhatatosság, kitartás, akaraterő, a közösséghez való hűség, az éles fogalmi megkülönböztetésekre irányuló képesség stb. egyenesen károsak a művészet és irodalom ápolása szempontjából. Joggal mutatott rá a legújabb kutatás ennek a felfogásnak tarthatatlan voltára. Kétségtelen, hogy a görögök a rómaiakat a művészet, a filozófia és az irodalom terén messze felülmúlták. De akkor a történeti kritikának a mérleg másik serpenyőjébe minden esetben bele kellett volna dobnia a római pozitívumokat is minden következményeikkel együtt. Ez azonban közel másfél évszázadon át, főleg a német kutatásban, elmaradt, vagy legalább is háttérbe szorult!

A fordulat akkor következett be, amikor a görögökre és rómaiakra vonatkozó ismereteink annyira gyarapodtak, hogy a problémalátásnak is szükségszerűen meg kellett változnia. Hatott a felfogásváltozásra annak felismerése is, hogy az állam felépítésében, fejlesztésében, irányításában a szellem épp úgy megnyilvánul, mint a vallásban, művészetben, irodalomban. S mihelyt államról van szó, a római az összes világtörténeti szerepet játszott népek között azonnal az első helyre rúgtathat! A XX. században lassan, óvatosan, majd az első világháború után a történelmi élmények hatása alatt szinte rohamosan a német tudomány területén is új Róma-szemlélet bontakozott ki. Az első nagyobb hatású fejtegetés, amely a hosszú időn át uralkodó érték kategóriák megváltoztatását sürgette, Friedrich Leónak 1904-ben megjelent értekezése volt, melynek már a címe is programm és riadó: *Die Originalität der römischen Literatur!* Az idevonatkozó irodalom további fontos termékei (a német Kroll, Reitzenstein, Jachmann, Ed. Fraenkel, Bickel; az olasz Ussani, Funaioli, Rostagni, Francisci; a francia Grenier, *Homo művei* — hogy csak a legje-

lentősebbekre utaljak) már jórészt a század huszas éveit után jelentek meg. Az összefoglaló munkák mellett ugyanez az új felfogás hatja át és bizonyos fokig irányítja a részletkutatásokat is. Azelőtt főleg azt keresték, mit vett át Róma: újabban az látszik fontosabbnak, mit adott hozzá a magáéból. A forráskutatás kiegészült a római elem hangsúlyozásával: mi a római (plautusi) Plautusnál, Cicerónál, Horatiusnál, Vergiliusnál, Senecánál, hogyan érvényesült a római szellem a nyugati kereszténységben, hogyan tágult a római kultúra európai művelődéssé stb. stb.?

E kutatások háttérében újszerű szemlélet bontakozott ki a kultúra fejlődésének törvényeiről, amelyet nagy mértékben befolyásolt a görög kultúra mélyebbreható megismerése is. Közben, ahogyan a kép hitelesebbé lett, a neohumanizmus görög-eszménye megfakult; a rómaiaknál viszont a kép hitelesebbé válása annak megszínésedését hozta magával.

II.

Az új felfogás szerint, amelyet alátámasztottak a kultúrfilozófiai kutatás eredményei, minden kultúra egységes, összefüggő rendszer, amely homogén életakaráson alapul, világosan megjelölhető eszmény irányában tájékozódik s pontosan körülhatárolható értékek összeségére támaszkodik. Ezek az értékek harmónikus összehangolódva belső szellemi rendet alkotnak. E rendszer külső megjelenési formája, egyben működési területe rendszerint egy olyan életerős politikai szervezet, amely a sajátos érférendszerrel védelmezi, kifejezésre juttatni, esetleg továbbterjeszteni tudja. A legfontosabb mozzanatok egyike a kultúra lényegét alkotó értékrendszer egysége és harmóniája.

A kultúrát azonban soha sem lehet konok elzárkózással gazdagítani, hanem csak termékenyítő és újjáteremtő áthasonlítással. A valóban progresszív nemzeti közösség mindig fogékony a másfajta, újszerű értékek irányában, ezeket könnyen befogadja és egyben magáéivá teszi. Lényeges azonban, hogy a felvett elemek beolvasztása ellenére a befogadó kultúra maradjon hű önmagához, tartsa épségben a maga teremthető energiáit, hárítsa el magától mindazt, ami lényegével nem hozható összhangba. Ha egy kultúrának már nincs elegendő ereje ahhoz, hogy az átvett új elemek fölött úr maradjon, hogy azokat a maga titokzatos belső törvényének megfelelően átszellemítse, akkor erői megfogyatkoztak s a bukás nem lehet messze.

Ha most ezt a tételt, amelyet a kultúrfilozófiai elmélkedés is történeti megfigyelésekből párolt le, a római kultúrára alkalmazzuk, egészen különleges élményben lesz részünk. A római fejlődés a legegyszerűbb módon megerősíti e tétel igazságát. Az egyik oldalon áll, amit Róma másoktól tanult, kölcsönzött. A másik oldalon azonban mindig ott találunk valamit, mégpedig valami

rendkívüli fontosat, éppen azt, amit pl. a neohumanizmus ókor-szemlélete végzetesen elhanyagolt: a római szellem és formakész-ség alakító-újjáteremtő hatását, minden római kulturális mozzanat végső erőforrását, igazi lényeges pontját. Ez a sajátosan római mozzanat azért fontos, mert a kettőnek, az átvett anyagnak és a formáló erőnek szintézise adja az újat, a történetileg római, amely nemzeti és egyben nemzetfölötti, időhöz kötött s lényegileg mégis időtlen, mert más kultúrközösségek számára is könnyen továbbadható, más koroktól is könnyen befogadható. Látszólag a befogadással a római kultúra mintha lemondana a saját énjéről: lényegileg azonban sokszor éppen a befogadással tud lenyúlni a saját énjének legtitkosabb, addig még nem is sejtett gazdagságú rétegeibe.

„Római“ ezek szerint kétfélet jelenthet: kisoromait és nagy-rómaid. A kisoromai a latiumi földhöz tapad, a legjobb esetben itáliai. Ezt a végső magot azonban a római kultúra történeti fejlődésében még a legrégebb korszakban sem találjuk meg eredeti tisztaságában. Ugy kellene, ha egyáltalán lehetne, ezt a történetileg adott jelenségek bonyolultságából ledesztillálni. Történetileg a római jelző csak azt az egészet jelentheti, amelynek az itáliai-római csak végső alapja, egyik része, magában az egészben azonban szétbonthatatlanul benne van a görög, sőt benne foglaltatnak azok a további kultúrelemek is, amelyek a római kultúra nagy szintéziséhez egytől-egyig hozzájárultak. A történeti Róma kezdettől fogva valóságos gyűjtömedencéje a különböző népeknek és kultúráknak. Van abban valami szimbólikus jelentőség, hogy a legenda a városalapítást összekötötte az asylum intézményével: Rómában a legrégebb időtől fogva, ameddig az archeológus ásója egyáltalán vissza tud nyúlni, különböző népek, fajok, kultúrák keveredtek. Amikor Itália politikai egységesítésének műve megindul, a félsziget valóságos népkáosz: annyi a külön-külön népközösség, nyelv, dialektus, hogy megszámlálni is alig lehetne. S amikor kialakul a birodalom, a Földközi-tenger medencéjének összes népei, köztük a töméntelen keveredésen már évszázadokkal, sőt évezredekkel előbb átment ősi keleti népek, mind sorjában belekerülnek abba a nagy olvasztó tégelybe, amely Róma városának nevét viselte, de már világbirodalomná tágult. Mindezek a népek s mindezek a kultúrák részeivé s egyben részeseivé lettek annak az egységes jelentésalkató római kultúrának, amelynek egyik, nem éppen elhanyagolható jelentőségű megnyilvánulási formája a római irodalom.

Ez a fejlődési menet magyarázza, hogyan lett éppen a rómaiság a legsikeresebb kultúráközvetítő az európai történelemben. De tévedés lenne, ha a lényegét csak a közvetítésben keresnénk és találnánk meg s ha ennek megfelelően a római irodalmat elintéznők pl. a reprodukzív jelzővel. Joggal mutattak rá a római szel-

lem életútjának kutatói a következő fontos jelenségre. Nagyon sok esetben előfordult, hogy a Rómától a saját céljaira átkölcsönzött művelődési elemek az átkölcsönzés időpontjában szűkebb hazájukban már elvesztették frissességüket, hajtóerejüket: megmerevedtek, formulákba, konvenciókba mumizálódtak, nem is említve azt a körülményt, hogy alkalmmal már szétesőfélben lévő, elkorhadt politikai szervezetekben voltak kénytelenek továbbáporodni. S amikor a rómaiak figyelme rájuk irányult, éppen az átkölcsönzés, az új szervezetbe való átillesztés révén mintegy galvanizálódnak, felfrissülnek, átformálódnak, megtermékenyülnek, sőt termékenyítenek, de mindenesetre szervesen beilleszkednek egy új, életerős, világos értelmű, céltudatos, egységesnek tetsző kultúrába. S majdan a Rómától nyert új formában jutnak el az utókorhoz, részeivé lesznek az európai művelődésnek, közkincsévé az egész emberiségnek. Csodálatos folyamat ez, melynek mélységeit a puszta kölcsönzések regisztrálásával egyáltalán nem lehet megközelíteni! Több ez, mint eklekticizmus és összeolvasztás: igazi újjáteremtésnek minősíthetjük.

Az újjáteremtés biztosítója a római szellem domináló jegyeinek feltétlen érvényesülése. A római kultúra állandóan újabb és újabb elemeket szív fel, amelyek vagy maguktól jelentkeznek, vagy kiválasztás útján jutnak be az együttesbe. S noha e kultúra eredeti megteremtői, szövívői és védelmezői — együttesen a római középosztály és felsőbb réteg — a szörnyű történeti katasztrófák és egyéb (biológiai) okok következtében mindinkább fogynak, végül már szinte eltűnnek, s noha a megirt kult sorokat a birodalom vezetői évszázadokon át újabb és újabb elemekkel voltak kénytelenek feltölteni, mégis az őrsekváltások gyakorisága ellenére a tipikus vonások, a lényeges mozzanatok szinte változatlan szívósággal továbbéltek: a római szellem lényegileg nem sokat változott. Áll ez a tétel az egész művelődésre: áll az irodalomra is. Sőt a római szellem még akkor is tovább él, amidőn az a politikai organizmus, az imperium Romanum, amely az egész kései római művelődés védő burkának, mintegy a csigaházának tekinthető, nyugaton szétesett. A római művelődés, mint eszme, mint mitosz, mint örökség túlélte az őt létrehozó politikai szervezetet. Ez azt bizonyítja, hogy ez a művelődés lényeges elemeiben kivételesen ellenállóvá szilárdult. A római kultúra tovább tudott hatni abban a quasi-politikai szervezetben, amit a nyugati kereszténység a római birodalomtól lerakott alapokon épített fel, ami a szó világi értelmében egyáltalán nem volt hatalmi-politikai organizáció, legföljebb annyiban mutatott az állammal analóg szervezetet, hogy alapjait mégis a tekintély, a fegyelem és a rangsorolás elvei támasztották alá. A kereszténység Róma hatását talán még szélesebbé, mélyebbé, erősebbé tette azzal, hogy most már „minden népeknek“ átszarmaztatni próbálta a római rendet, uralkodói művészetet

és hatalmi akaratot. A nyugati kereszténység révén Róma továbbra is szimboluma lett most már az európai szellemi egységnek, amely akkor is, mint a nyugati kultúrközösség tudata, továbbélt, amikor a keresztény vallási egység tudata megszűnt hatóerőként működni. A kultúrvilág úgy érzi, hogyha ez a kultúrközösség széttörnék, utána már csak a káosz jöhetne, az a káosz, amit annakidején az őskeresztények az Antikrisztus eljövetelével és az utolsó ítélet borzalmaival kötöttek képzeletben össze. Ez pedig az őskeresztény felfogás szerint is Róma bukásával egyidejűleg lett volna eljövendő...

Hogyan lehetne ezekután megtagadni a kivételes erejű és szerepű római művelődéstől azt, amit elvileg minden más művelődésnek biztosítanunk kell, hogy t. i. tudományosan a maga egyéni adottságában fogjuk fel és értékeljük? E különleges adottságot bizonyos mértékig befolyásolják a faji mozzanatok, azonban sokkal nagyobb mértékben, sokkal döntőbben determinálják a történeti fejlődés kiemelkedő tényei. Egyoldalú szemlélet lenne, ha pl. a római kultúra és a római irodalom korszakait pusztán a göröggel való kapcsolat alapján próbálnók elhatárolni. De talán még nagyobb egyoldalúság, szinte lokális-provinciális elfogultság lenne a másik véglét, ha t. i. megfeledkeznénk arról, milyen sokat köszönhettek a rómaiak a görögöknek, mennyire emelte a római irodalmi és művészeti teljesítmények hajtóerejét és értékét a görög befolyás. Sokkal átfogóbb megértési és korszakokra osztási alapot kell találnunk, lehetőleg olyant, ami egyetlen lényegesebb szempont kikapcsolását sem teszi szükségessé.

III.

Kérdés, vajjon ez az átfogóbb szempont egyáltalán lepárolható-e a pusztán esztétikumból, magából az irodalomból, a *l'art pour l'art* alapján történő értékelésből. Itt az irodalmi jelenségeket mélyebb összefüggéseikben nézzük, még a modern irodalmak kutatásánál is módszertani hibának kell minősítenünk minden olyan törekvést, amely a műalkotást kiszakítja a történeti lét egészéből. Különösen nehéz lenne az irodalomtörténeti tárgyalás középpontjába az irodalmi formákat, műfajokat és azok geneziséjét elhelyezni, ahogyan ezt pl. Norden kívánta. Vannak ennél sokkal fontosabb irodalmi szempontok is, mint pl. az élmény és a költészet viszonya, a nyelvi kifejezés, az életproblémák költői megragadása stb. stb. A műfajok szempontja valóban döntő fontosságú a görögöknél, akik e formákat sorjában kibontakoztatták, viszont jóval kevésbé fontosak minden más európai népnél, amely e formákat közvetlenül vagy közvetve a görögöktől vette át. A valószínűleg nagy győzelmet jelentette az újabb irodalomtörténeti feldolgozásokban az a szemlélet, amely szakított a szűkebb értelemben vett irodalom külön tényészetének illúziójával s a szellemi élet jelenségeit lehetőleg beágyazta a történeti fejlődésbe.

Különösen jót tett ez a szemléletmód a római irodalom megismerésének. Egy olyan államberendezéstől, mint amilyen a római kezdettől fogva volt, a művészet vagy irodalom fejlődése még rövidebb időszakokra sem tudott elkanyarodni. Az állam berendezése, célkitűzése, törekvése a legmélyebb módon befolyásolta az irodalmat is, olyannyira, hogy a legtöbb esetben csak az irodalmi alkotásokból is biztonsággal visszakövetkeztethetünk az állami és társadalmi élet vezető eszméire. A római írók különös kedvteléssel nyilatkoztatták ki és tudatosították olvasóik számára az ú. n. korszellemet: a római nép irodalmában nemcsak a maga lelkének könyvét, hanem valóban a római sorsközösség legmélyebb történetét írta meg. Különösen tehát éppen a római irodalom megítélésénél lenne feltűnő módszertani hiba, ha ennek az irodalomnak különböző felvetődő problémáit akár kívülről, pl. görög oldalról, akár belülről, de pl. csak egyoldalú esztétikai szempontokból akarnók megközelíteni! Általában a történeti és az esztétikai megítélés eredménye nem mindig azonos: jelenthet egy műalkotás római szempontból nagyon sokat, esztétikai szempontból viszont lényegesen kevesebbet és fordítva. Különösen áll ez a római irodalomra, ahol gyakran előfordul, hogy egy-egy írásba foglalt munka, esetleg még csak nem is szorosabb értelemben vett irodalmi mű, merész lendülettel fölébe emelkedik a csak esztétikai színvonalnak és a római lélek és szellem legjellegzetesebb dokumentumai között foglal helyet. Gondoljunk pl. Cato mezőgazdasági művére, amit nagyon nehéz lenne az irodalomból kiszakítani, pedig tulajdonképpen „csak” szakmunka. A római irodalmi alkotásoknál a tisztán esztétikai nézőpont sokszor ingoványba vezethet, vagy legalábbis elhanyagolja az igazán lényegeset. Ebből a széptani felfogásból a római irodalomtörténeti kutatásnak épp úgy ki kellett bontakoznia, mint a csak görög mérték alkalmazásából, ahhoz, hogy az irodalmi jelenségeket tárgyilagosabban közelelthesse meg. Az újabb kutatás legfontosabb eredményeit éppen annak köszönheti, hogy egyformán kikapcsolta a csak görög és a csak esztétikai értéktételeket, szempontokat, kategóriákat. Ez az átfogóbb új szemlélet tette pl. lehetővé, hogy Plautus bonyolultabb művészetét mélyebben megértsük, méltányolni tudjuk s hogy a plautusi „sales” értékéről más legyen a véleményünk, mint annak idején a maga kora irodalmi törekvéseinek magaslatáról egyoldalúan ítélkező Horatiusnak volt.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy a római irodalom szorosan összefügg a római kultúrával, a kultúra viszont a történeti-politikai fejlődés eredménye. A szempontokat tehát az irodalom korszakainak megállapításánál csak a történeti és kulturális fejlődés figyelembevételével vonhatjuk el. Gyakorlatilag természetesen a római irodalomtörténet nem táulhat ki történelemmé, de még művelődéstörténeté sem, noha a művelődés emlékei, amennyi-

ben írásbarozgítést kaptak, elvileg okvetlenül beletartoznak a rómaiaknál az irodalom körébe. Bizonyos önmérsékletre, illetőleg koncentrátságra azonban éppen ezen a ponton szükség lesz. Ha eredményt akarunk elérni, ha nem akarunk szétszóródní, okvetlenül meg kell keresnünk a római kultúra legbersőbb, legtítkosabb magvát, azt a principiumot, amelyet e kultúrát élteti, amely a római történeti fejlődésnek is legvégső és egyúttal állandó mozgója volt. Mivel az a principium determinálja a római élet egészét, szükségszerűen csak ez lehet végső alapja az irodalom korszakokrí bontásának is.

A kultúrfilozófia tanítása szerint minden organizmusban van valami titkos belső erő, amelytől az élet, az alkotás, az építés, a kifejezés függ. Ez éppen olyan titokzatos, mint pl. az élet principiuma. Végeredményben ez kölcsönzi a kultúra erejét, az dönti el a formát és a szerkezetet, ez hat át minden részletet, ez színez minden megnyilvánulást. Ez a végső titok a kultúra lényegét alkotó értékrangsoron keresztül közelíthető meg. Az értékek rangsorát minden kultúrában az ösztönös életérzés és a belátás együttesen határozzák meg. Minden kultúra jelentősége és jellege attól függ, életerejét elsősorban az biztosítja, milyen álláspontot foglal el bizonyos értékekkel szemben, hogyan tudja a vezető értékek harmóniáját biztosítani, mekkora energiával tudja a sajátjainak érzett értékeket konkrét intézményekben a valóságra segíteni. Kornis a lényegét a következőképpen foglalja össze: „Minden történetileg kiformalódott nemzetnek van egy szellemi entelechiája, amivé a benne rejlő lelki csírákból és hajlamokból kiteljesedik, amit a kultúra minden ágában kifejez. Ez határozza meg bizonyos állandó magatartását és viselkedésformáját történeti életében sorsfordulataival szemben, de egyúttal elméleti, főképp filozófiai felfogását, világnézetének alakulását is.“ Beszél Kornis a kultúra legbensőbb, legtítkosabb magváról is: „A kultúra alkatában az értékek egy-egy faja gyakran erősebb hangsúlyra tesz szert s az egész kultúrának egységes alapszínét kölcsönöz, bensőleg áthatja és mindenütt megeleveníti.“ Ezt a kultúra központi értéke „fénymagjának“ nevezi s lényeges mozzanatnak tartja, hogy ebben a fénymagban valamennyi kultúróvezet résztvesz. Természetesen arra is figyelmeztet, hogy ezen a ponton nem lehet kézzelfoghatóan vaskos „igazságokat“ várni a kutatástól: „Ez a közös szellemi alapforma persze inkább csak kiérezhető egy-egy kor kultúrájából, semhogy pontosan elemezhető és fogalmilag szilárdan meghatározható lenne. A kultúrának többé-kevésbbé érzelemszerű, nemracionális érték-tartományaiban a matematikai levezetés logikai evidenciájának aligha van helye.“

E „fénymaghoz“ és ennek rendkívüli mértékben fontos szerepéhez képest valóban elhanyagolható mennyiség, honnan és mekkora mennyiségben vett át az illető közösség a maga kultúrájának

kiképzéséhez más népektől anyagot. A fontos az alapézés, amely a vonalakat és az egésznek szerkezetét megszabja. Az összehordott elemekre a kultúrát alkotó nép génusza nyomja rá a bélyeget formában, veretben, stílusban.

„A fénymag“ körülhatárolásánál éppen a római kultúra területén aránylag szerencsés helyzetben vagyunk. Ezen a ponton lényegileg nincs más tennivalónk, mint a régi megfigyelők, görögök és rómaiak ítéletét évezredek után újból megerősítenünk. Minden kultúra azokat az értékeket juttatja fejlődése során döntő jelentőségű szerephez, amelyek a közösség célkitűzését a leghatásabban előmozdítják, amelyekre támaszkodva a nemzeti szellem a multat és a jelent a nemzeti jövő szolgálatába állíthatja. A római kultúránál a végső célt, egyben a római hivatást annyi más görög és római gondolkodóval egyetértésben a legszebben, a legtömörebben Vergilius fogalmazta meg: Tu regere imperio populos, Romane, memento... Ugyanezt a gondolatot jóformán minden korszakban a legváltozatosabb formában találjuk meg a legkülönbözőbb íróknál. A legnagyobb római költő mellé állítsuk még oda a legnagyobb prózáíró, Cicero vallomását: Neque enim est ulla res, in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitates aut condere novas aut conservare iam conditas. A római kultúra ezek szerint olyan értékrangsoron alapul, amelyben az első helyen a közösségi életet irányító, tehát a tágabb értelemben vett politikai értékek állnak. Ez annyit jelent, hogy a primum movens a római kultúrában mindig az emberek és embercsoportok egymáshoz való viszonylata. Vallási előírások, erkölcsi normák, jogalkotás, irodalom, művészi alkotások végeredményben mind ennek a tágabb értelemben vett politikai motívumnak kivirágzásai, résztvesznek — hogy Kornis kifejezését használjuk — a „fénymagban“: egytől-egyig a római hivatás betöltésének szolgálatában állnak. A római egyetlen diadalmenetben meghódította először a szomszédos területeket, majd Itáliát kapcsolta magához „szerződésekkkel“, végül bekebelezte a Földközi-tenger medencéjét, szóval az akkori „lakott“ világot! Még azt is megengedhetjük, hogy a hódítás, mint program, talán mindig nem is volt tudatos: annál csalhatatlanabb biztonságérizzettel működött az ösztönük! Ez az ösztön mondatta velük a hódító hadvezérről a legnagyobb dicséretként: fines imperii propagavit!

A hódításokat azonban meg is kell szervezni. Ez sokszor nagyobb, felelősségteljesebb, mindenesetre bonyolultabb feladat, mint maga a hódítás. Róma vállalta a sorstól neki osztott áldozatos feladatot, hogy katonai erejével és szervező tehetségével a Földközi-tenger népeit egyetlen politikai alakulatba fogja össze, amelynek, mint hatalmi apparátusnak, hosszú évszázadokon át sikerült a Keletnek és Északnak kultúrát romboló támadó erőit lekötötnie. Áldozatos feladatról beszéltem. Róma ugyanis a feladat

teljesítése közben lépésről-lépésre kénytelen volt a maga eredeti egyéniségéből, életformájából jelentékeny részt feladni s ezzel párhuzamosan a népek, fajok, szellemi javak állandó keveredését elfogadni, hogy végül létrehozassa azt a nagy egységet, amelynek megvalósítása történeti fejlődésének végső értelmét megadta. Ebben a történeti fejlődésben végül mindig marad valami megmagyarázhatatlan, feltöretlen, amit a legfinomabb kutató módszerekkel sem tudunk teljesen átvilágítani. De nagyságát, erejét, végső értelmét talán megközelíthetjük akkor, ha nyomatékosan az egység gondolatára utalunk.

IV.

Róma története mindvégig kiegyenlítődés, integrálódás, a folyton táguló politikai keret újabb, meg újabb megszervezése és módosult tartalommal való kitöltése. A legrégebbi időben, az ú. n. latiumi korszakban zajlik le a patriciusok és plebeusok küzdelme, amelynek végső eredménye a populus Romanus egységének kialakulása, következménye pedig annak az erőnek a kifejeződése, amelynek segítségével Róma meghódította Itáliát. A következő feladat most már Itália megszervezése lett. Ez annál fontosabb irodalmi szempontból is, mert a félsziget politikai egysége jelentette az itáliai-római nemzet kialakulását, a római irodalomnak a szó szoros értelmében veendő nemzeti irodalomná nemesedését. Hosszú, változatos korszak ez, melynek vezető gondolata egyelőre egy olyan birodalom megszervezése, ami még nem Imperium Romanum, hanem ennek előfoka, az Imperium Populi Romani. A birodalom lakosainak túlnyomó része alattvaló (deditici): a vezetésre a római polgárok, tehát főleg Róma és Itália népei hivatottak. Ez a koncepció uralkodott Itália meghódításától Augustus haláláig. Nemzeti koncepciónak is nevezhetnénk — szemben a későbbi birodalmi koncepcióval. Első szakasz Itália meghódításától az itáliai szövetséges háború végéig határolható el: e szakasz eredménye egyfelől a Földközi-tenger melléke jelentékeny részének meghódítása, másfelől — záróköként — a római polgárjog megadása az összes szabad származású itáliai szövetségesek számára. Az egy nemzetté forradást azonban meglassította, sőt veszélyeztette újabb, talán még súlyosabb problémák felvetődése: Rómának rendeznie kellett volna az Itálián kívül meghódított területek ügyét. E kérdés körül azonban olyan súlyos kül- és belpolitikai problémák merültek fel, amelyeknek törvényes és törvénytelen eszközökkel megkísérelt megoldása szinte állandósította a már előző időszakban elkezdődött polgárháborúkat. A kaosz áldozata lett a korszak legnagyobb politikusa, Caesar és a legnagyobb prózáíró, Cicero. A válság sokáig tartott s rengeteg áldozatot követelt. Világtörténeti távlatból nézve a küzdelem végül is láthatóan a római-itáliai nemzeti gondolat és a hellenisztikus-

keleti államszervezés, Kelet és Nyugat élet-halál harcává egyszerűsödött. A kiegyenlítődést Augustus óvatos megoldása hozta, amely egyben betetőzte a római-itáliai nemzet egységének kialakulását most már szellemi téren is s ezzel lehetővé tette a római költészet klasszikus korszakát. De Augustus megoldása, amely a birodalom privilegizált magjává Itáliát tette, csak átmenetileg hozott egyensúlyt: magának a birodalomnak véglegesebb megszervezése továbbra is megoldatlan feladatként meredt Róma vezetői elé. E szükséglet felismerése egyben a „birodalmi“ korszak elindulását jelenti, amely Augustus halálától a nyugati rész politikai felbomlásáig tart. Ennek első szakaszában megkezdődik a nemzeti és a birodalmi (kozmpolita jellegű) koncepció küzdelme, nagyjában Traianus haláláig. Claudius és Nero alatt inkább a kozmpolita gondolat érvényesül, utánuk, főleg Nerva és Traianus alatt, a nemzeti reakció, amely az irodalomban a római próza és költészet addigi legnagyobb teljesítményeinek mintakul vételében, a klasszicizmusban jut kifejezésre. Itália és Róma erői azonban egyre fogytak, míg a provinciák inkább gyarapodtak: az Augustus-féle elgondolás sorsát az erőviszonyok megváltozásának következményei, majd más olyan katasztrófák, amelyek az egyébként is ritkuló magasabb szellemi osztályokat -- az arisztokratikus jellegű római kultúra igazi fenntartóit -- tovább marcangolták, végleg megpecsételték. A római-itáliai nemzet vezetése alatt állt provinciákból Hadrianus uralmától a bukásig terjedő időszakokban kialakul az a római birodalom, amelynek lényegét talán Rutilius Namatianus fejezte ki a legvilágosabban: *Fecisti patriam diversis gentibus unam!* Ezen a nagy egységen belül, amelynek tagjai közé Kr. u. 212-től, Caracalla híres rendeletétől kezdve egyenlő jogú római polgárként a birodalom összes szabad emberei belesoroltattak, közben egy még átfogóbb koncepció bontakozott ki, nem utolsósorban a régi görög-római kultúra kincseinek igénybevételeivel, s ez a kereszténység, amely már nemcsak a birodalom lakosait, hanem az összes népeket egységbe kívánta foglalni. E fejlődéssel együtt állandóan változik a kultúra, a szellemi élet, tehát az irodalom is! A római kultúra, a jog, erkölcs, irodalom stb., ami eleinte csak a kis létszámú római polgár számára volt érvényes, egy kisebb közösség igényeihez szabott, túljut előbb Latium, majd Itália sorompóján, eljut a lakott világ végső határvonaláig, hogy végül világigényt jelentsen be, ország- és időhatárokra való tekintet nélkül!

Ha érvényes az a tétel, hogy az összefüggő dolgokat a szellem birodalmában sem lehet szétszakítani, akkor a római irodalom fejlődését is feltétlenül ebbe a fent vázolt folyamatba kell beleágyaznunk. Egy ilyen átfogó szempont alkalmazása mellett minden, ami fontos lehet, megfelelő módon érvényesül az együttesben: a görög vagy más befolyás épp úgy, mint a római visszahatás, a mi-

faj épp úgy, mint a nyelv fejlődése, az egyes provinciák fokozatos bekapcsolódása az irodalmi termelésbe épp úgy, mint pl. a gazdasági, a szociális, vagy éppen, hogy valami nagyon fontosat említünk, a vallási mozzanat stb. stb. Pragmatikus irodalomtörténeti feldolgozás csak a politikai és kulturális folyamatok alapulvétele mellett képzelhető el. Annál is inkább, mert a római tehetőség éppen ezen a talajon érvényesült a legjobban. A római lényegnek a magva, legszembeütőbb kifejezése éppen az állam: a Res Publica Romana épp úgy, mint az Imperium Romanum. De az emberiség számára is ez a legnagyobb római érdem és teljesítmény: a birodalom már rég megszűnt, de példájával még ma is formálólág hat, következményeiben még ma is elevenen él. Hogy ezt a hatást a római mult még ma is kifejtheti, azt elsősorban annak köszönhetjük, hogy annak idején a római szellem a politikai területén nem szakadt el a valóságtól, nem futamodott meg a gyakorlati élettől felvetett súlyosabb feladatok elől sem, nem épített a valóság terhét hordozni nem tudó ködvilágot, hanem arra gyűjtötte össze minden erejét, hogy a szétesésre mindig hajlamos valóságot, az eredendő káoszt határozott vonalak közé szorítsa, amely határok a cselekvésnek összefüggést, az életnek tartást és tartalmat, a fejlődésnek szilárd keretet, a birtokállománynak védelmet biztosítanak. Minden eszmei szárnyalás előfeltétele a rendezett, állandó hatalmi keret. A rómaiak előzetesen, fokról-fokra haladva mindig ezt építették ki: utána azután jöhetett a mindenkori hatalmi kerethez vágó művészet, irodalom — amiben egyébként, ha nem is voltak görögök, egyáltalán nem tartoztak az utolsók közé.

A művészi célzatú, görögös jellegű irodalom Itália meghódítása után következett be, amikor nem utolsó sorban a politikai fejlődés következtében a római lélek már ráhangolódott a görög irodalmi értékek felismerésére. Görög hatás már azelőtt is volt bőven, az irodalom számára azonban az idők teljessége csak a Kr. e. III. sz. közepe táján következett be. A törvényszerűséget Kornis a következőképpen formulázza meg: „Az értékeket tartalmazó kultúrjavak magukban némák; csak annak szólalnak meg s tárják fel belső kincseiket, szellemi alkatukat, akiben megvan a sajátos képesség megragadásukra és megértésükre. A kultúrjavak hangszerek, amelyek csak akkor hallatják hangukat, ha vannak lelkek, amelyeknek hangjai ugyanúgy vannak hangolva s rezonálni tudnak.“ Az alexandriai irodalom finomságaira a római költők majd csak a következő időszakban tudnak rezonálni, amikor a görögöket már mélyebben megismerték, az egyéniség jogait nagyobb mértékben érvényesíteni engedték s amikor a politikában is a mos maiorum a legjobb esetben távoli eszmény, de semmi esetre sem valóság. S ebben az időszakban a polgárháborúk tüzei villognak az írók lelkében is: az írók harcos, tüzes, kiegyensúlyozatlan egyéni-

ségek, akik az íróvesszőt sokszor összetévesztik a törrel és harci eszköznek használják. Mennyire jellemző, hogy amikor a politikában Augustus megteremti a nagy szintézist a múlt és jövő, a res publica és az imperium, Itália és a provinciák között, ugyanakkor a költészet klasszikus kora is tulajdonképpen a már előzőleg meghódított kultúrjavak, irodalmi formakincsek és egyéb vívmányok kiválasztásában, újjáformálásában, összegezésében és végső kiegyenlítésében találja meg a maga igazi eredetiségét. Ebben az időszakban az új idők szellemi ereje összefonódik az előzményekkel s a lendület mintegy újjáteremti a nemzeti lelket. Ahhoz azonban, hogy ez az itáliai-római nemzeti lélek, Itália hatalmi, majd politikai egyesítésének legszebb gyümölcse, kialakuljon s megtalálja egyensúlyát, ismét a politikai viszonyok megfelelő alakulására, átmeneti kiegyensúlyozására volt szükség. Az egyensúly felbomlását a következő korszakban megint csak a politikai fejlődés, ez alkalommal Itália elgyengülése, a provinciák előretörése magyarázza. A mos maiorum-ból legföljebb a római magatartás maradt meg, egyébként győz az általánosabb embereszme, az univerzalizmus, mint ahogyan győznie is kellett egy olyan birodalomban, amely a népek konglomerátumát foglalta egységbe s amelynek végső értelmét a keresztény történefilozófia a kereszténység, mégpedig a „katolikus“ kereszténység előkészítésében vélte megtalálni.

Fejtegetéseink után már nincs sok szóra szükség. Róma irodalmának eredetiségét bajos lenne tagadni: akkor tagadnunk kellene általában Róma lényeges hozzájárulását az emberi művelődéshez és előrehaladáshoz, ami mégis csak képtelenség. A római irodalom nem reprodukív, nem is l'art pour l'art irodalom, hanem az emberiség multjában különleges fontosságú szerepet játszott történelemformáló energiák egyik vetülete. Sajátos jellegét a rómaiság domináló jegye, a tágabb értelemben vett politikumnak, a rendíthetetlen római hivatástudatnak primátusa biztosította. Ha ennek az irodalomnak legbensőbb jellegét meghamisítani nem akarjuk, akkor fejlődésmenetét sem választhatjuk el a római történeti lét egészétől s életszakaszait csak a nagy politikai sorsfordulókhoz, a római hivatástudat fokozatos kibontakozásához kapcsolhatjuk.

A római irodalom korszakai ezek szerint a következők:

I. A római nép kialakulása. Irodalmi csirák.

II. Itália nemzeti egységének kialakulása. A római-itáliai nemzeti irodalom elindulása, kibontakozása, kiteljesedése.

1. Itália meghódításától a római polgárjog elnyeréséig. Archaiikus irodalom: a műfaji és nyelvi formák meghódítása.

2. A nemzeti és a birodalmi gondolat küzdelme: polgárháborúk kora. Az irodalmi formák továbbcsiszolódása. A próza aranykora.

3. A római-itáliai gondolat győzelme: Augustus kiegyenlítő politikája. A nemzeti (római-itáliai) irodalom kiteljesedése, a költészet aranykora.

III. A birodalom politikai egységének kialakulása. A római irodalom egyetemes jellegű törekvéseinek kibontakozása és győzelme.

1. Tiberiustól Traianusig. A kozmopolita és nemzeti törekvések, Itália és a provinciák harca. Az egyetemes emberi gondolat irodalmi előretörése, majd ennek reakciója, az ú. n. klasszicizmus.

2. Hadrianustól a nyugati rész politikai felbomlásáig. Az univerzalisztikus jellegű politika végső győzelme. Katonai anarchia, majd újjárendezés. A barbárok betörése; felbomlás. A római-itáliai nemzeti irodalom kilobbanása, átformálódása, új szellemben való renaissance-a. Az általános emberi teljes győzelme a keresztény római irodalomban. A római értékkála élére a politikum helyébe a vallás kerül.

A birodalom nyugati felének politikai szétesésével azonban a rómaiság történeti szerepe egyáltalán nem szűnt meg. A kultúra fejlődéstörténetében általában nehéz lenne éles határvonalat húzni a régi és az új között. Ami volt, azt a vihar nem ragadta el, csak más környezetbe, más életföltételek közé helyezte, hogy az újat még biztosabban kibontakoztathassa. A világ kétségtelenül új arculatot kapott, de azért a régi jogrendszer, a szellemi, sőt bizonyos mértékig a társadalmi és gazdasági élet is a hagyományos alapokon fejlődött tovább. A kereszténység alaposan felkészült a maga történeti feladatának teljesítésére: a régi, elaggott világ megújulásra képes értékeit összehangolta a kereszténység alapfogalmaival! Róma továbbra is a kereszténységben és a művelődés kincseinek őrzésében egybeforrnt európai népek szent városa maradt, az örök város, melynek uralma határtalan: imperium sine fine dedi! A régi egység átérzése helyébe új alakult ki, majd ismét újabb: Róma azonban változatlanul megmaradt az egység örök szimbólumának még napjainkban is. Az a névtelen középkori költő, aki a VIII. században szívemarkoló szavakkal dicsőítette Rómát, valóban sok-sok emberi nemzedék legjobbjainak érzését fejezte ki: O Roma nobilis! — Orbis et domina — Cunctorum urbium — Excellentissima . . . Salutem dicimus — Tibi per omnia — Te benedicimus — Salve per saecula! Ezek a szavak mindaddig sokak lelkében visszhangra találnak, amíg csak az európai művelődés fölött végleg meg nem kondul a lélekharang.

Huszt József.

Periods of Roman Literature.

For a long time it was customary to consider the relative value of the periods of Roman literature in their indebtedness to Greek literature. The „value-rates“ of German neo-humanism had a great share in this

attitude. The result thus obtained was by no means the adequate picture of the real state of affairs. The appreciation of Roman literature has to be done on its own merit. The essence of Roman historical past cannot be separated from its political bearings. Politics was that central kernel around which all cultural spheres gathered and as such literature as well. Vergil expressed best the essence of Roman culture in the following: „Tu regere imperio populos, Romane, memento...” The clearest section which may be most easily analysed in the development of the Roman empire is the course and steady change of Roman literature towards a more ample and concise meaning. Consequently, when dividing Roman literature into periods it is not the Greek influence which is of foremost importance but the development of Roman life as a whole of which literature is the most important sector.

J. Huszti.

SZÖVEGKRITIKAI ÉS MAGYARÁZÓ JEGYZETEK
MIMNERMOS 2. TÖREDEKÉHEZ.

Mimnerm. fr. 2 Berg¹, Diehl ap. Stob. IV 34, 12 p. 827 s. Hense.

- ‘Ημεῖς δ’ οἶά τε φύλλα φύει πολυάνθεμος ὤρη
ἕαρος, ὅτ’ αἰψ’ αὐγῆ αὖξεται ἡελίου,
τοῖς ἴκελοι πηχύιον ἐπὶ χρόνον ἀνθῆσιν ἤβης
τερπόμεθα, πρὸς θεῶν εἰδότες οὔτε κακόν
5. οὐτ’ ἀγαθόν· Κήρες δὲ παρεστήκασι μέλαιναί,
ἡ μὲν ἔχουσα τέλος γήραος ἀργαλέου,
ἡ δ’ ἐτέρη θανάτοιο· μίνυνθα δὲ γίγνεται ἤβης
καρπός, ὅσον τ’ ἐπὶ γῆν κίδναται ἡέλιος.
αὐτὰρ ἐπὶν δὴ τοῦτο τέλος παραμείνεται ὥρης,
10. αὐτίκα δὴ τεθνάναι βέλτιον ἢ βίotos.
πολλὰ γὰρ ἐν θυμῷ κακὰ γίγνεται· ἄλλοτε οἶκος
τρυχοῦται, πενίης δ’ ἔργ’ ὀδυνηρὰ πέλει·
ἄλλος δ’ αὖ παίδων ἐπιθεύεται, ὧν τε μάλιστα
ἰμείρων κατὰ γῆς ἔρχεται εἰς Ἀΐδην·
15. ἄλλος νοῦσον ἔχει θυμόφθορον· οὐδέ τις ἔστιν
ἀνθρώπων, ᾧ Ζεὺς μὴ κακὰ πολλὰ διδοῖ.

1. φύλλ’ & Schneidewin, Buchholz,⁴ Buchholz⁶—Peppmüller πολυάνθεμος S, M, Hense, Diehl, Buchholz⁶—Peppmüller, Hudson-Williams πολυάνθεος A πολυανθέος Schneidewin, Bergk,⁴ Buchholz,⁴ Hartung ὠρη Bergk,⁴ Hartung, Buchholz.⁴

2. εἶαρος Schneidewin, Hartung, Buchholz⁴ ὅτ’ delev. Schneidewin, Hartung, Buchholz⁴ ἀψ Brunck, Hartung αὐγῆ codices αὐγῆς Schneidewin, vulgo ἄζεται Schneidewin, Hartung, Buchholz.⁴

A φύλλ’ ἃ olvasás csak akkor ad kielégítő értelmet, ha a továbbiakban is követvén Schneidewint, a 2. sorban töröljük a ὅτ’ kötőszót s αὖξεται helyett ἄζεται-t vesszük a szövegbe. Ez azonban (különösen ami a törlést illeti) annyira erőszakos eljárás, amilyen csak komolyabb szövegromlás orvoslásánál volna indokolt, a mi helyünkön azonban semmiesetre sem fogadható el.¹ Buchholz⁶—

¹ Sitzler, Berl. philol. Wochenschr. 1897, 359 úgy érzi, hogy az αὐγῆς kifejezéshez az αὖξεται állítmány a jobb, ἄζεται valami tikkasztó hőséget jelentő dativust kívánna. Ezenkívül αἰψα-t sem tartja a szövegbe jól illő szónak Schneidewin olvasása mellett. — Engem Sitzler fenti érvei nem győznek meg.

Peppmüller kiadása, amelyik általában követi a kézirati hagyományt,² de φύλλα helyett φύλλ' ἃ szavakat olvassa, nemhogy érthetőbbé tenné ezzel a szöveget, hanem egy még bonyolultabb és még kevésbé következetes mondattani szerkezetet eredményez: két mellékmondatból hármat csinál, úgy, hogy az első vonatkozó mondatnak nincs igei állítmánya (ez volna még a legkisebb baj), ettől egy újabb vonatkozó mondatot tesz függővé s végre a következő időhatározó mondat alanyának, amely nincs kiteve, az előző mondat tárgyát tekintí, jóllehet az összefüggés alapján az ember sokkal könnyebben tekinthetné ennek az előző mondat alanyát (illetve ὡρῆ ἔαρος-t „pars pro toto“-nak fogva fel, magát a tavaszt), annál is inkább, mert ez áll közvetlenül a ὄρ' kötőszó előtt. (Hogy φύλλα-t érti Buchholz⁶—Peppmüller a . . . ὄρ' αἰψ' . . . αὔξειται . . . mondat alanyának, amely az előbbi mondatban tárgyként szerepelt, kitetszik a töredék első soraihoz adott paraphrasisból: „Wie die Blätter . . . rasch wachsen . . .“ Ugyanez a szó a legelső . . . οἶά τε φύλλ' . . . hiányos mellékmondatban alany ugyan, de értelmileg közvetlenül ehhez kapcsolni a tőle távoleső ὄρ' kötőszós időhatározó mondatot, ez sokkal rafináltabb nyelvtani szerkesztés, mint amilyent az eposz nyomdokain haladó régiebb elégiában feltételezhetni. Mígnem töredékei is mind egyszerű és áttekinthető mondattani konstrukciót mutatnak.)

Πολυάνθεμος ritka szó a görög irodalomban s a Thesaurus tanúsága szerint Numenius az utolsó, aki használta; πολυανθῆς Homeros óta közkeletű melléknév, felkapott jelzője a tavasznak (ἔαρ dicitur πολυανθῆς passim a poetis, — mondja szintén a Thesaurus) s még a későbbi egyházi írók nyelvében is él. Valószínűnek ennél fogva csak az tekinthető, hogy az eredeti πολυάνθεμος helyébe lépett a közismertebb és az élő nyelvben tovább exisztáló πολυανθῆς gen.-a s nem megfordítva. Ezenkívül két megbízhatóbb kéziratban (SM) olvasni πολυάνθεμος-t míg az egyetlen kézirat (A), amely πολυάνθεος-t³ ad, longe deterior habendus est . . . ubi M in comparationem venit, uter utro potior aestimandus sit, ne punctum quidem temporis dubites (mint Hense írja: Joan. Stob. anth. rec. C. Wachsmuth et O. Hense. III. kötet, XXXVI).

Bergk ὡρῆ olvasása⁴ csak akkor állhatna meg, ha előtte nem πολυάνθεμος-t, hanem πολυανθέος-t olvasnánk. Ezt azonban a fenti megfontolások után jó lelkiismerettel nem tehetjük.

² Az αὐτῆ] αὐτῆς coniecturát Schneidewin óta valamennyi általam ismert kiadás elfogadta, ezért ezt a kézirati hagyománnyal szemben mutatkozó eltérést nem is jelzem külön az egyes kiadók szövegére való hivatkozásnál.

³ Πολυάνθεος harmadéles hangsúlya alapján arra is gondolhatunk, hogy nem tudatos szövegváltoztatással, hanem a u-nek másolási figyelmetlenségéből való kiesésével született ez a varia lectio.

⁴ Amit Sitzler Berl. philol. Wochenschr. 1897, 359 kifogásol ezen az olvasáson, hogy t. i. φῶει intransitiv értelmet nyer így, — egyáltalán nem

Bergk — mint a töredék 2. sorához adott magyarázatból (subiectum est φύλλα) sejtem — azért vette ὦρη dativusformát a szövegbe, mert a ὄτ' kötőszós mondat alanyául csak φύλλα-t tudta elképzelni; ha viszont a megelőző mondatban φύλλα tárgy és ὦρη ἔαρος kifejezés alany s ráadásul az utóbbi áll közvetlenül ὄτ' előtt, akkor természetes nyelvérzéssel ὦρη ἔαρος vagy, amit ez a pars pro toto kifejez, maga a tavasz jóval könnyebben érthető az időhatározó mellékmondat alanyául, mint φύλλα.⁵

De hát tényleg csak φύλλα lehet a ὄτ' kötőszós mondat alanya s a ὦρη ἔαρος, a „tavasz“ semmiesetre sem? A késői epikus nyelv edestestvére a régi elégiának s a homerosi Demeter-hymnos keletkezése időben nem eshet messze Mimnermos korától. Ebben a hymnosban (450. kk.) olvassuk:

εἰς δ' ἄρα Ῥάριον ἴξε, φερέσβιον οὖθαυ ἀρούρης
τὸ πρίν, ἀτὰρ τότε γ' οὐ τι φερέσβιον, ἀλλὰ ἔκηλον
ἔστήκει πανάφυλλον ἔκευθε δ' ἄρα κρῖ λευκόν
μήδεσι Δήμητρος καλλισφύρου· αὐτὸρ ἔπειτα
μέλλεν ἄφαρ ταναοῖσι κωιήσειν ἀσταχύεσσι
ἦρος ἀεζομένοιο, πέδω δ' ἄρα πίονες ὄγμοι
βρισέμεν ἀσταχύων, τὰ δ' ἐν ἔλλεδανοῖσι δεδέσθαι

Az alvó természet ἦρος ἀεζομένοιο (a tavasz kibontakoztával) kezd ébredezni a hymnusíró szavai szerint. Ugyanezt a fordulatot használja, úgy hiszem, Mimnermos is, persze a homerosi ἀέζω-t lassanként felváltó⁶ αὔζω ige alkalmazásával úgy, hogy a ὄτ' kötőszós mondat alanyának a tavaszt kell felfognunk, αὐτῆ ἡελίου pedig amolyan módhatározó dativusnak tekinthető ebben az esetben, amilyennel a történéis kísérő körülményét szokta kifejezni a görög.⁷

eshet lattba, mert φύω a homerosi s a későbbi nyelvben is transitív és intransitív jelentéssel egyaránt használatos.

⁵ Hogy Hense, Diehl és Hudson-Williams, akik megtartották az 1. sorban a ὦρη nominativust, mit képzeltek azután a következő időhatározó mondat alanyául, biztosan nem tudhatom. Diehlnék a megjegyzéséből, amelyet az apparatus criticusban az αὐτῆς Schneidewin-féle coniecturához fűz — „αὐτῆ dixisset Hom. (l 98 al.)“ —, ebből arra következtettek, hogy ő is φύλλα-t tekintette alanynak, mert az idézett Homeros-helyen αὐτῆ egyszerű „dativus rei efficientis“ passív ige (εἶματα . . . τερσήμεναι) mellett, mint amilyennek Mimnermos-töredékünkben is lennie kell, ha φύλλα αὔεται határozójának fogjuk fel.

⁶ Hom. ep. 13, 3 (αὔξει); Hesiod. Theog. 493 (ἠύξατο): Solon fr. 8 (Diehl) ἠύξασατε-t ír, viszont fr. 19 ἀεζομένων-t. Ebből úgy látszik, hogy az ἀεζόμενος participium-formában (amely a Demeter-hymnosban is szerepelt) tartotta magát legtovább, egészen a 6. század elejéig a régies ἀέζω, míg a ragozott igealakokban korábban kiszorította a használatból αὔζω (ez mint ragozott alak olvasható Mimnermos-töredékünkben is).

⁷ Kühner(—Gerth): Ausführl. Gramm. d. gr. Spr.³ II 1, 435.

Végre akár elfogadja valaki Mimnermos-töredékünk általam adott új értelmezését, akár kitart a régi mellett, hogy φύλλα a 2. sor időhatározó mondatának az alanya, van egy pontja kiadásaink szövegének, amely feltétlenül javításra szorul. Schneidewin coniecturáját, amely a kéziratok αὐτῆ-ja helyett αὐτῆς-t ír, minden újabb kiadó elfogadta. Még Diehl is, aki pedig az apparátusban helyesen megjegyzi, hogy Homeros az adott helyen αὐτῆ-t írt volna (feljebb 5. jegyz.), még ő is αὐτῆς-t vesz a szövegbe, holott Homeros és Mimnermos nyelvének szoros rokonsága mellett egy eposzi formát csak bizalommal láthatunk viszont elégiáirónk töredékeiben. Ha pedig ez az eposzi forma a kézirati hagyomány erőszakos változtatása nélkül, magától kínálkozik, mint a mi helyünkön αὐτῆ akkor meg éppenséggel teljesen felesleges minden coniecturával való kísérletezés.

Persze a régi elégiában ritka kivételes eseteket ismerünk csak, amikor a pentameter főcaesurájában hiatus van.⁸ Minél ritkább azonban ez a verstani jelenség, annál nagyobb jelentőséget tulajdoníthatok egy megfigyelésnek. Egy Mimnermos-töredékben, itt a mi helyünkön a kézirati hagyomány egyöntetűen fősormetszetében hiatusos pentametert ad úgy, hogy a szöveg erőszakos javítás nélkül érthető. Ugyancsak kielégítő értelmet ad Theogn. 1066 kéziratokban hagyományozott szövege s ez a sor a Theognis-gyűjteménynek éppen egy olyan részletében van, amelyet eddig is hajlandók voltak a kiadók a régi elégia lomtárába tévedt mimnermosi darabnak tekinteni. A hiatusos caesurájú pentameter kivételes volta mellett Mimnermos 2. töredékének 2. sora és Theogn. 1066 közt fennálló verstani rokonság komoly valószínűséget ad a régi feltevésnek, hogy Theogn. 1063 kk. sorok Mimnermos egy költeményéből valók.

A valószínűséget aztán szinte bizonyossággá fokozzák a következő megfontolások. Mimnermos 5. töredékének első három sorát viszontlátjuk Theognisnál (1020—22). Megfigyelhetjük itt az interpolator eljárási módját, aki a darabot az elégia-gyűjteménybe csempészte. Hogy a toldozást elfedje valamivel, a Mimnermos-részletet megelőző sorba egy jellegzetesen mimnermosi fordulatot (Theogn. 1019. ὀμῶς καὶ : Mimnerm. fr. 1 v. 6; fr. 5 v. 4)⁹ vett fel: persze a gondolatmenet zökkenője azért világosan felismerhető azon a helyen, ahol az interpolatortól Mimnermos veszi át a szót (v. Wila-

⁸ Schneider, Callimachea II 421 ad fr. 153 a következő ilyen helyekre hivatkozik: Theogn. 478, Demodoc. fr. 4 (Bergk,⁴ Diehl), Simonides fr. 121 (Diehl, 99 Bergk⁴) s végül Aristotel. pepl. 39 (ahol azonban a codexek valóságban κῶων-t adnak a hiatus okozó κῶων helyett, amely Stephanus olvasásaként került a szövegbe; v. ö. Bergk⁴ apparátusában a helyhez adott jegyzetet). — Christ, Metrik d. Gr. u. Rö. 226; Rossbach u. Westphal, Gr. Metrik.² 351. k.

⁹ V. ö. az 1. töredék 6. sorához szóló megjegyzéseimet.

mowitz: Sappho u. Simonides. 286). Ugyanez az interpolációs methodus vehető észre a bennünket érdeklő Theognis-részletnél azzal a különbséggel, hogy itt a versszak eleje (1063—66) az eredeti (mimnerosi) s a két utolsó sor való az interpolatortól. (Eddig — tudomásom szerint — mindenki, aki ezen a Theognis-helyen Mimnermos alkotását sejtette, az egész versszakot mimnermosinak tartotta; valójában csak az első négy sor Mimnermosé.)

Ἐν ἤβῃ πάρα μὲν ζῦν ὀμήλικι πάννουχον εὔδειν
 ἱμερτῶν ἔργων ἔξ ἔρον ἰέμενον.
 ἔστι δὲ κωμάζοντα μετ' αὐλητῆρος αἰεΐδειν
 τούτων οὐδὲν τοι ἄλλ' ἐπιτερπνότερον
 ἀνδράσιν ἠδὲ γυναιξί. τί μοι πλοῦτός τε καὶ αἰδώς;
 τερπωλῇ νικᾷ πάντα σὺν εὐφροσύνῃ.

A jellegzetesen mimnermosi fordulat, amely az összeférlésre szolgált, költőnk 1. töredékéből ismerős: ἀνδράσιν ἠδὲ γυναιξίν. Hogy ezek a szavak mennyire nincsenek helyén a Theognis-gyűjteményben, azonnal szembeötlik. A versszak első két sora csak homoszexuális viszonyra vonatkozhat, mert a görög csak valakivel egynemű személyt mond az illető ὀμηλιξ-ának (Sitzler Theognis-kiadásának indexe is „ὀμηλιξ, ὄ“ szavakkal könyvelti el az 1063 sornak ezt a kifejezését). Κωμάζειν (= kocsμάzni, lumpolni) is jellegzetes férfi-szórakozás. Így teljesen felesleges és értelmetlen az 1067 sorban γυναιξί. Az ἀνδράσιν ἠδὲ γυναιξί kifejezést a férfi és nő szerelméről szóló 1. Mimnermos-töredékből, ahol a fordulat jól illett a szövegbe, az interpolator egyszerűen kiemelte s nem törődve az értelmi botlással, ami így előállt, idegen verssoroknak Mimnermoséhoz kapcsolására használta. Ugyanúgy járván el, mint egy biztosan mimnermosinak ismert részletnek (fr. 5.) a Theognis-gyűjteménybe (1020—22) való csempészésénél megfigyelhettük.

Végre még egy szempontra kell rámutatnom ebben az összefüggésben. Wilamowitz (Sappho u. Simonides. 284 k.) megadta a helyes értelmét Alexandros Aitolos Mimnermosra vonatkozó sorainak, amelyeket Boiotosról szóló versében (Athen. p. 699 c) olvasni:

ὡς Ἀγαθοκλῆος λάσσια φρένες ἤλασαν ἔξω
 πατρίδος. ἀρχαίων ἦν ὄδ' ἀνὴρ προγόνων,
 εἰδώς ἐκ νεότητος αἰεὶ ζεῖνοισιν ὀμιλεῖν
 Ζεῖνος· Μιμνέρμου δ' εἰς ἔπος ἄκρος ἰών
 παιδομανεῖ σὺν ἔρωτι πότης ἴσον . . .

Boiotos war, in dem er bis zum äussersten des (allbekannten) Mimnermos-verses ging, zugleich mit toller Knabenliebe ein toller Trinker. A közismert Mimnermos-vers, amelyre Alexandros Aito-

los céloz, úgy látszik, mint annyi más közszájon forgó darabja a régi elégiának, végül is a Theognis-gyűjteményben kötött ki. Legalább is az a négy Theognis-sor (1063 kk.), amelynek mimnermosi eredetét már régen feltételezték, valóban szinte közmondásszerűen sűrítve adja a παιδομανής ἔρωσ és a lumpolás dicséretét. Ha ehhez hozzávesszük a szembeötlő egyezést, amit az 5. Mimnermos-töredéknek és a szóbanforgó versszaknak jellegzetesen mimnermosi fordulat segítségével történt interpolálása mutat a Theognis-gyűjteményben, ha számolunk azzal, hogy a Mimnermos neve alatt annyira gyéren ránkmaradt versekből kettőt is (fr. 5, 7 = Theogn. 1020—23, 795 k.) ott találunk a Theognis-gyűjteményben, ha meggondoljuk, hogy egy kivételesen ritka verstani jelenséget, hiátusos sormetszetű pentametert éppen egy Mimnermos-töredékben (fr. 2) és Theognis 1066 sorában őrzött meg számunkra komoly megértési nehézséget nem okozó kézirati hagyomány: akkor igazán bizonyítottanak tekinthetjük azt a régi feltevést, hogy a Theognis-gyűjtemény 1063—66 sorai valóban Mimnermos elégiáinak egy darabkáját őrzik s minden valószínűség szerint ezekre a közismert distichonokra¹⁰ gondolt Alexandros Aitolos, mikor Boiotost jellemezve leírta: . . . Μιμνέρμου δ' εἰς ἔπος ἄκρον ἰὼν παιδομανεῖ σὺν ἔρωτι πότης ἴσον . . .

Szádeczky-Kardoss Samu.

*

Kritische und exegetische Bemerkungen zu Mimnermos Fr. 2.

Die zwei ersten Verse des 2. Mimnermos-Fragmentes lese ich so:

Ἥμεῖς δ' οἶά τε φύλλα φύει πολυάνθεμος ὠρη
 ἔαρος, ὄτ' αἴψ' αὐτῆ αὐξεται ἡελίου
 τοῖς ἴκελοι κτλ.

Als Subject des mit ὄτ' beginnenden Temporalsatzes betrachte ich „ὠρη ἔαρος“ bzw., was dies pars pro toto ausdrückt, den Frühling selbst. Dieselbe Wendung braucht der Verfasser des homerischen Demeter-Hymnos (455), wenn er sagt: die Pflanzen fangen ἡρος ἀεξομένοιο an zu keimen. Es ist schon an sich viel natürlicher, das Subject, nicht aber das Object des vorhergehenden Satzes als Subject des Temporalsatzes zu verstehen. Dies ist in unserem Falle umso naheliegender, weil „ὠρη ἔαρος“ dem Temporalsatz unmittelbar vorausgeht. (Solon gebrauchte in Fr. 8 D. die Form ἠῦξήσατε, in Fr. 19 ἀεξομένων. Daraus geht hervor, dass „αὐξω“ in den persönlichen Verbformen das homerische „ἀεξω“ früh verdrängte

¹⁰ Az 1. Mimnermos-töredék 4. sorának megbeszélésekor utaltam arra, hogy Hermesianax (fr. 2 vv. 35—40 ap. Athen. p. 597 f—598 a) Mimnermosról írt soraiban a μισήσας οἱ ἀνέπεμψεν ἔπη kifejezés alighanem egy eredeti Mimnermos-hely reminiscenciája, mert οἷος ilyen alkalmazása jellemző elégia-írónk nyelvzetére (fr. 1 v. 4; fr. 2 v. 1). Ezt a feltevést még jobban alátámasztja, hogy a Theognis-gyűjtemény 1065. sorában, amelyet az elmondottak alapján Mimnermos alkotásának tekinthetni, κωμάζοντα szó áll s ennek visszhangja tényleg meg van Hermesianaxnál a κώμουσ εἶχε kifejezésben.

[vgl. Hom. ep. 13; Hesiod. Theog. 493], während das archaische Partizip ἀεζόμενος sich bis zum 6. Jahrhundert behauptete.)

Πολυάνθεμος ist ein seltenes Wort und Numenius brauchte es zum letzten Mal in der uns bekannten griechischen Literatur (Thesaurus). Dagegen wurde der Frühling von den Griechen sehr häufig πολυάνθης genannt und dies Wort ist noch in der Sprache der späteren christlichen Schriftsteller lebendig. Man kann also nur annehmen, dass der Genitiv von „πολυανθής“ das echte „πολυάνθεμος“ verdrängte, nicht aber umgekehrt. In unserem Falle ist „πολυανθέος“ umso weniger die richtige Lesung, weil die besseren codices (S M) „πολυάνθεμος“ geben, während πολυάνθεος (sic) nur in codex A zu finden ist, der longe deterior habendus est... ubi M in comparationem venit, uter utro potior aestimandus sit, ne punctum quidem temporis dubites (so Hense: Ioan. Stob. anth. rec. C. Wachsmuth et O. Hense. vol. III. p. XXXVI). — Auf Grund der akzentuierten Antepaenultima des „πολυάνθεος“ ist es auch möglich, dass die Lesung von A ein einfacher Schreibfehler ist und keine bewusste Textänderung. Jedenfalls können wir mit gutem Gewissen nur „πολυάνθεοσ“ in den Text aufnehmen und damit fällt die Möglichkeit der von Bergk vorgeschlagenen Lesung „ἄρη“ weg.

Es ist eine sehr seltene metrische Erscheinung, dass die Hauptzäsur des Pentameters mit einem Hiatus zusammenfällt (Belege bei Schneider, Callimachea II 421 ad fr. 153; Aristotel. pepl. 39 zieht Schneider fälschlich hierher, vgl. Bergk⁴ zu dem Verse). Je seltener dies aber vorkommt, desto grössere Bedeutung messe ich folgender Beobachtung bei. Schreiben wir im zweiten Vers unseres Mimnermos-Fragments αὐγῆ, so bekommen wir, ohne die handschriftliche Überlieferung gewaltsam zu verändern, einen einwandfreien Sinn; ja Diehl hat richtig bemerkt dass „αὐγῆ“ dem homerischen Sprachgebrauch (mit dem jener der älteren griechischen Elegie nächst verwandt ist) besser entspräche als Schneidewins Coniectur „αὐγῆς“. („αὐγῆ dixisset Hom. [z 98 al.]“, — so schreibt Diehl im Apparat zur Stelle.) Die handschriftliche Überlieferung von Theogn. 1066 gibt ebenfalls einen zufriedenstellenden Sinn und dieser Vers steht in einem Teil der Theognis-Sammlung, der mehrmals dem Mimnermos zugeschrieben wurde. In beiden oben genannten Versen fällt die Hauptzäsur des Pentameters mit einem Hiatus zusammen. Weil ich beweisen kann, dass Theogn. 1063—66 aller Wahrscheinlichkeit nach wirklich Mimnermos gehört, will ich statt einer Korruptel, die eine Emendation erfordert, eine charakteristische Eigenheit des mimnermeischen Versbaues darin erblicken, dass der Hiatus in dem Pentameter von unserem Dichter nicht so streng gemieden wurde, wie bei den späteren Elegikern.

Derjenige, der die drei Verse des 5. Mimnermos-Fragments in der Theognis-Sammlung (1020—22) interpolierte, gebrauchte bei dem Zusammenstoppen der Strophe (1019), um den Anschein von Fälschung zu vermeiden, einen charakteristisch mimnermeischen Ausdruck „οὐὼς καί“ (fr. 1 und 5). Freilich ist die Sinnfuge doch leicht zu bemerken, wo nach dem Interpolator Mimnermos zu Worte kommt (Wilamowitz, Sappho u. Simonides. 286). Mit derselben Methode wurden zwei Distichen des Mimnermos in Theognis (1063—66) interpoliert. Der charakteristisch mimnermeische Ausdruck, der zum Anflücken eines unechten Distichons (1067—68) diente, ist ἀνδράσιν ἠδὲ γυναιεῖ. Diese Wörter passen gut in das 1. Mimnermos-Fragment, wo der Dichter von der Liebe des Mannes und Weibes spricht. In den Theognis-Versen 1063—66 ist aber die Rede von homosexueller Liebe (das Wort ἀμῆλικι registriert Sitzler in dem Index seiner Theognis-Ausgabe richtig so: „ἀμῆλιε, ὁ 1063.“) und κωμάζειν (= Lumpen) ist eine echte Männerunterhaltung. In diesem Zusammenhang ist γυναιεῖ völlig unpassend. Der allbekannten mimnermeischen Wendung „ἀνδράσιν ἠδὲ γυναιεῖ“ bediente der Interpolator sich also nur, um

seine Fälschung möglichst zu verhüllen, wie er bei dem Interpolieren des — 5. Mimnermos-Fragmentes ebenfalls einen für Mimnermos charakteristischen Ausdruck „*οὕτως καὶ*“ gebrauchte. (Interpolator nenne ich den, der den zwei betreffenden Theognis-Strophen die heutige Form gegeben hat.) Ziehen wir noch in Betracht, dass zwei Stücke (fr. 5 und 7 = Theogn. 795—6) von den äusserst dürftigen Resten, die unter dem Namen des Mimnermos bis heute erhalten blieben, auch in der Theognis-Sammlung wiederkehren, — so können wir die Verse 1063—66 des Theognis mit Fug und Recht als Verse des Mimnermos betrachten.

Es bilden vielleicht diese zwei Distichen das „allbekannte“ Mimnermos-Gedicht (Wilamowitz, Sappho u. Simonides. 284 f.), welches Alexandros Aitolos im Auge hatte, als er Boiotos so charakterisierte (Athen. p. 699 c):

... Μιμνέρμου δ' εἰς ἔπος ἄκρον ἰὼν
 παιδομανεῖ σὺν ἔρωτι πότης ἴσον ...

Allbekannte Distichen konnten am meisten in die Rumpelkammer der alten Elegie d. h. in die Theognis-Sammlung aufgenommen werden.

Das Fürwort „*οἷος*“ spielt bei Hermesianax (fr. 2 D. v. 40) in den Mimnermos charakterisierenden Versen dieselbe syntaktische Rolle, wie bei Mimnermos in fr. 1 v. 4 und fr. 2 v. 1. Auf Grund dieser grammatischen Übereinstimmung habe ich angenommen, dass Mimnermos-Reminiscenzen in den angeführten Hermesianax-Versen vorliegen mögen. Diese Annahme wird nun bestätigt, weil wir in dem Theognis-Vers 1065, der nach der vorgehenden Beweisführung Mimnermos zuzuschreiben ist, „*κωμάζοντα*“ und bei Hermesianax a. O. v. 38 „*κώμους εἶχε*“ lesen.

Samuel von Szádeczky-Kardoss.

A KRAKKÓI EGYETEM S A MAGYAR ÉS LENGYEL SZELLEMI ÉLET KAPCSOLATAI A RENAISSANCE KORÁBAN*.

Franciaországtól keletre és Itáliától északra nem állott egyetem sehol, egészen a XIV. század közepéig. Ekkor gyorsan érik egymást az egyetemalapítások: 1348-ban a prágai, 1364-ben a krakkói, nyomban utána a bécsi (1365) és a pécsi (1367). Közülük sokáig csak a prágai volt teljes egyetem, s ezért fiatalabb kortársai, melyek egyelőre nem kaphatták meg a teológiai tanítás engedélyét, nem versenyezhettek vele hatásban és tekintélyben. Az első magyar főiskola (mint néhány utóda is) néhány évtized után, részben az említett okból, részben az ország belső zavarai és az alapítók korai halála miatt elsovadt, a másik kettő akkor kezd emelkedni, mikor kiegészíthetik a teológiai fakultással s ezzel kapcsolatban valósággal újra megalapítják.

A krakkói egyetem első alapítását is homályba borította az új fejlődés, az egyetem neve sem az első alapítónak, Nagy Kázmérnak, hanem a litván Jagellónak emlékét őrzi, aki 1406-ban fiatalon elhunyt első felesége, a magyar és lengyel hagyományban egyaránt valóságos szentként tisztelt Hedvig magyar királyleány kívánságára szervezte újjá s különféle privilégiumokkal anyagilag is szilárdabban megalapozta. Hedvig által nem először lett a magyar uralkodóházzal való kapcsolat fontossá a lengyel szellemi életben is. Már a lengyel irodalom kezdeteit szent Kingának, IV. Béla leányának, Szent Margit testvérnénjének alakjához fűzték, aki a magyar-lengyel határon lévő kolostorban élt férje halálától kezdve. A lengyel irodalom keletkezésének ez az állítólagos helye maga is szimbolikus jelentőségű: éppen arra, Sącz felé vezetett a két országot egymással s Lengyelországot Magyarországon át Olaszországgal is összekötő legfőbb útvonal és Lengyelország a török hódoltság koráig jelentékeny részben Magyarországon át kapta a kulturális ösztönzéseket. Ebből a szempontból is döntő

* Ez a cikk egy idegennyelvű kiadvány részéül készült, amely a németektől legázolt Lengyelország külföldi barátaiban igyekezett volna Magyarországra érdeklődést kelteni; franciául a német megszállásakor már ki volt szedve. Ezért magyarázgat sok olyat is, amit nálunk minden kisdáknak tudnia kell. A szerkesztő kívánságára jelenik meg mégis itt magyarul s teljes szövegében.

jelentőségű az a korszak, amelyben a két ország közt szorosabb dinasztikus kapcsolat létesül, s nagyon jellemző, hogy Lengyelország legfényesebb korszaka a magyar királyi udvarban nevelkedett Nagy Kázmértól Báthory István haláláig terjed. Magyarország viszont bőszégesen visszakarta, amit adott, annak a nagyszámú kiváló fiának műveltségébn, aki a krakkói egyetemen nevelkedett.

Érdemes ebből a szempontból is egy pillantást vetni a magyar és lengyel uralkodóházak történetére. Már az Árpádok és Piastok közt három évszázad folyamán 9 ízben létesült házasság. Szent Lajos francia király testvére, Anjou Károly nápolyi király V. Istvánnak, szent Kinga testvérének leányát vette feleségül, s az Árpádház kihalása után bekövetkező hosszabb trónviszályból végül is az ő dédunokájuk, Károly Róbert került ki győztesen. Ennek házassága teremt legállandóbb kapcsolatot Magyarország és Lengyelország közt. Neje, Erzsébet, Lokietek Ulászló leánya. Ennek öccse, Nagy Kázmér, az utolsó Piast, az ő fiára, Nagy Lajos magyar királyra hagyja birodalmát, ennek a leánya Hedvig, aki országa békéje s az újonnan megkeresztelt litván nép megtérítése végett lemond jegyeséről s a félvad Jagellónak adja kezét. Fiuk, a Várnánál elesett Ulászló személyében ismét közös királya van a két országnak, majd Hunyadi Mátyás halála után ismét Jagello-ivadék kerül a magyar trónra Ulászló cseh király személyében; ennek fia, II. Lajos a mohácsi csataterén esik el a török ellen Európát védő magyarság színe-javával együtt. A sor tovább folytatódik Magyarország kettészakadása után. is: az egyik király, Zápolyai János, sógora Zsigmond lengyel királynak, majd ennek leányát veszi feleségül, s így fiuk, János Zsigmond, az első erdélyi fejedelem, a lengyel király unokája; utóda, Báthory István személyében viszont magyar ember kerül a lengyel trónra annak egyik legméltóbb birtokosául.

Az Anjouktól Báthoryig terjedő hosszú korszak kezdetén kulturális szempontból is elhatározó jelentőségűek azok az évek, amelyeket az ifjú Kázmér sógora, Károly Róbert visegrádi udvarában tölt. A magyar hagyomány csak egy nem éppen dicsőséges vonatkozásban őrzi emlékét: ő az oka a Zách-család tragédiájának. Zách Felicián magyar főúr leánya becsületének elrablását akarja megtorolni az öccse bűnében részesnek hitt királynén s ezért családjával együtt kinhalállal bűnhődik. E hagyomány kialakulásának története nem egészen világos, de a lengyel történetírás is tud róla és a jámbor Długosz is hajlandó a magyar és lengyel uralkodócsalád és a két ország következő szerencsétlenségeit a szörnyű családirtás és Kázmér léha kalandja büntetésének tartani. Jellemző azonban, hogy lengyel történetírók a nápolyi példára alakult magyar udvar olaszos ledérségének tulajdonítják a nagyra hivatott királyfi eltűnését és egész életére jellemző köny-

nyelvműségét szerelmi dolgokban. Ugyanekkor azonban azt is elismerik, hogy itt, ébredt érdeklődése magasabb szellemi törekvések iránt és így közvetve az egyetem alapításában is része lehetett még Magyarországon kapott ösztönzéseknek.

Az ő egyetemalapítását, mint Nagy Lajosét is, inkább világi célok irányították, az ügykezelés és bíraskodás írásbeliségének következtében szükségessé vált jogász- és hivatalnokképzés, továbbá az orvoscépzés, ez egyetemek szervezetének pécidaképe is a bolognai. De már a Hedvig és Jagello kívánságára az újonnan megkeresztelt litvánok és a szakadár rutének térítése érdekében pápai bullával engedélyezett teológiai kar létesítése után egészen Párizshoz igazodik az egyetem és mindvégig megmarad a skolasztika legkeletibb bástyájának. A magyar egyetemalapítások rövid élete, a prágainak a huszita mozgalmak után való hanyatlása, az olasz egyetemek messzisége s az utazás költségei és veszedelmei és a másik legközelebbi egyetemnek, a bécsinek a politikai-nemzeti ellentétek miatt való kerülése folytán időnként a krakkói volt valósággal a magyarság egyeteme is. A XV. és XVI. század fordulóján éli a krakkói egyetem virágkorát, három évtizeden át nagy nemzetközi tekintélynek örvend: ekkoriban a hallgatóság többsége külföldi s a külföldiek közt a magyarok száma a legnagyobb. A XV. század folyamán 2300 magyar hallgatóról tudunk, a XVI. század első hat évtizedéből még 1300-ról. Voltak évek, mikor a hallgatóknak közel negyedrésze volt magyar. Még kedvezőbb az arány az egyetemi gradusok elnyerői közt, mint ahogy a messze földről érkezők rendszerint inkább tanulnak, míg a helybeliek közt sokan vannak, akik csak azért iratkoznak be, mert nem kerül nagyobb áldozatba. Olyan év is van, amelyben az új baccalaureatusok 70%-a magyar. E számok jelentősége annál nagyobb, mert Krakkóba Béccsel ellentétben időnként inkább a színmagyar területek küldik fiaikat.

Krakkó neveltje a késői középkor legnagyobb magyar teológusa és egyházi szónoka, a maga korában európai híru Temesvári Pelbárt franciskánus is, akit külföldön nagy latin prédikációgyűjteménye címéről (Pomerium = gyümölcsös kert) Pomerius néven emlegettek. 1458-ban iratkozott be az egyetemre, 1463-ban baccalaureus artium, egyetemi tanulmányainak további dátumai ismeretlenek. Mikor ő ott járt, a teológiai fakultás virágjában volt s nagy mestereinek hatásán kívül a közelmúlt két nevezetes eseményének az egyetemi ifjúság körében élő emléke is felismerhető az ő munkáiban, részben talán pályája alakulásában is. Ott tanít még Kanty Szent János, a páratlan szorgalmú aszkéta kódexíró, továbbá Paulus de Pyczkowice, az immaculata conceptio tanának buzgó védője, akinek idevágó munkái történetesen éppen a budapesti egyetemi könyvtár egy kéziratában maradtak fenn. (Szűz Mária tiszteletére írta Pelbárt is első művét, a „Stellarium coronae

benedictae virginis Mariae“ címűt) Egy másik kiváló krakkói theológus-szónokkal, Joannes de Slupcával is rokon Pelbárt ige-hirdetése a fényűzés, az udvari élet kárhoztatásában, de persze sok rendtársával, köztük elsősorban Capistranoval is. Capistranonak közvetlenül Hunyadi törökellenes harcaiban való részvételét megelőző hosszabb krakkói tartózkodása nemcsak hogy élénken élt még Pelbárt odaérkezésekor a krakkóiak emlékezetében, következményeiben is rendkívüli hatása volt: valóságos tömegmozgalmat támasztott, egymásután létesültek az observáns ferencesek (Lengyelországban szokásos nevükön: bernardinusok) kolostorai, az egyetem tanárai és diákjai egymásután léptek be a szerzet tagjai közé. Ki tudja, nem ott határozta-e el Pelbárt is: annyi bizonyos, hogy az egyetemre még világiként iratkozott be, s mikor Krakóból való hazatérése után először találkozunk nevével, már az observánsok budai rendházában tanítja a theológiát. A krakkói egyetem egy másik hagyományáról maga tesz említést: egyik nagybőjti beszédében említi az 1431-i krakkói disputát, amelyre a husziták Prokop és Korybutus vezetésével vonultak föl, s a király és udvara jelenlétében vereséget szenvedtek. Pelbárt az ő odaérkezését megelőző évtizedek egyik legnépszerűbb és legékebben szóló professzorának, Kozlowski (nála: Kozlinski) Miklósnak tulajdonítja — bizonyára az egyetemen élő hagyomány alapján — az egyház diadalát. Más helyütt is beszél az Alma Materről: Szent Katalinról szóló egyik beszédében egy ottani diákra hivatkozik, aki mindaddig nagyon nehezen tanult, amíg őt nem hívta segítségül. Ez a hely is nagyon jellemző a párizsi egyetemhez igazodó krakkóinak hagyományaira. Egyébként egy kiváló kutató magát Pelbártot gyanította Szent Katalin krakkói tisztelőjében és neki tulajdonította az alexandriai királyleány terjedelmes magyar verses legendáját is. Petrus Lombardus az egyetemi oktatás közép-pontjában álló munkájának beosztását követő nagy skolasztikus enciklopédia írása közben érte Pelbártot a halál. (Tanítványától, Laskai Osváttól kiegészítve jelent az meg Aureum Rosarium Theologiae címen.) Duns Scotus tanítványa ő is, mint rendtársai többnyire, de ebben is a krakkói egyetem hagyományaival is egyezik, amely a prágaival és a bécsivel ellentétben erősebben ragaszkodott a „doctor subtilis“ realizmusához. Egyébként krakkói mestereihez való viszonya még nincs kellőképp megvilágítva. Annyi bizonyos, hogy egyike a krakkói theológus-iskola legnevezetesebb tanítványainak: hatásáról elég talán annyit kiemelni, hogy latin prédikációgyűjteményei rövid idő alatt átlag 20 kiadásban jelentek meg, a latinul nem tudó olvasók, elsősorban apácák szükségleteinek kielégítésére rohamosan elszaporodó magyarnyelvű kódexirodalomnak pedig legfőbb forrása az ő munkáinak sorozata. E magyar kódexek íróinak és másolóinak, kivált éppen a ferencrendiekéinek sorában is több krakkói diákról tudunk: ott tanult

s a magyar bursának is seniora volt Nyujtói András, akitől Judit könyvének és egy Krakkóban is nagyon kedvelt katekizmuszerű skolasztikus tankönyvnek fordítása maradt fenn, meg Halabori Bertalan, egyik magyarnyelvű Psalterium írója vagy másolója, s ki tudja, még hányan a többnyire a névtelenség alázatába rejtőzködő kódexírók közül. A ferences kolostorok különösen szívesen küldték kiválóbb növendékeiket is Krakkóba, megkönnyítette ezt az odavivő út mentén épült sok kolostoruk, ahol megszállhattak. Egy Krakkóban tanult franciskánus, Csáti Demeter kusalykői guardián írta a legrégebb fennmaradt magyar históriás verset is, a magyar honfoglalásról: 1501-ben iratkozott be, mikor éppen Miechowi Máté, a kiváló történetíró és ethnographus volt a rektor. Ki tudja, nincs-e neki is része abban, hogy a magyar ferences barát érdeklődése népe történetére és eredetére irányult („mikor nagy bú vala magyarországban“, alighanem a honfoglalók művének megsemmisítésével fenyegető mohácsi vész után). A szerzetesrendek közül még a pálosoknak voltak szorosabb kapcsolatai az egyetemmel, mint ahogy e magyar alapítású rend Lengyelországban virágzott is leginkább s nemrég onnan telepítették vissza másfél százados szünetelés után. Krakkóban tanult a rend kiváló történetírója, Gyöngyösi Gergely is meg egy Bálint nevű társa (valószínűleg Hadnagy Bálint), aki baccalarius korában 1497-re csillagászati jóvendölést ad ki, később pedig a rendalapító életét írja meg; alighanem azonos azzal a ceglédi Bálinttal, aki a *Liber promotionum* tanúsága szerint 1502-ben a magisterséget is megszerezte. A magyar pálosok munkái többnyire Krakkóban is jelennek meg nyomtatásban.

Pelbárttal csaknem egyidőben volt a krakkói egyetem hallgatója Bakócz Tamás esztergomi érsek és magyar főkancellár, aki egyszer Szent Péter trónjára is pályázott és Rómából annak a török elleni kereszties hadnak hirdetőjéül tért vissza, amelyből a parasztlázadás lett, és kivüle egész sora a Magyarország kormányzásában résztvevő főpapoknak, Szalaházy Tamás veszprémi, Ujlaky Ferenc győri püspök stb. Az ő szellemi fejlődésüknek már csak a kezdete fűződik a krakkói egyetemhez, pályájuk jellegzetes renaissance-pálya. Részen Olaszországban is tanultak, részben az olasz renaissance-nak és humanizmusnak Mátyás-korabeli magyarországi virágzása vagy annak valami távolabbi kisugárzása indította őket el az új szellem irányába, amelynek ápolásában és átélésében Magyarország megelőzi Krakkót, ad is megint jelentős ösztönzést Lengyelországnak, mégis maga is sokat köszönhet e téren is a krakkói egyetemnek.

A humanizmus magyarországi és lengyelországi meggyökerezésének történetében egyaránt fontos az a néhány év, amelyet a Várnánál életét áldozó Ulászló töltött a magyar trónon. Kiséreté-

ben jött Magyarországra sok más nevezetesség közt Lasocki Miklós krakkói dékán és Sanoki Gergely wieliczikai plébános: az előbbi már korábban kitűnt kánonjogi tudományával és ékesszólásával s a bázeli zsinaton is Lengyelország egyik főképviselője volt. Bizonyára még ott megismerkedett a Zsigmond magyar király és német császár kíséretében levő magyarokkal, köztük Hunyadi Jánossal és az ifjú Vitéz Jánossal. Sanoki Gergely, akit Ulászló udvari papjául hozott magával, tisztábban irodalmi érdeklődésű humanista típust képvisel; pártfogoltjának, Callimachus Experiensnek erősen idealizált *Vitája* szerint már korábban előadott a krakkói egyetemen Vergilius Bucolicáiról, mégpedig úgy, hogy egészen új világot nyitott meg hallgatói szeme előtt. E két férfiú egy teljes évtizedig Magyarországon maradt. Uruk halála után jobbnak látták egyelőre nem mutatkozni hazájukban, mely a megmaradtakat talán felelőségre vonta volna a nagyon népszerű király haláláért, másrészt a szellemi kiválóságokat megbecsülni tudó magyar urak tartóztatták őket: az ügyek intézését erélyes kézzel megragadó Hunyadi Lasockit Magyarországnak a Szentszéknél való képviselőjével bízta meg (fenn is maradt egy beszéde, amelyben Hunyadi nevében kér segítséget V. Miklós pápától az egész kereszténységet védelmező Magyarország számára), Sanokit pedig fiainak (köztük Mátyásnak, a későbbi nagy királynak) nevelésével. Mikor Vitéz János váradi püspök lett, magához hívta Sanokit, s ott élt ez éveken át abban a nevezetes humanista coetusban, amelynek tagjai rajtuk kívül az öreg Pier Paolo Vergerio, az olasz humanizmus első nagy mestereinek egyike, akit még Luxemburgi Zsigmond király hívott Magyarországra, miután a konstanzi zsinaton megismerkedett vele, továbbá a ciprusi Podacatoro Fülöp. Sanoki panegiristája, aki mindenben igyekszik növelni pártfogója kezdeményező jelentőségét, maga is elismeri, mennyit tanult e kör vitáiból és költői vetélkedéseiből. Az, amiben Sanoki kétségtelenül a legnagyobb újságot vitte a humanizmus lengyelországi fejlődésébe, attól kezdve, hogy hazatérvén Lwów püspöke lett, a humanista életfelfogás és életmód, humanista udvar kialakítása maga körül, egészen a váradinak példájára, míg versei — köztük egy, amelyben Veronai Gábor egri püspöknek s a kancellárságban Vitéz János utódának a Hunyadi Mátyás ellen vonuló lengyelek boroszlói kudarcát csúfoló költeményére válaszol — semmivel sem klasszikusabbak néhány lengyel kortársáénál, s mindenesetre messze mögötte maradnak magyar kortársai verseinek, akik közül európai hírre tett szert Vitéz János unokaöccse, Janus Pannonius. Nagyon jellemző viszont arra, hogy a magyar-lengyel kapcsolatok jelentősége mennyire kölcsönös, hogy Janust alighanem Lasocki tanácsára küldték éppen Guarino iskolájába; legalább annyi kétségtelen, hogy ő már korábban kapcsolatban volt a ferrarai mesterrel s több lengyel ifjút is küldött hozzá.

Többször járt Magyarországon a korszak legnagyobb lengyel történetírója Długosz (Longinus) János is, először, Oleśnicki kardinális oldalán, Ulászló koronázásakor. Későbbi magyarországi tartózkodásai közül politikai szempontból legfontosabb a Hunyadi és Giskra huszita vezér közti békeközvetítése 1449 végén. Néhány hónappal korábbi látogatása inkább személyes érdekű, de rendkívül jellemző éppen a magyar-lengyel szellemi kapcsolatokra: a krakkói egyetem egy ordinariusát kellett volna hazavinnie, hogy tanszékét elfoglalja s ismét átvegye Oleśnicki gyógyítását is. Ez ügyben több levél is fennmaradt, tőle is, magától a kardinálistól is, és e levelekben van szó arról is, hogy Oleśnicki Vitéztől kölcsönkéri lemásolás végett Livius-kódexét olyképen, hogy e nagy kincset Sanoki vagy az említett professzor vigye magával, ha hazatér. A professzor úr azonban korábbi ígérete ellenére egy évre Hunyadi János szolgálatába szegődött. Przemysli Król (Żorawica) Márton volt ez, a csillagászat tanára, akinek Bolognából a doktori cím elnyerése után egyenest haza kellett volna mennie a számára fenn tartott tanszékre, e helyett azonban Budára kanyarodott, s minden rábeszélés ellenére csak egy esztendő letelte után tért haza. Az eset hosszú időre szimbolikus jelentőségű. Vagy egy évszázadon át többször megismétlődik, hogy magyar urak bőkezűsége csábítóbbnak mutatkozik tudós professzorok és humanisták számára krakkói egyetemi tanszékénél, mint ahogy Długosz levele is emlegeti a magyar gazdagságot, amellyel a szegény Lengyeiország nem versenyezhet. De az is jellemző, mire kell Hunyadinak a tudós lengyel orvos, matematikus és asztronomus. Mint a korszak legtöbb uralkodója és hadvezére, a törökverő magyar kormányzó sem tett egy lépést sem a csillagok megkérdezése nélkül, és Król az asztrológiát sem vetette meg, sőt ebben is iskolát alapított később: a csillagászat professzorainak feladata volt évről évre kalendáriumot szerkeszteni, s Krakkóban ő kezdte meg mindjárt tanszéke elfoglalása után azt a szokást, hogy évről-évre Judiciumot is terjeszt az egyetem elé, jövendölést az év meteorológiai, politikai és egyéb eseményeiről. E kezdeménye évszázadokon át megmaradt, a Judicium állandó része a krakkói kalendáriumnak, s a krakkói Judiciumok terjedtek el Magyarországon is, előbb eredeti latin alakjukban, majd a XVI. század derekától kezdve külön magyar kiadásokban is. Így maradt meg a krakkói egyetem egyik legnagyobb nevezettségének, a Kopernikust nevelő csillagászati iskolának hatása, babonás melléktermékében, akkor is, mikor az egyetemet magyar diákok már alig látogatták.

Másfél évtizeddel Król Márton után érkezett Magyarországra egyik főtanítványa és közvetlen utóda, olkuzsi Bylica Márton, s ő már egy negyedszázadon át, haláláig itt maradt. Valószínűleg Rómából hozta Janus Pannonius őt is, Regiomontanust is, a Vitéztől alapított pozsonyi egyetem, az Academia Istropolitana tanáraiul.

Ekkor Bylica Petrus Barbus kardinálisnak, a későbbi II. Pál pápának udvari csillagásza volt. Néhány évvel utóbb a Kázmér lengyel királyfi trónigényének támogatása miatt kegyvesztett Vitéz halálával vége szakadt a tőle alapított főiskola életének is, de Bylica Márton tovább is itt maradt Mátyás király udvari csillagászként és budai pébánosként. Horoszkópkészítésen kívül sajátosan magyar tudományos feladatok megoldásában is részt vett, így Magyarország kartografiai fölvételében több város földrajzi szélességének és hosszúságának megállapításával. Halála után a krakkói egyetemre hagyta értékes könyvtárát és drága műszereit, melyek megszerzéséhez az asztrológia kedvéért bőkezű magyar pártfogói jóvoltából jutott. Mindenesetre jó, hogy így történt, s e nagy értékek nem mentek veszendőbe a következő évtizedek felfordulásaiban. De ezzel közvetve Magyarországnak is van némi része a krakkói csillagászati iskola fényes történetében, amelynek koronája Kopernikus munkássága. Bylicával egyidőben az ő krakkói utóda, Stercz János is meg-megfordult Budán, jóformán megosztotta életét Krakkó és Buda közt. 1467-ben Mátyás király jelenlétében nagy csillagászati vitában mérte össze tudását a két lengyel mester.

Mátyás fényes udvara a renaissance életének oly kivételesen teljes megnyilvánulása, amelyenhez fogható akkor még Itálián kívül sehol sincsen. A lengyel humanizmus története e korszak jelentékeny részében még jóformán csak egyetlen olasz humanistának, a már említett Filippo Buonaccorsinak, humanista nevéen Callimachus Experiensnek munkásságában áll, aki eretnekség és összeesküvés gyanúja miatt hazájából elmene-külvén, a magyar példát követő Sanoki Gergely pártfogása alatt állapodhatott meg sok viszontagság után második hazájában s lett végül királyfiak nevelője és királyok fődiplomataja. Ő is hosszabb időt töltött ez utóbbi minőségben 1483—84-ben a budai udvarban, s ekkor lett a Mátyás-ellenes lengyel politika irányítójából Mátyás bámulójává. Több verse is szól róla és udvaráról; Krakkóba való visszatérése után írta a várnai Ulászlóról szóló életrajzát, alighanem Attiláról szóló munkájában is Mátyás uralkodói módszereit vetíti vissza, a legendás hún korba. Alapos föltevés szerint a platonizmus iránt való érdeklődése is itt ébredhetett. Mátyás udvarában bőven lehetett alkalma rá, hogy erre a korábbi gondolkodásával ellenkező fontos szellemi áramlatra felfigyeljen. Az iskola feje, Marsilio Ficino magát Mátyást is hívének tudta s több munkáját dedikálta neki, az udvar előkelőségeinek nagy része külön platonista kört alkot éppen akkoriban, mikor Callimachus itt tartózkodik; az ő levelezése Ficinoval röviddel Budáról való hazatérése után kezdődik.

A magyar renaissance fénykorának a lengyel fejlődésben példaadó hatása még a Mátyás halála után meginduló rohamos

hanyaglás idején sem szűnik meg. Itt maradtak a művészet emlékei, egy ideig még néhány olasz humanista is, az udvar magyar kiválóságai pedig a maguk vidéki palotáiba s ezzel az ország távolabbi részeibe vitték szét az új kultúrát, melynek igazán az egész magyar-ságban megmutatkozó hatása csak utóbb kezdődik. Az egyre szégyenedő s már csak a mult emlékeiből tengődő budai udvar is humanisták gyülekező helye marad, már csak a kancelláriák által is. Ebben az időben tölt itt három esztendő az ifjú Zsigmond lengyel herceg, a későbbi I. Zsigmond, bátyja, II. Ulászló magyar király vendégeként, s ez a három esztendő talán még fontosabb a lengyel szellemi életben, mint azok az évek, mikor Nagy Kázmér vendégeskedett a magyar udvarban. Zsigmond alatt bontakozik ki igazán a lengyel udvari renaissance, az ő példaképe nyilván Mátyásnak romjaiban megismert magyar renaissance-a, aminő a krakkói képzőművészet és kiváló építészet történetében ezt világosan ki is mutatták. Magyar humanista államférfiakkal való ismeretségének — kivált Bakócz Tamás esztergomi udvarában töltött még hosszabb időt — a két ország politikai és szellemi életében egyaránt megvan a jelentősége. A dinasztikus kapcsolat általában ismét szorosabbá tette a magyar és lengyel humanizmus összetartozását, annál is inkább, mert e korszak vezető politikusai és diplomatái egyben a kor legműveltebb humanistái, s a magyar és lengyel humanizmusnak egyaránt egyik főtűzhelye a királyi kancellária. Lengyel részről, a már említett Miechowi Máté egyetemi tanáron, a kiváló történetírón és ethnographuson kívül többször járt Magyarországon diplomáciai küldetésben a Cricius néven verselő Krzycki András, később gnieznoi érsek, magyar részről meg Piso Jakab, az első kelet-európai humanista, aki személyes kapcsolatba került Erasmussal, járt fontos küldetésben Krakkóban, majd ismételten hosszabb időt töltött ott Magyarország történetének legválságosabb éveiben Brodarics István, aki a mohácsi vésről éppen Zsigmond király kérésére készítő nevezetes beszámolót, és hol a zavarok elől menekülve, hol királyi követként szoros kapcsolatba kerül a krakkói erasmistákkal. A magyar udvar korábbi, éppen Pisóval kezdődő ezirányú hagyományai ellenére ő már csak akkor fordul Erasmushoz is levéllel, mikor legfőképp az ifjabb Laski Jánosnak, a későbbi reformátornak és a magyar Joannes Antoninus kassai születésű krakkói orvosnak közvetítésével Erasmus már kiépítette kapcsolatait a krakkóiakkal, köztük Krzyckivel és Tomicki alkancellárral is, akik Brodaricsnak is jóbarátai.

Az erasmizmusnak a magyar és a lengyel humanizmus történetén belül külön rendkívüli jelentősége van. Erasmus tiszteletében egymásra találtak a lengyel udvar humanistái és a humanizmussal szemben általában rendkívül tartózkodó s egyre inkább polgári jellegűvé váló krakkói egyetem bizonyos körei. Itt az ideje, hogy egy pillantást vessünk ennek az egyetemi humanizmusnak fejlődő-

désére is. Voltak az egyetemen korábban is klasszikus szövegeket magyarázó előadások (többek közt a magyar Thurzó János, a későbbi boroszlói püspök is olvasott Ovidiusból), a facultas artium egy-két rendes tanára is lelkes híve volt az antik íróknak, de pályájukon a velük való foglalkozás csak átmeneti állomás: az egyetem szervezete olyan volt, hogy minden tanár azon igyekezett, hogy az előkelőbb fakultásokra juthasson. A teológiai kar pedig szigorú bátyja volt a skolasztikának, ehhez kellett tehát igazodnia a facultas artiumnak is. Az egyetem hagyományaival nyíltan szembe szállni csak egy idegen vándorhumanista, Celtis Konrád próbált, de kétévi küzdelem után kudarcra távozott. 1489 nyarán érkezett Krakkóba — jellemző, hogy őt is a krakkói csillagászat híre vonzza leginkább — s csakhamar maga is megkezdte előadásait, mégpedig a bursa Hungarorumban. A magyar diákok nagy száma tette először szükségessé, hogy külön nemzeti kollégiumot alakítsanak számukra, még a hetvenes években. Egy ideig a német diákok nagy része is ott lakott, sokan még a bursa Alemannorum alapítása után is. Rendszerint ezzel magyarázzák, hogy Celtis is ott működött. De mindenesetre a Mátyás király országából jött diákok érdeklődésére is jellemzőnek kell tartani, hogy a következő évtizedekben is több vándorhumanista tanított a magyar bursában, amely így időnként kicsiben a Collège Royal, a későbbi C. de France szerepét is betöltötte. Hogy különben az, amit Celtis Krakkóban magyar hallgatói, de részben Callimachus útján is megismerhetett a magyar humanizusból, mennyire fölkelte érdeklődését, arra jellemző, hogy mikor kiábrándultan távozik Krakkóból, hatalmas vargabetűt tesz, hogy a budai udvarral megismerkedhessék, s mikor hét évvel utóbb a bécsi egyetem tanára lesz, első dolgai közé tartozik, hogy a budaiak bevonásával megpróbálja afféle humanista akadémiát teremteni Sodalitas Danubiana néven, amilyennel Krakkóban is kísérletezett Sodalitas Vistulana néven. A Dunai Tudós Társaság sem jutott el nagy alkotásokig, s a budai humanisták közül inkább csak az idegenek csatlakoztak hozzá, magyar tagja az elnökön, ifj. Vitéz János veszprémi püspökön s a bécsi püspökség adminisztrátorán kívül nem is volt. Celtisben a humanizmus már valami türelmetlen németiséggel egyesült, másrészt a magyarok éppúgy, mint a lengyelek, minél jobban erősödött a német uralkodók keleti törekvése, ösztönösen is egyre inkább idegenkedtek mindattól, ami német.

Celtis működésének krakkói következményei közé tartozott, hogy az egyetemnek az ő működésétől felbolygatott rendjét a hagyományos tanítás védelmében újra szabályozták, többek közt azt is megtiltván, hogy valamely humanista a hivatalos egyetemi előadások idejében a bursákban vagy magánhelyen repetitio címen vagy akármiképen előadásokat tartson a hallgatóknak. A humanisták u. i. vagy egyáltalán nem kaptak helyet a hivatalos lecke-

rendben és az egyetem termeiben vagy ha kaptak, azzal nem érheték be sem szellemi céljaik érdekében, sem pedig azért, mert megélhetésüket is a jobb módú hallgatók és más előkelő ifjak külön, többnyire csoportos tanítása biztosította. A XVI. század elején mégis csak újra megkezdődött a humanizmus ostroma s három évtizedig jelentékeny hódításokat tett, míg a hitújítástól való rettegés végkép a reakciót nem juttatta uralomra az egyetem tanulmányi rendjében, nemcsak theologiai vonatkozásban, hanem a humanizmusmal szemben is. Ezzel aztán vége is lett az egyetem nemzetközi jelentőségének.

Az új század humanistáinak sorát a lengyel-rutén Paulus Crosnensis kezdte meg, utána a legkülönbözőbb nemzetiségűek következtek. Jellemző arra a szoros kapcsolatra, amely Magyarország és Lengyelország közt volt a Jagellók korában, de arra is, mennyire megértésre találhattak a krakkói humanisták a magyar főurak, kivált a Perényiek és Thurzók meg az északmagyarországi városok körében, az, hogy sorjában csaknem mind Magyarországon is töltötték pályájuk egy részét, vándoroltak Krakkó és Magyarország közt, vagy végkép Magyarországon találták meg a kedvezőbb feltételeket működésük számára.

Paulus Crosnensisnek tanítványa volt Krakkóban egy Maghy Sebestyén nevű magyar ifjú, a magyar alkancellár fia, később maga is jeles humanista. Paulus verseiből kivételesen meleg baráti viszony tükröződik mester és tanítvány közt. 1508-ban Maghy hazatért és Paulus nemskára követte Magyarországra. Itt élt aztán hosszabb ideig, előbb a Krakkóban nevelkedett Thurzó Szaniszló váradi (később olmützi) püspöknek udvarában, később pedig Perényi Gábor ugocsi főispán nagyszöllősi kastélyában. Már Váradon több verset írt előkelő magyar urakhoz; egy részüket kedvelt tanítványa, Maghy elő is adta ünnepélyes alkalmakkor, részben ennek ajkára is adta mondanivalóit. Perényi Gábortól papi „beneficiumot” is kapott, s ez volt ezután krakkói tartózkodása idején is megélhetésének legszilárdabb alapja; sűrűn ellátogatott ide azután is, és alighanem akkor is ide készült a pestisjárvány elől, mikor a határ közelében utólérte a halál. Költői fejlődésében döntő fontossága van a magyarországi élményeknek. Első jelentékenyebb alkotását, a Szent László magyar királyról szóló epikus panegyrist Perényinél fejezte be és neki ajánlotta, de keletkezése nyilván még váradi ösztönzésekből ered, Szent László váradi sírja és ott legelenebben élő kultusza ihlette. Annál inkább érdekelte őt a nagy lovagkirály alakja, mert Lengyelországban nevelkedett s anyja lengyel nő volt. E nagy költeménye párjául készítette el a Szent Szaniszlóról, Lengyelország védőszentjéről szólót, saját szavai szerint azért, hogy a földrajzi és politikai szempontból összetartozó két országot patrónusaik magasztalásában is összekösse. E két panegyriisszal és néhány kisebb költeménnyel lépett Paulus Cros-

nensis először a nyivánosság elé. Magyar érdeklődésének nevezetes terméke Janus Pannonius Guarino-panegyrisének kiadása, a legnagyobb magyar humanista munkáiból készült legelső nyomtatvány; mindjárt a következő évben Bolognában adja ki ugyanezt a költeményt Paulus tanítványa, Maghy Sebestyén.

Két svájci humanista következett Paulus Crosnensis Ruthenus után, Rudolphus Agricola junior és Eck Bálint. Svájci diákok krakkói útját megkönnyítette, hogy ott sok gazdag svájci kereskedőcsalád — többek közt Vadianus rokonsága is — élt; humanistáink is diákokul iratkoztak be rendszerint, e címen laktak a bursákban s ott kezdték tanító munkájukat is. Agricola maga is Paulus tanítványa volt eleinte, de csakhamar maga is kezdett tanítani. Négyévi krakkói tartózkodás után, talán éppen Paulus Crosnensis példájára ő is Magyarországra jött, Budán, majd Bakócz környezetében Esztergomban tartózkodott és tanított, mielőtt tanulmányai folytatása végett a bécsi egyetemre ment. Három évvel utóbb, Paulus halála után, azonban visszatért Krakkóba s ott halt meg 1521-ben. Tanítványa és utóda, Eck Bálint csak egy évvel utána érkezett Krakkóba, de csakhamar folytatta Agricola tanító munkáját. Néhány év multán azonban ő is Magyarországon próbál szerencsét. Thurzó Elek magyar kincstárnok leányát neveli. Visszavisszatér még Krakkóba, de aztán végkép Magyarországon telepszik le, iskolaigazgató, városi tisztviselő, végül Bártfa városának bírja.

Egészen különleges a jelentősége a krakkói szellemi életben is, a magyar fejlődés szempontjából is az angol Cox Lénárd működésének: ő hozza a krakkói humanista tanításba az erasmista szellemet, s alig egy évtizedig tartó, hosszabb magyarországi tartózkodással is megszakított működése után Krakkó Kelet-Európa legnevezetesebb erasmista központja s Erasmus tiszteletében az éppen akkor virágkorába jutó udvari humanizmus egyesül az egyetemivel: az udvarban és a legfőbb államférfiak környezetében is Cox több tanítványa van már akkor, köztük olyanok is, akik már az ő hatása alatt személyesen is megfordultak Erasmusnál, viszont Cox keze alatt tanul az előkelőségek rokonsága s általuk hatása nagyobb korszakon át továbbterjed. Cox Párizson, ahol Henri Estiennel és Tübingán át, ahol Melanchtonnal ismerkedett meg, érkezett Krakkóba 1518-ban. Az ő magyarországi tartózkodásának előkészítésében része volt bizonyára a kassai Joannes Antoninus krakkói baccalariusnak, akiből később a lengyel király udvari orvosa lett, továbbá Henckel János lőcsei majd kassai plébánosnak, Mária magyar királyné udvari papjának. Cox Lőcsén, majd Kassán is tanított, s itt is kétízben olvastatta Erasmus De duplici verborum ac rerum copiáját, mint maga megírja a mesternek. Magyar részről már jóval korábban is akadtak Erasmusnak hívei, a krakkói egyetemen azonban Cox bemutatkozó beszéde az első világos

nyom. Ugyanebben az évben kezdődik Erasmus munkái krakkói kiadásainak hosszú sora. A *Copia* is megjelent 1523-ban Krakkóban, mégpedig Cox egy magyar tanítványának, Tornaljai Bálintnak (Valentinus Tornalinus) előszavával. Cox tanítványa Laski János, a későbbi reformátor, akit bátyja Jeromos, a magyar ügyekben is nagy szerephez jutó diplomata visz először Erasmushoz s aki aztán hosszabb időt tölt ennek baseli házában és könyvtárát is megvásárolja. Ő és a magyar Antoninus Erasmus keleteurópai kedvencei; Antoninus ugyancsak 1524-ben Padovából orvosi tanulmányai után hazatérőben látogatta meg s kigyógyította kínos betegségéből. Ők ketten voltak ettől kezdve a legfőbb összekötők Erasmus és magyar és lengyel hívei közt. A Laskiak hívták föl Erasmus figyelmét Criciusra és Szydlowiecki kancellárra, Antoninus meg Tomicki Péter alkancellárra, akinek szintén orvosa volt. Erasmus maga fordult először levéllel vagy könyvajánlással hozzájuk, végül Laski János ismételt unszolására magához Zsigmond királyhoz is. A Zsigmond királyhoz szóló epistolát Hosius Szaniszló, az ellenreformáció későbbi vezére, ugyancsak Cox tanítványa, nyomban ki is adja Krakkóban Tomickinak ajánlva, Cox és több Krakkóban tanult és Magyarországon élő vagy itt is megfordult humanista (Logus, Werner, Lang) üdvözlő verseivel. A levél Erasmus békepropagandájának is, Kelet-Európa iránti érdeklődésének is egyik legfontosabb megnyilvánulása, Zsigmondot magasztalja békés politikájáért, melynek tényei közül különösen kiemeli közvetítő szerepét az I. Ferdinánd és Szapolyai János közti trónviszályban. Joannes Antoninus hívta föl Erasmus figyelmét Henckelre is, amint valószínűleg emezét már előbb Coxra. Maga Cox, míg másoknak Erasmushoz írt leveleit nem egy esetben ő készítette, nem bátorzkodott a királyok barátjával személyes kapcsolatot keresni, csak mikor Erasmus, hallván értékes működéséről, Laski Jánossal üdvözöltette, akkor mert a maga nevében is megszólalni. Rajongó levele érdekes képet ad arról a krakkói erasmista coetusról, amelynek ő a tanítómestere: „Nullum transigimus diem sine multa de Erasmo mentione. Nos tecum, mi Erasme et mane saepenumero versamur, et in prandio vescimur tecum; tecum a prandio frequenter obambulamus, tecum una sumus in coena, tecum noctem ipsam iucundissime producimus. Tu nobiscum semper es, nos, quantiquantum sumus, nunquam a te disiungimur; adeo ut quod de divo Ambrosio fertur, ut simul in duobus locis eodem temporis momento fuisset, idem et tibi accidit, itidem et nobis. Nam tu Basileae simul agis et Cracoviae saepius; nos in medio Poloniae dum sumus, Basileae pariter cum Erasmo subinde versamur.“

Coxnak ez a levele 1527. március 28-án kelt. Májusban megjelent Statius-kiadásának tanúsága szerint ekkori kedvelt tanítványai közé tartozik a magyar Joannes Sylvester, vagy ahogy

eleinte nevezi magát, Sylvestris, akiből a következő évtizedek filológiai tekintetben legműveltebb magyarja s úgyszólván a magyar filológiának és a magyarnyelvű humanizmusnak megalapítója lett, munkássága nyelvében elszakadván Erasmustól, de szellemében mindvégig az ő nyomdokain. Sylvester az első magyar, aki a mohácsi katasztrófa után iratkozik be a krakkói egyetemre. A szörnyű válság idején egyedül megnyugtató, az antik szellem megújódott életéből merített humanista öntudatnak mélyen megrendítő kifejezése az a latin költeménye, amellyel egy ugyancsak 1527-ben megjelent krakkói kiadványt kísér; utolsó distichona:

Disce, equidem vasto pereunt, ut cernis, in orbe
Cuncta, manent animi tum ingenii que bona.

Az a könyv, melyet e szavak zárnak, fontos határkö a magyar irodalom történetében: az első nyomtatvány, mely összefüggő magyar szövegeket közöl. A magyar könyvnek, a magyarnyelvű könyvnyomtatásnak is Krakkó a szülővárosa, a Krakkóban tanuló magyar diákok szükségleteinek kielégítésére indul meg, a krakkói erasmista pedagógiával szoros kapcsolatban. De Krakkónak a magyar könyv történetében való szerepe több annál, minthogy történetesen éppen ott került sor először egy-két magyarnyelvű könyv nyomtatására. Éppen Sylvesternak későbbi magyarországi vállalkozásán kívül csak egyetlen bécsi magyar erasmista, Pesti Gábor munkáit kezdi nyomtatni Vietornak, az első krakkói magyar könyvek kiadójának egykori bécsi társa körülbelül egy évtizeddel az ő kezdeménye után, egy negyedszázadig minden más magyarnyelvű könyv Krakkóban jelenik meg, íróik többnyire a krakkói egyetem diákjaiból kerülnek ki, vagy olyan volt diákjaiból, akiknek munkáit akkori diákok gondozzák, korrigálják. Mikor aztán Magyarországon nyomtatnak először magyar könyvet, (Sylvesternak Erasmus kiadása nyomán készült újtestamentum-fordítását,) nemcsak a szerző, hanem a könyvnyomtató is volt krakkói diák, Abádi Benedek, aki alighanem Vietornál tanulta ki a könyvnyomtatást is és valószínűleg azonos korábbi krakkói nyomtatványok korrektorával. Lengyelül is Vietor Jeromos kezdett nyomtatni, 1521-ben, mindössze négy évvel azután, hogy végleg Krakkóba telepedett. Attól kezdve, hogy először próbálta meg a rendelkezésre álló betűkészletet a magyar nyelv hangrendszeréhez is alkalmazni, állandóan nyomtatott magyar könyveket, s valósággal udvari könyvnyomtatója azoknak a felvidéki magyar főuraknak, akiknek pártfogásával a század első felében a legtöbb magyar könyv jelenik meg, köztük a Mohácsnál elesett Perényi Gábor, Paulus Crosnensis pártfogója özvegyének és rokonainak; Perényiné támogatásával Krakkóban jelent meg nyomtatásban már az első — ugyancsak erasmista — magyarnyelvű szentírásrészlet is, Szent Pál levelei Komjáthy Benedektől.

De vessünk még egy pillantást az első magyar nyomtatványokra és magyar szövegeik írójának, Sylvester Jánosnak további pályájára. 1526. október 26-án iratkozott be a krakkói egyetemre, a következő nyári félévben már ő a magyar bursa seniora. Hogy képességeivel és tudásával már ekkor mennyire kitűnt, azt világosan mutatja, hogy mestere Status-kiadásába fölveszi az ő ajánló versét s két erasmista tankönyv magyar értelmezésével mindjárt az első évben őt bízzák meg; mindkettőbe latin verset is ír. A krakkói erasmisták nyilván hamarosan egyenrangú társuknak tekintették: egyik ily könyvbe a lengyel értelmezést Ephorus Anzelm készíti, aki ekkor már magister artium s többek közt Decius Justus királyi titkárnak és történetírónak, Erasmus személyes ismerősének fiát tanítja; ehhez fordul a maga ajánló versében, miként Sylvester egy Geszti Mihály nevű magyar gyerekehez. Az említett tankönyvek egyike a Poznańban működő Heggendorff Christophorus Donatus alapján készített rövid latin nyelvtana (*Rudimenta grammatices Donati*), a másik Heyden Sebald *Puerilium colloquiorum formulae c.* beszélgetésgyűjteménye; mindkettő a latinon és németen kívül ezúttal lengyel és magyar értelmezéssel jelent meg. Abból, amit Sylvester Coxtól tanult, rendkívüli jelentősége van még a klasszikus vers művészetének is. Latin nyelven is tovább folytatja a versírást, de fontosabb ennél, hogy ő az első és a XVIII. század második feléig az egyetlen, aki teljes sikerrel ír magyar verseket antik metrumban. Mikor újtestamentum-fordítását már befejezte (1540), egyszerre ráeszmélt a magyar nyelv „nagy nemes voltára“, hogy metrikus verselésre is alkalmas, és nemcsak Erasmus evangélium-kivonatait fordította le az eredeti versmértékben, hanem a szentírás örök értékét, életadó erejét tömör és lendületes sorokban jellemző verses előszót is nyomatott hozzá. A vers iránt való finom érzéke minden bizonnyal Cox iskolájában csiszolódott. Krakkóban egyébként is erős hagyománya volt már a verstan tanításának, Eck Bálint is írt verstant, s ez három kiadást ért meg, egyiket már Cox idejében — ezt Thurzó Eleknek ajánlotta —, ezenkívül egy évvel Sylvester megérkezése előtt Huttenét is kiadta Victor. Másban is jellegzetes humanista gyönyörűséggel élvezi majd Sylvester anyanyelvét is, oly fölfedezéseket is tesz vele kapcsolatban, mint még utóbb a franciával az ifjabbik Henri Estienne, Marot vagy Du Bellay. E szempontból legnevezetesebb műve a *Grammatica Hungaro-latina*, amelyben párhuzamosan tárgyalja a két nyelv rendszerét. Újtestamentumának egy megjegyzésében a biblia képes beszédéről szólva a magyar nép szerelmi énekeinek hasonló szépségeit dicséri — oly korban, mikor mások csak erkölcstelenséget látnak bennük s maga is kénytelen kiemelni, hogy nem tartalmukról beszél, csak nyelvükről, mintha a szemétkben gyöngyöt találna. Sylvester a héber, majd a görög nyelv tanára is lett a bécsi egye-

temen. Mindkettővel volt alkalma már a krakkói egyetemen foglalkozni, de Melanthonról is, kinek kedvéért később Wittenbergbe ment, még Coxtól hallhatott, aki még Tübingában hallgatta előadásait.

A szentírás szövegének tiszteletében a magyar és lengyel erasmisták mesterük nyomán jártak, de a felekezeti küzdelemben sokan vele ellenkező álláspontra jutottak utóbb (maga Cox is protestáns lett hazájába való visszatérése után). A kérdés egyháztörténeti vonatkozásai kívülesnek e cikk keretén, csak néhány magyar reformátornak a krakkói egyetemhez való viszonyára s a magyar és lengyel reformációnak néhány ebből érthető közös vonására kell még rámutatnunk. Krakkói diákoknak Wittenbergbe való zarándoklása eleinte inkább a humanista továbbképzés céljával indul meg, inkább Melanthonhoz, mint Lutherhez mennek. De már Sylvester krakkói diáksága idején vannak jelei a diákság körében a reformáció iránt való erősebb érdeklődésnek, sőt már 1528-ban egy tanár ellen is eljárás indul ez okból. A reformáció első nevezetesebb magyar hívei és terjesztői közül Dévai Biró Mátyás és Kálmáncsehi Sánta Márton 1523-tól, Gálszécsi István 1527-től, Székely István 1529-től, Ozorai Imre 1530-tól, Gyulai István 1531-től, Abádi Benedek 1534-től, Gyalui Thorda Zsigmond 1535-től, Szegedi Kis István 1537-től volt a krakkói egyetem hallgatója. Mind később mentek csak Wittenbergbe, részben közvetlenül Krakkóból — ezeknél kétségtelen, hogy az ott hallottak keltették fel érdeklődésüket — részben később már itthonról. Dévainak magyar orthographiája s egy hittani tankönyve jelent meg utóbb Krakkóban, ugyancsak ott jelent meg Ozoraitól az első magyar hitvitázó irat, Gálszécsitől többek közt az első magyar énekeskönyv, Székely Istvántól az első nyomtatott magyar kalendárium (mily természetes, hogy ez is krakkói diák munkája), zsolnártankönyv és világkrónika; ez utóbbit ugyanaz a könyvnyomtató adja ki, aki kevéssel előbb Bielski Márton lengyel világkrónikáját, viszont Székelyét is lefordították lengyelre. Mások munkásságának irányában is felismerhető vagy gyanítható közelebről is megjelölhető krakkói ösztönzések hatása. Az antik drámával foglalkozó Gyalui Thorda Zsigmond pl., mielőtt Melanthonhoz, majd Padovába ment volna, akkor volt a krakkói egyetem diákja, mikor Stanislaw de Lowicz működött ott, aki drámai előadásokat is rendezett az ifjúsággal. Egyébként a krakkói egyetem humanistái közül sem Cox az utolsó, aki Magyarországon is működik: az ugyancsak erasmista Valentinus Polidamus 1535-ben vagy 36-ban megy ugyancsak Kassára s bizonyára itt írja már *De origine et rebus gestis Hungarorum c.* munkáját is, melyet ez utóbbi évben Zapolyai Jánosnak ajánl. (Közelebről ismeretlen, talán politikai okból börtönbe is került s csak nagynehezen szabadult ki.)

A magyar és lengyel reformáció egyformán továbbhalad Lutheren túl a káivinizmus felé: mindkét országban része lehetett ebben az itt egyre inkább német nemzeti vallásnak tűnő lutherizmustól való idegenkedésnek; vannak adatok, hogy lengyelek és magyarok még a német nyelvtől is idegenkedtek, ezért is voltak Wittenbergben is inkább Melanthon, mint Luther tanítványai, már pedig az előbbi nem mindenben állott annyira távol a reformáció svájci irányától. A nagyszámú krakkói helvétől már szólunk. Érdekes, hogy Sylvester a Rudimenta ajánlóversében a német nyelvet helvét nyelvnek (idioma Helvecium) mondja, már akár azért, mert Krakkóban svájciaktól hallotta beszélni, — németül később sem tudott jól a nagy filológus — akár a többi németektől való idegenkedésből, ami a krakkói és keletmagyarországi közhangulatból éppen akkoriban nagyon is érthető, akár azért, mert Svájc felé vonta a krakkói erasmisták figyelmét a mester baseli hajléka.

A leginkább Észak-Olaszországból menekült eretnekck terjesztette antitrinitárius tanítások is éppen Lengyelországban és Erdélyben találtak legtermékenyebb talajra, s végül is Erdély fogadta be a lengyel ariánusok legnagyobb töredékét, mikor Lengyelországból kiüldözték őket. A reformáció e szélső irányának hívei is szívesen származtatták tanításukat Erasmustól. A krakkói egyetem körében is volt átmenetileg szerepe egy-egy előkészítőjének, de e téren a magyar és lengyel fejlődés közössége már inkább olasz jövevények, leginkább udvari orvosok Krakkó és Gyulafehérvár közti vándorlásának és padovai kapcsolatoknak következménye, mint magyarok *krakkói* diákságának.

Az egyetemen hamar diadalmaskodott az ellenreformáció. Az egyetemi hatóságok már a 30-as évek közepén erélyesen hozzáláttak a protestantizmus terjedésének meggátlásához, de szigorú intézkedéseikkel a humanizmust is sujtották, lehetőleg teljesen helyre igyekezvén állítani a középkori rendet. A krakkói egyetem egyike azoknak a helyeknek, ahol legteljesebben igazolódott Erasmusnak a reformációtól a *bonae litterae*-t féltő aggodalma. A humanizmusnak az egyetemen való visszaszorulása még fokozta a magyar részről való látogatás rohamos apadását, amely az ország szerencsétlensége folytán bekövetkezett; a Habsburgok hatalma alá került területek ifjúságából, aki még tanulhat, Bécsbe megy inkább, a protestánsok meg közvetlenül Wittenbergbe, akik pedig e két egyetemmel nem érik be, az olasz egyetemeket keresik föl. Kivált Padovába mennek sokan, amely a későbbi lengyel humanizmusnak is legfőbb iskolájává lett, úgyhogy ettől kezdve a magyar és lengyel humanisták kapcsolatai is padovai diákbarátságon alapulnak sokszor, aminek kivált a Báthory-korszakban lesznek fontos következményei, majd a jezsuitarend működésének idején a római Collegium Germano-Hungaricumba

is. 1541-ben már oly kevés tagja volt a krakkói magyar bursának, hogy az egyetemi hatóságok nem tartották érdemesnek külön épület fönntartását, 1558-ban pedig rákerült a sor a bursa fölösztatására. De még az utolsó tagok közt is volt néhány nevezetes ember. Szepsi Macer Gergely humanista költő, később krakkói orvos az egyetem dicsőítésére is kiadott egy verset baccalaureatussága alkalmából, Vilményi Libecz Mihály Székely már említett krónikáját korrigálja és látja el Sylvester példájára antik méretű magyar ajánlóverssel. De a legnevezetesebb közülük a magyar ellenreformáció legfőbb szervezője és első polemikusa, Telegdi Miklós: vele zárul igazán a krakkói egyetemnek a magyar szellemi élet szempontjából fontos korszaka, éppen 100 évvel azután, hogy Krakkó legnagyobb magyar teológus tanítványa, Pelbárt odaérkezett. Ő a bursa utolsó seniora, ő zárja is le anyakönyvét részletes beszámolóval, amelyben elmondja azt is, kik voltak a magyarok támogatói s ki ellensége a tanári karból. A magyar bursa legfőbb ellenségét Cicerónak mazur imitatorában, Górski Jakabban látja, aki utolsónak próbálta a tiszta humanista hagyományokat védeni az egyetemen. Érdekes különben, hogy a krakkói diákélet forrásaiban különben is összeférhetetlenként emlegetett mazur „farkasok” miatt nem akarták a magyarok elfogadni egy közös bursában való elhelyezésüket sem, inkább kimondták a felosztást, és a még tovább tanuló néhány diák magán szállásokra vonult. Az anyakönyvet lezáró bejegyzés utolsó szavai a hála megnyilatkozása a magyar diákok támogatói iránt, de nyilvánvalóan Telegdi vallo-mása is arról, kinek köszönhet ő legtöbbit az egyetemen, s valóban érdekesen világít rá pályakezdésének ideáljaira is:

„*Nos autem, dum vivemus, omnium universitatis huius procerum in nos collata beneficia plenis semper apud nostros homines praedicabimus encomiis... Quorum in numero primus est pius ille Nicolaus a Schadek, Benedictus a Kozmin, vir omni humanitatis studio excellentissimus secundus; hinc Albertus Novicampianus, religionis verae syncerus defensor aliique quam plurimi doctissimi viri, ... quibus deus omnipotens pro eorum in nos amore perpetuam retribuat beatitudinem.*”

Az említettek is mind humanista műveltségű professzorok voltak, de végül a theologiai fakultás tanáraivá lettek (Szadek csillagászáttal is foglalkozott). Legfontosabb Novicampianus kiemelése: János Zsigmondnak nevelője volt, elkísérte Erdélybe is, mikor a fejedelmi trónt elfoglalta, s épen akkoriban tért vissza onnan, miután az erdélyi rendeknek prédikált a hitújítás ellen, s e beszédét, majd egy Apológiát is kiadott; lengyel részről elsőnek hirdeti a kíméletlen, ha kell, erőszakos ellenreformációt. Ime, Telegdi maga mutat rá egyik legfőbb példaképére a krakkói egyetem professzorában.

Egy-egy magyar diák akad még később is a krakkói egyetemen, de fontosabb szerepe nincs többé Magyarország szellemi fejlődésében. Az a hosszú korszak azonban, amelyben a krakkói volt a magyar diákság egyik legfőbb egyeteme, nem múlt el nyomtalanul egyik nép szellemi életében sem, hatása úgyszólván a szellemi, politikai és társadalmi élet minden területén kimutatható s nagy mértékben hozzájárult a sorsközösség tudatának kialakulásához is, aminek a Kochanowskiig legnagyobb, talán egészben legtehetségesebb lengyel humanista költő, Clemens Janicius, Joannes Antoninus bizalmas barátja, Buda eleste után e sorokban adott tömör kifejezést:

Commoda Pannoniae sunt commoda vestra, Poloni.

Sarmata communi fertur et illa rate,

Dum tuit incolumis, vallum fuit illa Poloni . . .

Ut cecidit, quae non et nos ventura timemus?

Waldapfel József.

L'Université de Cracovie et les rapports hongrois-polonais pendant la renaissance.

Au cours du XVe siècle l'Université de Cracovie avait 2300 étudiants hongrois, dans les six premières décades du XVIe 1300. Pendant certaines années un quart des étudiants, parfois même soixante dix p. c. des bacheliers étaient hongrois. Le plus grand théologien et prédicateur hongrois de la fin du moyen âge, Pelbartus, connu plutôt sous le nom Pomerius, faisait ses études à Cracovie et ses œuvres, d'une célébrité européenne à son époque, témoignent de l'influence de l'Université et de la vie cracovienne. Même parmi les traducteurs et copistes des anciens textes hongrois il y a plusieurs qui ont fréquenté l'université. Les quelques années du règne de Ladislas Jagellon (tué à Varna), comme les années suivantes que Gregorz de Sanok passait à la cour de l'évêque Jean Vitéz dans la société de ce dernier et de celle de Pier Paolo Vergerio, sont également importantes pour le développement de l'humanisme en Pologne et en Hongrie. L'historien Dlugosz—Longinus visitait plusieurs fois la Hongrie, une fois c'était pour ramener le professeur de l'astronomie de l'Université de Cracovie, qui se sentait mieux à l'aise à la cour de Hunyadi; plus d'un de ses successeurs sentaient et agissaient de même. Un sous-produit superstitieux de l'école astronomique de Cracovie, le Judicium (prédiction astrologique) demeurait pendant des siècles parti intégral des calendriers hongrois. L'humaniste-diplomate Callimaque venait plusieurs fois en Hongrie et prit un grand intérêt aux affaires du pays. Par suites des nouvelles relations dynastiques les humanistes polonais et hongrois visitent mutuellement Bude et Cracovie. (Matthieu de Miechow, Andrée Krzycki-Cricius; Jacob PISO, Étienne Brodaries.) C'est déjà l'époque de l'épanouissement de l'humanisme erasmien en Cracovie, à la cour comme à l'Université. Les humanistes de cette dernière, le Ruthène Paulus Crosnensis, les Suisses Agricola et Eck, l'Anglais Cox visitaient tous la Hongrie et faisaient souvent la route entre Cracovie et la Hongrie, plus d'un jugeait enfin cette dernière comme le lieu le plus propice à développer son activité, sous la protection des magnats hongrois. C'est Léonard Cox qui jouait le rôle le plus important comme vrai initiateur de l'humanisme erasmien à Cracovie. Le plus

remarquable de ses élèves fut Jean Silvester, futur professeur à l'université de Vienne. C'est à Cracovie que furent imprimés les premiers livres hongrois. C'est là qu'étudiaient les premiers des réformateurs hongrois avant leur départ pour Wittenberg où ils allaient pour entendre Melancton plutôt que Luther. Après la victoire de la contre-réforme l'humanisme devait sortir de l'Université. Dès ce temps-là l'Université de Cracovie semble avoir perdu tout intérêt pour nos étudiants. La matricule de la bourse hongroise est fermée par Nicolas Telegdi qui après son retour en Hongrie devint un des premiers combattants de la contre-réformation. Dans ses paroles d'adieu il désigne comme son maître Albert Novicampianus.

Joseph Waldapfel.

A NYELVÉSZETI STÍLUSVIZSGÁLAT XX. SZÁZADI MÓDSZEREI*.

I.

A stílustörténet olyan diszciplína, amely az irodalomtörténettől is, a nyelvészettől is anyagának és szempontjainak teljességét követeli. Minden irodalomtörténeti tényező, jól tudjuk, hatással van a kifejeződésre — legyen az akár írói csoport, nemzedék, irány, kiadástörténeti, ízléstörténeti adalék, vagy bármi más —, de még szorosabb és egyértelműbb a kapcsolat a nyelvészeti és a stílustörténet között. A stílus kétségtelenül nem más végső fokon, mint nyelv, — legfeljebb bizonyos szempontból, bizonyos apriori ítéletekkel vizsgált nyelv. A stílus minden megnyilvánulása a nyelven át játszódik le: s ezért a nyelvészet teljes egészében beletartozik a stílustörténetbe. Minden problémája, minden kérdése, minden rész-diszciplínája ugyanúgy, mint általános elméleti alapvetése: nyelvelmélet, nyelvpszichológia; a stílustörténet tárgykörébe tartozik. A nyelvészet minden problémája, ha első percben még oly távolesőnek látszik is, elsőrangúan stílusprobléma. Végeredményben ez csak tudománypolitikai kérdés: a tudományok határainak problémája, a mesterséges izoláltság megszüntetése. „Der Umkreis jeder Einzelwissenschaft ist eine nur künstlich isolierte Teilwelt, — írja W. Stern,¹ s éppen a stílustörténet kitűnő példája és eszköze a tudományok közötti — módszertani eredetű — válaszfalak ledöntésének.

Mert a nyelvvizsgálat — eltekintve attól, hogy a legújabb időkig bizonyító anyagként kizárólag írott szövegekre támaszkodott s a nyelvtörténet ma sem tehet másképen — bevonja vizsgálódásai körébe az irodalmi nyelvet is: törvényszerűségeit, megállapításait rá is alkalmazza. Az az esetleg fellépő különbség, amelyet az irodalmi nyelv a nyelv többi rétegétől mutat, annyira elenyésző, hogy ilyen irányú megfontolásainkat nem befolyásolhatja. Ezért stílustörténeti érdekű a nyelvészet minden ága: a fonetikától, fonológiától egészen a mondatkutatásig s ezért tartozik ide minden ezzel foglalkozó munka. Egyes diszciplínáknak van ugyan stilisztikai oldaluk is: a fonetikának nyelvészeti oldala a fonológia, stilisztikai oldala többek közt a nyelvi expresszivitás kutatása, egyfajta stilisztikai érdekű mód-

* V. ö. előző cikkünket („Az irodalmi stílusvizsgálat XX. századi módszerei“) EPhK 1943 (LXVII.): 366—383.

¹ Idézi Havers: GRM 1928. (XVII.): 26.

szere a Rutz—Sievers-féle módszer; ahogyan a szintaxisnak is van költői nyelvre szabott módszere, de mindezek a diszciplinák teljes egészükben tartoznak ide. Idézhetjük V. Brøndal szavait: „... par style on entend l'emploi plus ou moins systématique arbitraire des nuances possibles d'une langue, la stylistique présupposera de toute évidence la connaissance non seulement du détail de la structure fine (condition même des nuances), mais aussi de sa totalité par rapport à laquelle l'arbitraire est arbitraire.”² Bemutatásunk során nem is foglalkozhatunk velük részletesebben, csak utalhatunk a nyelvészeti eredményekre.³

És különösen, ha a stílust — a német szellemtörténészek és Vossler tanításainak szellemében — egy nép szelleme kifejeződésének vesszük, akkor még világosabban idetartozik a nyelvészet minden eredménye: ezenfelül idetartozik minden nyelvnek egészét, struktúráját bemutató tanulmány, sőt minden nyelvkarakterológiái kísérlet is. És a nyelvészet kutatásainak minden elméleti vívmánya, minden nyelvről szóló koncepció is a stílustörténet körébe vág. Hirtelenül megtárgul így a stílustörténet területe s egyúttal megnehezül a stíluskutató feladata: mert kutatásainak elengedhetetlen feltétele most már az, hogy nemcsak az irodalomtörténet, hanem a nyelvészet teljes területét fogja be tekintetével. Az anyagnak bizonyos módszertani sajátosságai miatt ez technikailag talán még nehezebb, mint az előbbi. Ma már ismert tény, hogy az igazi nyelvész személye is mennyire releváns s az irodalomtörténetben követelt intuicionális megragadottság itt is mennyire fontos, bár könnyebben egyensúlyba hozható az adatszerű tudással.

Csak futólagosan utalunk arra, hogy a nyelvészet stílustörténeti átértékelését sajátos módon a legalapvetőbb nyelvészeti ág, a hangtan területén kezdték meg. Ugyanitt volt ez a terület, ahol a nyelvészet sajátos felfogása bizonyos mértékig ütközni látszott a stílustörténet követelményeivel. Elég itt utalnunk részint Sieversék kísérleteire, részint a legújabb időkig folyó vitákra, a hangutánzás problémája fölött.⁴

Meggyőződésünk az, hogy itt is a nyelvészet segítsége fog dűlőre vinni rég vitatott kérdéseket, így a mondatritmus problémáját.

A mi számunkra ez az elv azt jelenti, hogy a következő lapokon teljes egészükben be kellene mutatni a XX. század nyelvészeti munkáit. Hiszen vannak közöttük például egyszerű

² Linguistique générale. Acta Linguistica (Copenhagen) I. (1939 : 5. Ugyanezt hangsúlyozza — később bemutatandó meg gondolásból kiindulva — Marouzeau is.

³ Máskép Sebestyén G.: Nyelv és nyelvtudomány (Minerva-könyvtár 136). Bp., 1939:68 skk.

⁴ V. ö. a Magyar Filozófiai Társaság vitáját (Gáldi László előadásával) Athenaeum, 1940: 368; Zolnai Béla: Szóhangulat és kifejező hangváltozás (Acta XII.) Szeged, 1939. Zlinszky Aladár: Művészi hangfestés s hangutánzás. Budapesti Szle, 1937. További irodalomra ezekben a művekben bő bibliográfia található.

szintaxisok, amelyek úgy hisszük, több tanulással szolgálnak a stíluskutató számára, mint több irodalomtörténeti stílusvizsgálat együttvéve. Be kellene példálni mutatnunk az összes modern szintaxisokat vagy jelentéstani munkákat. De bár ismételjük, nélkülük a stílustörténeti kutatás el sem képzelhető, most mellőznünk kell ezeknek tárgyalását s csak azokat a munkákat emelhetjük ki, amelyek különösen stílustörténeti irányzatot szolgálnak. Anyagunk így persze egyoldalú: hiszen éppen ezek a munkák azok, amelyek a legközelebb állnak az irodalomtörténethez, amelyek éppen ezért aránylag kevesebb adattal dolgoznak s így a legspecifikusabb nyelvészet tárgyalásunkban háttérbe szorul. De nem győzünk így is figyelmeztetni: csak a nyelvészeti anyag teljes asszimilálásával lehet a stílustörténet egyszé és így a mi tárgyalásunk is a stílustörténet történetéről teljessé.

Hogy anyagunkat egységesebben rendezhessük el, és a bevezetésben megadott szempontok miatt is, a nyelvész-irányokat romanisták személyén át mutatjuk be.⁵

II.

A pozitívista irányból a szellemibbe való átfordulás — talán ugyanannak a korszellemnek hatása alatt, végső fokon ugyanazon gyökerekből is — a nyelvészetben is bekövetkezett a század elején. A fordulat legelőször egy esztétikus nyelvészeti érdekű kijelentéseiben jelentkezett, egy esztétikuséban, aki zárólag az irodalmi kifejezés vizsgálata felől közeledett a stiliztikához. Ez *Benedetto Croce* volt, aki nagyhatású könyvében⁶ azt hirdeti, hogy az írói kifejezés, de általában minden kifejezés intuíció szülötte. Mindegy, hogy kinek szól ez az intuíció: szólhat akár magunknak is, ha a szerző helyére képzeljük magunkat és így újra éljük az alkotás eredeti, teremtő lendületét. Ez az intuíció pedig egy és oszthatatlan, analizálhatatlan, csak megélhető, teremtő, örök aktivitás szülötte, örök újjáteremtés, kreáció a semmiből; mindezeknél fogva vizsgálni is csak egyenlő értékű megéléssel, intuícióval lehet. Ez a tanítás — melynek párhuzamai a Bergsonéval egyrészt, a többi „Erleben“ teóriákkal másrészt szembeötlőek — persze a stílus tudományos felfogásának útjába nagy akadályokat görgtetett s a dilettantizmus-

⁵ Ennek oka talán a román népek általunk is hangsúlyozott erősebb formaérzekének, ennek megvizsgálására törekvő vágyának, de annak is tudható be, hogy ezek a formák egyúttal racionálisabban ragadhatók meg.

A nyelvészeti irányokra vonatkozólag gyakran hivatkozunk, de valószínűleg még gyakrabban hivatkozhatnánk Iorgu Jordan kitűnő könyvére (angol átdolgozásban): *An introduction to Romance Linguistics* (transl. by John Orr) London, 1937. Tulajdonképpen átfogó nyelvészet-történet. A bibliográfiára állandóan ide hivatkozunk s részint a legfontosabb, részint az onnan kimaradt cikkeket emeljük csak ki. L. még: Morgenroth: GRM. IV. (1912.)

⁶ *Estetica come scienza dell'espressione e Linguistica Generale*. 1905².

nak is tág teret nyitott.⁷ Rendkívül termékenyítőleg hatott azonban a nyelvészet átszellemesítésére.

Mert Croce tanításait vette kutatásai alapjául — Humboldt tanításaival egyesítve — Karl Vossler is. Vossler talán az egész újabbkori nyelvészetnek egyik legtöbb vitát felkavart, legnagyobb hatású alakja. Termékenysége éppúgy hatalmas, mint tanítványainak vagy ellenzőinek száma.

Már első feltűnést keltő írásaiban megkezdte támadásait a pozitivizmus ellen s egyúttal megkezdte az új rendszer felépítését. Itt nem fejlődésének rajzát akarjuk adni, ezért végső eredményeit mutatjuk csak meg,⁸ azt is kizárólag a stílustörténet szempontjából. Kiindulópontja neki is a belső lendület, az intuíció: „Das Wesen der Sprache ist innere Tätigkeit: Intuition“ (Pos. 50.). A nyelv nem más, mint folytonos teremtés, újjáalkotás; a formák örökös körforgásában vagyunk: a formák megmerevednek, nyelvvé válnak, hogy új és új formateremtésre adjanak alkalmat. Ami megmerevedett, szabályos s így szabályokba is tömöríthető: halott; a nyelv akkor él, akkor fejlődik, ha folyton új és új formák teremtődnek.

Ezek az új formák pedig — akár pusztán hangalakiak, akár magasabb fokúak legyenek is — elsősorban művészi ihletésűek. Vossler nem hisz az automatikus nyelvfejlődésben, szerinte minden teremtésnél a formáló, művészi akarat játszik közre. A nyelv felülről fejlődött: művészi ihletésű egyének nyúlnak állandóan a sorsába és irányítják. Ezért állítja fel Vossler azt a nagyjelentőségű tételt, hogy a nyelvtörténet voltaképpen stílustörténet. Az irodalmi stílus, a költői stílus éppúgy, sőt még sokkal inkább kifejezője a nép akaratának, legbelsőbb vágyainak, mint a köznyelv. Az irodalmi nyelv öncélú vizsgálata tehát tulajdonképpen alapvető posztulátuma a nyelvészeti kutatásnak. Vosslernek ezek a megállapításai tehát a céhbelen elzárkózott nyelvészetbe bevezetik az irodalmi nyelv, a stílus kutatásának szükségességét, sőt feltétel nélkül ezzel azonosítják a nyelvészetet. Így természetesen a nyelvészetnek az irodalomtörténet eredményeit is fel kell használnia, sőt, mintegy ledöntve a határokat, egységes tudományt kell vele alkotnia. „Das Wesen der Sprache ist dichterisch das Wesen der Dichtung ist sprachlich.“⁹ Mert a költészet a legigazibb kifejezője a nyelvnek; a próza, a maga reflektáló, logos-elemeivel alacsonyabb hőfokú változata csupán. Eljutottunk tehát arra a pontra, ahova — más oldalról kiindulva — Walzel is eljutott, csak a fogalmazás Vosslernél még kizárólagosabb, még jobban a költészetnek követeli a döntő szerepet.

⁷ V. ö. erről J. Vising: La stylistique est — elle possible? Mél. Wilmotte, 1910:827—837.

⁸ Legfontosabb idevágó művei: Positivismus und Idealismus i. d. Sprachwissenschaft, 1904. Sprache als Schöpfung und Entwicklung, 1905. Gesammelte Aufsätze zur Sprachphilosophie. München, 1923. Geist und Kultur in der Sprache. Halle, 1925² (ez utóbbi a legfontosabb). A részletekre s kisebb munkáira l. Jordan id. m.

⁹ Geist u. Kult. 258.

De a nyelvtörténet Vossler koncepciója szerint nemcsak stílustörténet, hanem kultúrtörténet, történelem is. Nyelv és nép, nyelv és élet nála is elválaszthatatlan egység. A nyelv örök és mágiikus hatalom, kizárólagos gondolatteremtő, formája gondolkodási forma is, s leghívebb képe a népnek, illetve a nyelvi közösségnek. Helyesebben: nem is képe, hanem azonos vele, egy metafizikai közösséget alkot vele. Így minden nyelvközösségnek megvan a maga stílusérzéke, kizárólagos kifejeződési formája: stílusa s ez a közösség összes tartalmait magában foglalja. Minden forma determinált: csak egységes nyelv van; Vossler nem hisz a saussure-i langue-parole szétválasztásban. A nyelv hangalakja egyúttal gondolkodási forma is, a hang és tartalom egymáshoz van rendelve, nem időleges kapoccsal, hanem elválaszthatatlanul. Nyelv csak egy van, egységes és örök. Minden nyelvnek alapja egy nyelvvalatti metafizikai közösség; s minden nyelvközösség nyelvének megvan a maga belső formája. Látnivaló, hogy Vossler magáévá teszi a romantikus vagy neoromantikus koncepciókat: nyelvi génuszban éppúgy hisz, mint Humbolt „innere Sprachform“-jában. Így a nyelvek a nép akaratának kifejezői lesznek: „nationales Stil-willen“ és érthetővé válik Vossler híres értekezésének címe: „Die Nationalsprachen als Stile.“

Vossler a gyakorlatban is bemutatta ezeket az elveit: megírta a francia nyelv stílustörténetét vagy inkább a francia nyelv kultúrtörténetét, történelmét nyelvén át. Műve — amelynek II. kiadása a támadások hatása alatt erősen enyhítette bizonyos merész megállapításait — mindenesetre nagyszabású gondolatkonstrukció.¹⁰ A francia nyelvtörténet addig ismert (s mások által megállapított) tényeit állítja párhuzamba a francia eszme- és kultúrtörténettel, minden nyelvi változást politikai-szociológiai háttérrel értelmezi. Az egész koncepció vonzó, bár sok helyütt beleesik az apriori rendszerek végzetes hibájába: nyelvi tényeket illeszt rendszerébe s a rendszer kedvéért megcsönkítja, megszabdálja őket. Kutatás ez, a tények dacára.¹¹ Kevésbé mesterkéltnek látszik s ezért módszerének jó iskolapéldája egy kis értekezése a vulgáris latin fejlődéséről.¹² Ugyancsak a gyakorlatban mutatta be Vossler azt is, hogy az irodalomtörténet mennyire össze van szövődve a nyelvészettel: önmaga írt irodalomtörténeti dolgozatokat, inkább esszéket Danteról, La Fontaine-ról, Racine-ról és főleg a spanyol irodalom elfelejtett és a nyugateurópai irodalomtörténet által kevésbé ismert irodalmi jelenségeiről.¹³

¹⁰ I. kiad. Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung, 1921². II.: Frankreichs Kultur und Sprache, 1929. Mindkettő Heidelberg.

¹¹ A kritikák teljes bibl. I. Jordan id. m. Érdekes, hogy még Leo Spitzer is kifogásolta a könyv egyes állításait. A legfontosabb kritika talán: Jaberg: Idealistische Neuphilologie. GRM 1926. Jaberg különben egyetemi szemináriumán hallgatóival végigvizsgálta Vossler könyvét s a legtöbb állítást hibásnak találta. (Gáldi L. prof. úr szíves közlése.)

¹² Neue Denkformen im Vulgärlatein. (Geist u. Kult. IV.)

¹³ Legfrissebb kötete: Südliche Romania. München, 1940.

Vossler tanítása természetesen óriási hatású volt; tanításai nyomán keletkezett az a német nyelvészcsoport, amelyet — Vossler első ismeretes programmértekezése után — idealista iskolának neveztek. Ez a csoport a nyelvészet minden ágát s minden fajtáját szellemmel óhajtotta megtölteni, minden nyelvi tényben esztétikai hatóerőt vagy a nép lelkének, világnézetének kifejeződését kereste. Természetesen harcoltak, s sikerrel, a neogrammatikusok ellen, akinek uralmát és mechanisztikus nyelvszemléletét sikerült is végül megtörniök. Végeredményben az a harc sem volt más, mint a materializmus ellen a század 10-es éveiben mindenfelől ismételt támadások egyike, az irracionalizmus nevében.

A harc története és nyelvészeti része közismert, sőt az unalomig ismételt. Elhúzódott a legújabb időkig, s olyan modern nyelvészek, mint Gamillscheg és Rohlf s is, az idealista irány elleneseinek vallották magukat.¹⁴ A személyi ellenállás és a durvahangú viták ma már lecsillapodtak; kétségtelen, hogy az iskola sok törekvése csődöt mondott, s ma már meg lehetne kísérelni objektíven lemérni módszerük előnyeit és hátrányait.¹⁵

A stilisztikán mindenesetre hatalmasat lendített ez az irány: mint önálló diszciplinát nem gyakorolta, de az esztétikai, értékítő látásmódot bevitte minden, ha mégoly anyagias, nyelvészeti ágba is.¹⁶ Minden egyes nyelvészeti megállapítást s adatot átértékeltek és szellemmel töltöttek meg; azonban inkább a nép jellemvonásait keresték, mint az esztétikumot. Természetesen, elkerülhetetlenül, sok elhamarkodott ítélet is került az ilyen irányú munkákba. A stílustörténet sajátos látásmódja azonban, az irodalomtörténeti s az esztétikai, — s ezzel együtt a tudós-
nak, mint embernek bizonyos fajta új felfogása átment a nyelvészeti köztudatba. Ezek szerint a tudós is művész, teremtő; s ez nemcsak gondosabb írásmódján látszik meg, hanem a problémákkal szembeni új, intuitívebb, megragadottabb beállásán is. A tudós-
nak ez az új attitűdje okozta a legtöbb támadást az iskola ellen, — de ez közelítette egyúttal az irodalomtörténészek felé, akik kezdettől fogva nagy rokonszenvvel kísérték az idealista iskolát s akik segítő társaságot láttak benne ahhoz, hogy az irodalomtudomány nyelvi tényeket, — csak megfelelően feldolgo-

¹⁴ A vita teljes irodalmára v. ö. Jordan id. m.; az irány összes megnyilvánulásait legjobban összefoglalja: Idealistische Neuphilologie. Festschrift f. K. Vossler (szerk. Klemperer-Lerch), 1924; Jahrbuch f. Philologie I—II. (Klemperer-Lerch) 1925, 1927: itt felvonul az irány az összes nyelv-
ágakra vonatkoztatva. Kritikákra l. Jordan: id. m. Ezek közül a legfontosabb Jaberg: id. m. — A magyar irod.-ra l. Zolnai B.: Nyelvtudomány és szellemtörténet. Minerva I.; Klemm: Poz. és id. a nytud.-ban. MNy. 1927/28.

¹⁵ Irodalomtörténeti szempontból tárgyalja az irányt Schürr: Das Wesen der Sprache und d. Sinn. d. Sprachwiss. Deutsches Vierteljahrschrift f. Litwiss. u. Geistesgesch. I. (1922.)

¹⁶ Ebből a szempontból különösen fontos a Jahrb. f. Phil. I.-ben: Spitzer: Aus der Werkstatt eines Etymologen és Lerch: Über das sprachliche Verhältniss von Ober- u. Unterschicht (hangtörténet).

zott, átszellemített nyelvi tényeket, kapjon, amelyekkel saját stíluskutató részét megalapozza. Ez az irány volt tehát legközelebb ahhoz, hogy irodalomtörténet és nyelvészet szintézisét hozza létre egy magasabb stílustörténet keretében.¹⁷ A gyakorlati eredmények azonban, úgy látszik, nem igazolták teljesen ezt a várható egyesítést.

Vossler számos tanítványa közül (ismét csak Jordan művére utalunk) nyelvészeti oldalon a legjelentősebb, de egyszerűs mind a legmerészebb is *Eugen Lerch*.¹⁸ Sokszor felületen általánosításokkal, de sokszor található megjegyzésekkel is építi fel munkáiban a francia néplélek és nyelv párhuzamosságának kutatását. Munkássága a stilisztikának csak akkor vág körébe, ha a nép-stilisztika, nyelvkarakterológia stílustörténeti diszciplína.¹⁹

A német stílus kutatásnak legnagyobb alakja azonban kétségtelenül a romanisták közül a némileg Vosslerhez kapcsolódó, de sok tekintetben önálló *Leo Spitzer*.²⁰

Mindvégig Schuchardt tanítványának vallja magát, s mestertől örökölte szellemi, szellemtörténeti beállítottságát, minden kultúrjelenség iránt való érdeklődését. Mint mestere, ő is univerzális tudásával tűnt ki, nemcsak a román, hanem az összes európai nyelvekre kiterjedő figyelme mindig biztosította neki a kellő távlatot. Munkássága sokrétű és állandóan fejlődő, ezért nehéz egységes képet adni irányáról. A nyelvészetből indul ki s különféle fejlődési fokon át eljut az irodalomtörténetig. Közben — igen korán — tanulmányozza a nyelv affektív elemeit, a szexuális nyelvet, a környezet- s csoportnyelveket, oldalutat tesz a pszichoanalitikus nyelvészet felé („Motiv und Wort“) s közben állandóan legfőbb és legeredményesebb munkaterülete marad az etimológia.

Munkásságának újabb része és súlypontja azonban a legszorosabb értelemben vett stílustudomány körébe tartozik. Itt is több irányt követ: megpróbálkozik pl. az „explication de

¹⁷ Itt kell ismét utalnunk arra, hogy az irodalomtörténet és nyelvészet egyesítésére irányuló törekvés, melyet Vossler, Spitzer, Winkler s mások hirdettek, mély hagyományokba nyúlik a romanisztika területén. Azok az „Altmeisterek“, akik mintegy közelebb álltak a tudomány egykori differenciálatlanságához, híven megőrizték azt a hagyományt: G. Paris, Morf ideális egyesítői a két diszciplínának. Ezt persze az ófrancia anyag különleges helyzete is indokolja.

¹⁸ Híres, sok vitát felkavart műve: *Das romanische Futurum als Ausdruck des sittlichen Sollens*. 1919. Fontos idevágó művei: *Hauptproblemen der franz. Sprache I—II*. 1930; *Historische Frz. Syntax. I—III*. 1924; *Französische Sprache und Frz. Wesensart (Diesterweg: Frankreichkunde I)*, 1930. stb.

¹⁹ M. ö. Lerch: *Nationenkunde durch Stilistik (Wechssler-Festschrift, Berlin, Beitr. z. rom. Phil. I., 1929:357—364)*, ahol a Vossler-iskola álláspontját a legszélsőségesebben képviseli (lelki és nyelvi sajátságok teljes párhuzamossága; nyelv, mint nemzeti kifejeződés), Bally tanításait élesen visszautasítva. L. még Rohlfs: *ZFSL LI (1928):310. skk., 355. skk.* (élesen Lerch ellen, dilettantizmussal vádolja).

²⁰ Pontos bibliográfiáját munkáinak 1937-ig l. Jordan id. m., azóta főleg — nálunk nehezen hozzáférhető — amerikai folyóiratokban jelennek meg cikkei.

texte“-el romantikus szövegen,²¹ majd kiadja összegyűjtött tanulmányainak két kötetét, a híres „Stilstudien“-t.²² Ezt két részre osztja: az első kötetben „Sprachstile“ megjelöléssel azokat a köznyelvi jelenségeket tárgyalja, amelyek bizonyos érzelmi állapotot, lélekállapotot fejeznek ki s azután elterjedtek, normává váltak, vagy grammatizálódtak (mellesleg: ilyenfajta kísérletet már egy régebbi munkájában is tett).²³ Az itt tárgyalt nyelvi jelenségeket (legtöbbször tulajdonképen elsősorban a szintaxis körébe vágó grammatikai formatöréseket) közös emberi sajátságok kifejeződésének fogja fel, a legtávolabbi nyelv területéről hozva bizonyító példáit. Munkamódszere a legtanulmányosabb: a köznyelvet, társadalmi rétegnyelveket, saját megfigyeléseit éppúgy felhasználja, mint irodalmi műveket, leveleket, s minden szóbeli s írásos dokumentumot. Munkájának második része a „Stilsprachen“. Itt azokat a kifejezési rendszereket tárgyalja, amelyeket egyes egyének teremtettek maguknak a meglévő nyelvi eszközök felhasználásával. Elvi megalapozásában Vossler elmélete (az egyéni nyelv, teremtés) keveredik a régi stíluselmélet jellemző elvével (válogatás). Ő azonban minden ilyen egyéni nyelvjelenség mögött a pszichikai tartalmat, a kifejeződni akaró mondanivalót keresi: az örök emberit. Nyelv és lélek szoros, nyelveken is felülálló összefüggése munkásságának mindig alapelve marad.²⁴ S ha ezt keresi, természetyszerűen az ő attitűdje is a megragadott tudósé, az intuitív dolgozóé, — azonban ő az, aki az adatokat nemcsak hogy felhasználja, hanem valósággal keresi és vadássza. Gyönyörűségét leli a legkisebb nyelvi tényben is. Dolgozatainak külső formáiban is a töménytelen, szövegben és jegyzetben található adat a feltűnő.²⁵ Így minden állítását természetyszerűen alaposan dokumentálja. Altlában, módszerének előnye s egyúttal hátránya is: a gyors asszociációképesség párosulva nagy anyagtudással, gyakran csábítja túltetszetős feltevésekre, párhuzamokra s néha elsietett következtetésekre. Spitzer végletesen impresszionista; egy-egy jó ötletért sok mindent feláldoz (ld. etimológiai elvi kérdéseket tárgyaló cikkében is ezt az ötletszerűséget, a romantikus értelem-ben vett ihletet teszi meg a nyelvész munkamódszerévé); ezért is érte oly sok támadás.

Tudatosan és programszerűen elsőnek követeli a nyelvészet és irodalomtörténet egyesítését a stilsztikán keresztül: „die gangbarste Brücke zwischen Sprachwissenschaft und Literaturwissenschaft: ist aber die Stilsforschung. Sprache als Kunst ver-

²¹ Vigny's Le Cor. Ein Versuch immanenter Stilerklärung. (GRM XVII:1928.)

²² Stilstudien I—II. München, 1928.

²³ Aufsätze z. rom. Syntax und Stilistik. Halle, 1918.

²⁴ Ennek legszebb kifejezője az a magyar szempontból is érdekes cikk, melyre Gáldi prof. úr volt szíves figyelmzettetni: En apprenant le turc. (BSL XXV:1935). Spitzer és Vossler különbségére élesen rávilágít: Spitzer: Meisterwerke. II:341. (1930.)

²⁵ Ennek a módszernek valóságos apológiáját adja: LitBl. 1933: 109. skk.

wendet, heisst Stil.“²⁶ A nyelvészetből kiindulva, az irodalmi műveket megérteni, analizálni, formájukat s tartalmukat is megvizsgálni: ez az ideálja. Meglepő itt az egyezés az „explication de textes“ elméletével és technikájával: a módszer és az elvi alapozás: az irodalmi művek nyelvi megragadása, a sok tény felsorakoztatása, az irodalom esztétikai s egyben grammatikai szerete: mindez Spitzer módszerét egy átszellemített, átalakított (ha más forrásból is elindult) szövegelemzéssé teszi. Az örök tendenciák itt átütnek a modern módszereken.

Már egészen közel jár az irodalomtörténethez, sőt egészen azt műveli Spitzer következő tanulmánykötetében,²⁷ sőt ott már tisztán irodalomtörténeti terminusokkal is dolgozik, az irodalmi jelenségeket persze még nyelvileg értelmezve. Az eddigi stilsztikai kísérleteket és elvi programadásokat (Hatzfeld, Pongs) csak átmeneti állomásnak tekinti: a stilsztika önállósulása csak egy fok az irodalomtörténettel való teljes azonosulása felé. Ennek a folyamatnak szerinte pedig éppen jellegzetes ismérve az esztétizálódás. A kötetben levő tanulmányok különben már legmagasabb színvonalán mutatják módszerét és beleélő képességét; egy-egy olyan tanulmány, mint a „Klassische Dämpfung in Racines Stil“ túlzás nélkül a stílusvizsgálat legklasszikusabb példája marad.

Spitzer később még vissza-visszatér az explication-hoz; egy francia folyóiratban például újabb szép példáit adja ennek a tárgyalásmódnak.²⁸

Spitzer jelentőségét a stílustörténet számára nehéz lemérni; munkássága annyira sokrétű s sokágú, hogy még egységes képet is nehéz róla alkotni. Az bizonyos, hogy a szigorúan vett stílusvizsgálat egész, kissé megalapozatlan s túlszemleli épülete alá adatok ezreivel ő rakott alapot s adott mintegy céhbéli tudományos hitelt, azaz a stílusvizsgálatot ő emelte teljesen a tudományos nyelvészeti módszerek sorába. S éppen ellenkezőleg is: Spitzer minden sora villog az életkedvtől, a gyönyörűségtől, a beleérezéstől: ő talán a megragadott és pozitivistá tudós ideális keveréke (bár önmagát inkább pozitivistának szereti hinni). Nagy érdeme a francia értelemben vett szöveg tiszteletének elismerése és terjesztése; szinte minden munkájának vissza-visszatérő motívuma az olvasás követelése, a szöveg tiszteletének kiemelése. A köznyelv felhasználása alátámasztásul és vizsgálati célul, az individuális nyelvnek öncélú vizsgálata, — ezeknek az elveknek a nyelvészeti köztudatba való erélyes bevitele is őhozzá fűződik. Fogyatékosága módszerének az általános stílustörténet szempontjából ismét csak a történeti szempont hiánya; a fejlődés fogalmát, történeti összefüggések felfedését szinte teljesen nélkülözzük munkásságában, s ezenkívül munkamódszerének az a sajátossága, hogy csak apróbb darabokat,

²⁶ Stilstud. II : 4.

²⁷ Romanische Stil- und Literaturstudien. I—II. 1930. (Kölner Rom. Arbeiten. 1—2.) V. ö.

²⁸ Explication linguistique et littéraire de deux textes français. Le Français Moderne 1935/36.

részeket dob fel s a nagy összefüggéseket meg sem akarja látni. Ez utóbbi sajátosságát azonban úgy is fel lehet fogni, — s mi is úgy fogjuk fel: hogy az üdvös visszahatás az idealista iskola nagytávlatú, de éppen ezért sokszor felületes és a részletekben botló módszerével szemben. Végeredményben: Spitzer munkássága teljes egészében egyik legszebb és legtanulságosabb része a XX. század stílusvizsgálatának.²⁹

Croce tanításait folytatja, Vosslerrel párhuzamosan egy olasz stíluskutató, *Giulio Bertoni*. Nem annyira tudós, mint inkább esszéista.³⁰ A „lingua” mellett megkülönböztet egy „linguaggio”-t: ez élő fluidum, mely a nyelv testét át- meg áthatja, mágiájával alakítja és formázza, költői nyelvvé teszi. Leglényegében egyénhez kötött, a lingua-val szemben, mely rideg váz s csak a kor feltételeit fejezi ki (vö. Saussure koncepciójával). A kutató kötelessége tehát a lingua-t a linguaggio-val együtt vizsgálni, hogy így a költészet, az irodalmi mű lényegét megismerje. Mert a költészet, Bertoni szerint, nem más, mint ezek egyesülése: „La storia della poesia non piu essere, insomma, che storia della lingua e del linguaggio insieme...” (L. e pens. 11.). Esszéiben, vagy tanulmányaiban, ha úgy tetszik, költői és prózairói nyelvhasználatokat vizsgál, nagyobb tudományos apparátus nélkül, könnyed, pretención nélküli stílusban.

Ismét más irányú, sőt Spitzerrel és körével élesen ellentétben áll *Emil Winkler*; egyik ismertető munkájában elméleti alapvetését adja munkásságának.³¹

Tulajdonképpen egyfajta nyelvpszichológiát ad stílustörténeti használatra. Alapfelfogása szerint a stilisztika a lelki értékek tana; ezeket a nyelvben megjelenő értékeket nyelviileg kell megragadni: és ez a stilisztika. Ezek az értékek azonban, bármilyenek legyenek is, csak a fogalmon keresztül objektívalódnak: és ezeknek a fogalmi értékeknek hatását lehet tanulmányozni. A gondolkodás mechanizmusának megfelel egy specifikus nyelvi gondolkodás: a kettő viszonya a jelentéstan problémaköre; a fogalmak egymáshoz való viszonyítása a szintaxis-hoz tartozik. Ilyen módon építi fel Winkler a nyelvtudomány egész tárgykörét és így a stilisztika módszertanát is.

A nyelvtudomány ezek szerint feloszlik: 1. nyelvi gondolkodás tanára (Sprachdenklehre). Ennek két része van: elemtana, fogalomtana (Begriffslehre) és eszköztana: a nyelvi mechanizmus vizsgálata. Az eszközvizsgálat magában foglalja a felfogás mechanizmusát (Erfassungsmechanik) és a működés mechanizmusát (Operationsmechanik). Ebben a következő nyelvgondolkodási tényezők foglalnak helyet: Verwendung, Schaltung und Reihung, Beziehen (használat, sorrend, vonatkoztatás). 2. A másik főrésze a nyelvtudománynak a nyelv hangji része (Sprachlautungslehre). 3. A harmadik a nem intellektuális értékek

²⁹ Spitzer irányának s különösen tanítványai munkásságának (más szempontokból) éles kritikája Glässer: LitBl. 1934:314 skk.

³⁰ *Lingua e pensiero*. Firenze, 1932; *Lingua e poesia*. Firenze, 1935.

³¹ *Grundlegung der Stilistik*. (Neuphil. Handbibl. 4.) Bielefeld—Leipzig, 1929., v. ö. Glässer szép nekrológiát: ZFSL 1942:449.

tana: a stilisztika. Itt a felső felosztás megismétlődik, ugyanazok a kategóriák vizsgálандók itt is, megtoldva még a közlési értékekkel. (Umgangswerte). Mindezeket a tényezőket azután részletesen vizsgálja Winkler, kimutatva mindegyiknek stilisztikai fontosságát. Ő is hangsúlyozza a megértés mellett a beleérzést s ezért megkülönböztet apollói (racionális, fogalmi) és dionyzikus (motorikus-affektív) típusú alkotókat. A lelki energia szerepe mindezekben a tényezőkben igen erős: változtat, megnyiségi és minőségi különbségeket okoz. Mindez azonban csak a stílusleírás, a stílus jellemzése, értékelése esztétikai feladat s már az irodalomtörténet körébe tartozik.

Winkler ezeket a gondolatait más helyen újabban is kifejtette, közeledvén a költészetnek irracionálisztikusabb felfogása felé;³² és gyakorlatban is bemutatta főleg ó-francia szövegeken.³³ Különbön ő is egyike azoknak, akik a stílustörténet egyik, itt sokszor kifejtett alapkövetelményét önmagában is megvalósították: irodalomtörténész és nyelvész egyszerre.³⁴

Említettük már, hogy a stílus kutatás körébe tartoznak azok a munkák is, amelyek egy nyelv, a mi esetünkben a francia strukturájának képét, fejlődését óhajtják adni, vagy az egész nyelvet egyszerre jellemezni. Ilyen munkálatokban sem volt hiány, — éppen, mert a német és francia nyelv szembeállítására szembeötlő és ezért hálás különbségeket mutat, — nagyrészt persze a Vossler-iskola elméleti megfontolásaiából kiindulva. Nagy itt természetesen az általánosítás, a téves következtetés, az apriori ítéletfelállítás-okozta botlások veszélye és az adatok sokszor bizony nem illeszkednek bele az elgondolt keretbe. Ezen a téren hadd említsük meg a legkörülvitattabbakat: Lerch (id. m.), Strohmeyer³⁵ és a jóval megbízhatóbb Wartburg,³⁶ a franciában meg Dauzat³⁷ kissé népszerűsítő irányú műveit. Mindezek a munkák szintézisnek készültek, de éppúgy használhatók újabb részletkutatások kiindulópontjául is.³⁸

III.

A pozitívizmus elleni visszahatásnak egy másik nagy áramlata a múlt század végén indult ki Svájcból és elsősorban svájci, meg francia nyelvészek követik. Ez az az irány, amelyik *Ferdi-*

³² Sprachtheorie und Valéry-deutung című szép cikkében: ZFSL 56. (1932.) L. az ehhez fűződő megjegyzéseket és egy, ugyancsak statisztikai vitáját: ZFSL 57 (1933).

³³ L. pl. (Alexius) ZRPh. 1927. és a hozzáfűződő vita: Spitzer: Arch. Rom. 16, 4; E. Richter: ZRPh. 57. (1933).

³⁴ L. nekrológiáját: Neuph. Mitteil. 1942 : 87.

³⁵ Der Stil der französischen Sprache, 1910.

³⁶ Évolution et structure de la langue française, 1936.

³⁷ Legújában: Tableau de la langue française, Paris, 1939, válogatott, kitérő bibliográfiával.

³⁸ Hadd említsük meg, hogy uraltáji nyelvek általános, ilyen irányú jellemzésére is történetek kísérletek. V. ö. pl. E Lewy: Keleti Szle. I., Sauvageot: Enc. Frc. I. (1938.) V. ö. Zsirai M. cikkét a Mi a magyar? (szerk. Székfi Gyula) kötetben.

nand de Saussure megállapításait veszi alapul s erre építi egész nyelvszemléletét.

Ez az irány alapjában s egész elgondolásában rendkívül racionalisztikus. Már Saussure egész alapgondolata is az;³⁹ az egész irány ezt a logikai beállítottságot követi. Ennek egyenes következménye az, hogy az ilyen módon erősen elgondolt és következetesen végigvitt elvekkel az egész nyelvvizsgálat módszertanát és elméletét szilárd és állandó alapokra fektették. Saussure elgondolásai és formulázásai talán a nyelvészet egész történetében eddig a legtermékenyebbeknek bizonyultak.

Saussure alapelvei a stílusvizsgálatra nézve is komoly tanulsággal szolgálnak és módszermeghatározókká válnak; nemcsak azért, mert, mint kifejtettük, a nyelvészet minden módszertani vívmánya ex definitione érdekli a stíluskutatót, hanem ezen jóval túl is.

A nyelv rendszerszerűsége, különbségekre felépült volta („dans la langue il n'y a que des différences“), — ez a felismerés talán az egész újkori nyelvészet legfontosabb tette; mindenestre következményekben a leggazdagabb, eredményekben és hatásokban a legtöbbet köszönhetünk neki. Ahogyan egész új nyelvészeti diszciplínák végeredményben innen kapták elvi megalapozásukat (fonológia), úgy a stíluskutató számára is végtelen fontosságú ez az elv. Egészen közvetlenül nem érinti — hiszen úgyszemint dolgozhat elszigetelt tényekkel —, de egyrészt nyelvészeti vizsgálódásaiban állandóan irányítja, másrészt mindig figyelmezteti a teljes rendszer felépítésének szükségességére. (Egy-egy író szókinése csak töredék, grammatikája csak rész: a nyelvi eszközök összessége az egész.) Végül pedig normáló elvként keresztülhatja egész munkásságát. Más oldalról, toto coelo más alapelvekből kiindulva, mindig arra figyelmezteti, amit Vosslerék is hirdetnek, az egész stílus megismerésének szükségére.

A nyelvi tények jelszerűsége és kétarcúsága, megkonvencionált volta — bár az utóbbi sok elvi vitára adott alkalmat még a legutóbbi időkben is, elsősorban a hangutánzással és a nyelveredettel kapcsolatban⁴⁰ — minden további nélkül elfogadható a stílustörténet számára. Ha a vitás kérdést ki akarjuk zárni, talán azt mondhatjuk, hogy a konvencionáltság természete olyan, hogy a jelölő tökéletes kifejezője a jelöltnek, teljesen, mágiikusan össze van forrva vele, amint azt Saussure maga hangsúlyozza is.

Súlyos következményű azonban a stilisztikára nézve Saussure másik elve: a szinkronia és diakronia elvi szétválasztása. A két vizsgálati mód ilyen elkülönítése a stilisztikára is alkal-

³⁹ Cours de Linguistique Générale, Paris, 1932³. (Bally—Sechey—Riedlinger.) A következőkben v. ö. ez irány teljes és legkitűnőbb magyar ismertetését, Lazicziusz Gyula: Általános nyelvészet, Bpest, 1942. (Érték. a ny. és széptud. oszt. köréből. XXVI. 2.) Az irány legújabb hatására l. Sechey (Vox Romanica 1940) és K. Rogger (ZRPh. 1941) más szempontból is figyelemreméltó, kimerítő cikkeiket.

⁴⁰ V. ö. a koppenhágai Acta Linguistica 1940—42-es vitáját, Lerch, Benveniste cikkeivel és a svájci nyelvészek legújabb deklarációjával. V. ö. Cahiers Ferdinand Saussure I. (Genève, 1942) is.

mazható, sőt alkalmazandó is. A módszer gyakorlati előnye nagyszámúak; a vizsgálatot s a tisztánlátást megkönnyíti, a problémákat elhatárolja. Rögtön szembevetünk az egyidejű stilsztika fontossága és létjoga; elengedhetetlennek látszik a jelenkor stílusának, most már elvileg alátámasztott, vizsgálata. Minderről a befejező részben még szólnunk. De nehézséget is ró, megfontolásokat is ébreszt ez a kérdés: rádöbbenünk, különösen, ha Bally elveivel kiegészítjük módszereinket, megyan rettenetes nehéz egy stílusállapotnak, az író stílusának tiszta, egyidejű képét megadni, az akkori nyelv módszerét feltárni. De a feladat nagysága és meglátása csak elősegíti a kutatást.

Jóval nehezebb a stíluskutató állásfoglalása Saussure *langue-parole* elválasztásával szemben. Ez az elv a legracionalisztikusabb, hiszen most így a nyelv: a *langue* tiszta absztrakció, minden egyéni realizáció s különösen esztétikai szempont nélkül: éppen az ellenkezője ez Vosslerék tanításának. Nehéz feladat elé állítja ez a stíluskutatót: mit vizsgáljon: a szociális konvenciót, a *langue*-t, vagy egyéni realizációját, a *parole*-t. Kétségtelenül mindkettőt, de hogyan válassza szét az író munkájában azokat? Nem az-e a stíluskutató feladata éppen, hogy a *langue*-ből (merész azonosítással: korstílusból) kinövő, azon alapuló egyéni nyelvhasználatot vizsgálja? Sem az író nyelvét nem értheti meg önmagából, belülről — intuícióval, megragadottsággal, beleéléssel sem —, csak a környezetéből, az alaptól, melyre ráépít, sem a korstílust nem vizsgálhatja egyéni realizációi nélkül. A stílus-történet tehát a *par excellence* „*linguistique du langage*” s legfeljebb munkamódszerében kell szétválasztania a *langue*-t és a *parole*-t, de eredményeit csak a kettő egybeolvasásával lehet elérnie.⁴¹

A nyelvnek ilyen, végtelékig racionális felfogása, az absztrakciókra való ez a hajlamosság mindenestre kevesebb tért enged a stíluskutatásnak. Mert távol áll ettől az iránytól minden, ami esztétikai, szellemtörténeti, kulturális nézőpont: szóval minden, ami nem a nyelv leglényegéből fakadt munkamódszer. A nyelv egységes folyam, egy nagy egység s az író egyéni stílusa is oda tartozik. Legfeljebb az okozhat különbséget — hirdeti ez az irány —, hogy egy-egy író mint választja meg szavait, azaz tulajdonképpen miként válogat a rendelkezésére álló nyelvi anyagban.⁴² Ez lehet a stíluskutató vizsgálatának tárgya: ami ezen túlmege, az esztétika, meg irodalomtörténet s nem fogadható el nyelvészeti anyagnak. Voltaképpen visszajutottunk tehát a klasszikus stílusfogalomhoz: a válogatás fogalma ott is előfordul ilyen elvszerűen. A találkozás érthető: közösek a racionalizmusban. Gyakorlati következménye is van ennek az álláspontnak; például az, hogy a bizonyítóanyag az iskola tagjainál a legtrikább esetben irodalmi műből vett, a legtöbbször a közbeszéd, a köznyelv forrásanyaga,⁴³ vagy egyszerűen konstruált

⁴¹ Az egész irányt másként értelmezi Sebestyén G. id. m. 16. skk.

⁴² L. Brøndal id. cikkét.

⁴³ Ennek elvi megalapozására l. többek között Bally: *Linguistique générale et linguistique française* (LGLF), 1932.

mondatok. A köznyelv, mint nyelvészeti bizonyító forrás: programmszerűen ez is a genfi iskola vívmánya.

A genfi iskolának legnagyobb alakja kétségtelenül *Charles Bally* genfi egyetemi tanár, aki nagyhatású műveiben alapozta meg a modern stilisztikát.⁴⁴ De vigyáznunk kell: a 'stilisztika' szó nála új értelmet vesz fel, bizonyos mértékig elhajlik attól az értelmezéstől, amelyet a 'stilisztika' szónak addig adtak. Az irodalmi nyelv vizsgálata helyett ő „stylistique”-nek nevezi, különösen munkásságának kezdetén, a nyelv affektív-érzelmi elemeinek vizsgálatát. Így hát nem is tartozna tárgyalásunk körébe: de egyrészt, mivel elhajlása csak látszólagosan visz messze eredeti célkitűzéseinktől, másrészt és főleg pedig, mert megjegyzései és meglátásai általános nyelvészeti érdekűek is, röviden kitérünk egypár pontra.

Bally nyelvelfogásának kettős alapja van: az egyik pszichológiai: a nyelv és a belső élet összeforrottságának hite; a másik Saussure-tól ered: a nyelv alapvetően szociális volta. Ezekből az alapelvekből következik, hogy a nyelv egyrészt hű tükre lelkünknek és így érzelmeinket is kifejezi⁴⁵ (s ezt a kifejezés-mechanizmust vizsgálja a tulajdonképeni Bally-féle stilisztikai módszer), másrészt meg a szociális környezetet determinálja és így szociális jellegét, milió-értékét is vizsgálhatjuk.⁴⁶ Mind ennek: érzelmenek, gondolatnak, szociális környezetnek megfelelő nyelvi eszközcsoport, nyelvi mechanizmus vizsgálata a 'stilisztika' feladata. És természetesen, mivel ezek a tényezők elsősorban a beszélt nyelvben vizsgálhatók meg, s a nyelvérzék és más lelki tényezők is az anyanyelvre utalnak; a vizsgálatnak a beszélt köznyelven kell végbemennie és elsősorban az anyanyelvi anyagon. Az összehasonlító vizsgálat későbbi stádium. Mindez az affektív nyelvvizsgálat lehet — Saussure értelmében — sztatikus és evolucionáris egyaránt. A stílusvizsgálat így Bally értelmében a nyelv jellemének vizsgálatává válik, felfedi azokat az erőket, amelyek a nyelv és lélek belső viszonyát szabályozzák, megmutatja azokat a tendenciákat, amelyek a nyelvi formákat létrehozzák. Az affektív nyelvvizsgálat így tágul Bally későbbi műveiben (elsősorban a *Le langage et la vie*-ben) a nyelvi mechanizmus egészének vizsgálatává. Azonban úgy a kezdeti, mint az előrehaladt fokon szigorúan elválasztja Bally az irodalmi stílusvizsgálatot ettől a feladatsoporttól: az szerinte az eszközök tudatos, esztétikai célkitűzési használata, szemben a nyelvben

⁴⁴ Legfontosabb művei: gyakorlati kézikönyv és módszerének világos kifejtése: *Traité de Stylistique française I.—II.* Paris, elméleti megalapozás: *Le langage et la vie*, Zürich, 1935², szintaktikai és belső francia problémákkal foglalkozik: LGLF., Paris, 1932, V. ö. Migliorini munkásságát is, aki az olaszra alkalmazza Bally elveit.

⁴⁵ Ehhez v. ö. Böka László: *Népnyelv, köznyelv, irodalmi nyelv.* Magyarságtudomány I. (1942). Ezt hangsúlyozza már Sperber is. *Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung.* Halle, 1914.

⁴⁶ A miliónyelv vizsgálatának, s elsősorban az argot kutatásának Franciországbán már nagy eredményei voltak, l. Bauche, Dauzat, Sainéan műveit.

tudattalanul és intuicionálisan, de legalább is mechanikusan funkcionáló erővel. Az irodalmi nyelvben mindig van egy erősebb tendencia a megértésre, az irodalmi nyelv eredendően szociális: eszközeit saját céljaira válogatja és hasznosítja. Ezért nem Bally-féle stilisztika az irodalmi nyelv vizsgálata.

Bár Bally elég szigorúan elzárkózik mindenfajta írott nyelv vizsgálatától, számunkra mégis sok tanulsággal szolgál rendszere. A sok, általa megállapított részlettényen és elméleti eredményen túl (mint amilyen pl. mondatelmélete, s a francia nyelv karakterizálása a LGLF-ben) az affektív és miliőnyelv vizsgálatának fontosságára felhívta a figyelmet, szilárd alapot s módszert adott vizsgálatuknak s elérte azt, hogy e tényezők nélkül ma már nem számíthatunk s nem üzhetünk stílustörténetet sem. Persze, csak újabb feladatot, újabb kritikai szabályozót ad a stílustörténet számára, hiszen most már az affektív elemekkel kell állandóan számolnunk, ami a történeti vizsgálatban természetesen rendkívül nehéz. Rámutatott Bally ezenkívül az egyéni nyelv s a jelenidejű nyelvallapot vizsgálatának fontosságára: ez két olyan pont, melynek eddig eléggé még ki nem aknázott, de súlyos gyakorlati következményekkel járó követelménye van. S nem utolsó sorban Bally írásmódja s attitűdje, szembehelyezkedése a problémákkal: ez a franciásan könnyű s sohasem homályos és sohasem nehéz írásmód, amely kecses gondolatrendszereket ível, könnyedén és fáradság nélkül a legnehezebb s a legmegoldhatatlanabb problémák fölé, és egyéniségének minden során átsugárzó ereje: szintén nagy példa a tudósnak.

Bally, bár a legirracionalisabb megnyilvánulást, az affektívumot vizsgálja, alapvetően racionalisztikus és Saussure alapelveit követi. Főképen abban látszik ez meg, hogy ő is nyelvi eszközökről, azok felhasználásáról beszél; az irodalmi nyelvet úgy fogja fel, hogy az felhasználása a rendelkezésre álló nyelvi eszközöknek, bizonyos szempontú elrendezése ezeknek. Ez a felfogás áll az alapján mindazoknak a nyelvészeknek és nyelvészeti irányoknak, amelyek Saussure elveit követik, és így első sorban annak az iskolának, amelyet *funkcionális irányzatnak* hívunk.⁴⁷ Ez az iskola, bármennyire is hatalmas lépésekkel vitte előre a nyelvtudomány ügyét, bármily sokat is alkotott, minket csak közvetve, a többször hangsúlyozott nyelvészeti-stílusvizsgálat-érintkezés szellemében érdekelhet, mert feltűnő módon kerüli az irodalmi nyelv s a stílus vizsgálatát; ezt persze nemcsak a módszeréből folyó elvek miatt történik⁴⁸ (alapelve első sorban s mindenekfelett szociális s a szociális szükségleteken

⁴⁷ Elveiről általában l. folyóiratának, az 1939-ben megindult Acta Linguistica-nak (Kopenhága) bevezetőjét. L. még: Laziczius: id. m., Gombocz: Funkcionális nyelvszemlélet, Magyar Nyelv XXX. (1934). Hävers: Die Unterscheidung von Bedingungen und Triebkräften beim Studium der menschlichen Rede. GRM. XVI. (1928.)

⁴⁸ Az iskola stílusellenességét mutatja pl. egy rendkívül heveshangú Spitzer—Frei-vita: Spitzer: The Romanic Review, 1940:44—51, Frei: ZRPh 1940:359 skk. Másképp: Sebestyén Géza: id. m. 18 skk.

normalizálódó racionális rendszernek képzelet a nyelvet,⁴⁹ hanem a nyelvészet autonómiájának fenntartása miatt is. Ezért zárja ki a stílust vizsgálendő területei közül az újabb nyelvtudomány. A stíluskutató viszont nem tehet egyebet, csak igyekszik felhasználni azokat a rendszerbeli és elméleti vívmányokat, amelyeket ez az irány hozott. Mert bizonyos, hogy a német szellem-történeti iskolák sokszor fellengzős általánosításai után ez az iskola üdvösen hűvös levegőt visz a stílustörténetbe is: rámutatva a nyelv s így a stílus alapvetően szociális voltára s ebből a szociális megkööttségéből eredő szabályszerűsége is; viszont az is kétségtelen, hogy abban a pillanatban, amikor az általános, közös nyelven túljutottunk s egyéni, individuális stílusokat vizsgálunk, ez az irány megáll.

Azt, hogy ilyen módon mennyire fölötte mozog a stílusvizsgálat a tulajdonképeni nyelvtudománynak, legjobban az az összeegyeztetési kísérlet bizonyítja, amelyet kitűnő könyvében *J. Marouzeau* végzett el.⁵⁰

Ez a mű, mely az utóbbi évtizednek módszerben és feldolgozásban talán egyik leghasznosabb munkája, szintén racionális alapokon indul. A nyelv szerinte is eszközcsoport, s ebből az eszközcsoportból választja ki anyagát az író. A stílus tehát — legyen beszélt, vagy írott — nem más, mint választás: „l'art du style est l'art de choisir entre les possibilités d'expression qui s'offrent dans chaque cas donné a l'usager de la langue. Définir le style, c'est reconnaître l'attitude du sujet parlant ou écrivant vis-à-vis des ressources de la langue qu'il emploie.”⁵¹ A stílustörténet feladata tehát: szembeállítani a lehetőségekkel a mindenkor aktualizált stílust. A nyelv a lehetőségek páratlan tára, hatalmas struktúra, a stílus annyiban különbözik ettől, hogy felfogásába értékelemek is belejátszanak. Az egész nyelvtudományt, minden diszciplináját kell hát ahhoz ismernünk, hangsúlyozza ő is, hogy ebből a stílusproblémát megállapíthatjuk. Ami a normált, a strukturált nyelvben régies, elavult, vagy ellenkezőleg, neologizmus, vagy tájnyelvi, vagy szaknyelvi, tehát szokatlan — s ezt már könyvének eredményei is mutatják —, az alkalmas a legtöbbször stilisztikai hatás felkeltésére (itt bizonyos mértékig érintkezik elgondolása Vosslerével: a formák teremtéséről és megmerevedéséről).

Ez a tisztán racionális rendszer, amely a könyv gyakorlati részében kiváló eredményeket hozott, tisztán mutatja a stílustörténet helyét a funkcionális nyelvészetben: „nulle part et

⁴⁹ Pl. H. Frei: *La Grammaire des Fautes*-jában (1929.), amely az irány egyik legkitűnőbb könyve, olvassuk: „la linguistique fonctionnelle a pour unique et véritable objet le langage, envisagé comme un système de procédés qui est organisé en vue des besoins qu'il doit satisfaire“ (39.)

⁵⁰ *Traité de stylistique appliquée au latin* (Coll. d'études latines XII.) Paris, 1935. Francia stilisztikája (*Précis de stylistique frc.*, 1941., már jóval gyengébb).

⁵¹ *Introduction*, X—XI. V. ö. ua.: *Fait de langue et fait de style.* (Actes du 4e Congr. Ling. 105/6.)

partout“. De éppen az ilyen módon jelenlevő feladatcsoportokat szokta a tudománypolitika kirekeszteni a vizsgálandók sorából.

Egy másik összeegyeztetési kísérlet, sajnos, csak elméletben, Mukařovskýé.⁵² A nyelv Bühler megállapította három funkciója (kifejezés, ábrázolás, felhívás) mellé^{52a} negyediknek az esztétikait sorolja, s ez a poétikai kifejezés legjellemzőbb sajátága; ez a funkció pedig nem a külvilágra, hanem önmagára irányul. Nem is kell bánnunk az esztétika megjelenését a nyelvészetben, mert az esztétika „omniprésente“, mindenütt jelenvaló; vizsgálata pedig nem elhanyagolható: elsősorban nyelvészeti feladat. A jel alapvető asszimetrikus dualizmusában⁵³ az esztétikai funkcióval bíró jel elsősorban önmagára irányul: érezteti egész környezetét. A poétikai megjelölés végső fokon „dénomination globale“, általános megjelölés, végső reakció a világra. Ez a szép konstrukció, amely a német irodalomtörténetek irracionális maradék nélkül tudja egyeztetni a saussurei iskola racionális elveivel, egyelőre visszhangtan marad.⁵⁴

IV.

Az elméleti rendszerépítések mellett azonban sem Németországban, sem Franciaországban nem szünetelt a részletmunka. Disszertációk, értekezések, akár egyes professzorok tanításainak szellemében, akár egyszerű anyaggyűjtésként megjelentek és megjelennek továbbra is; egyes részletproblémák tárgyalása pedig szintén megtörtént.

A leghatalmasabb ilyenemű adatgyűjtés a „nagy Brunot“⁵⁵ Hatalmas vállalkozás ez, francia nyelvtörténet nagyszabású kísérlete. Anyaggyűjtése és anyagismerete hallatlan; kötetei kimerítő tájékoztatást nyújtanak minden francia nyelvtörténeti kérdésben; történeti nyelvtannak éppúgy beillik, mint stílustörténetnek. A nyelvészet minden ágán végigmegy; de különösen erős a lexikális része. Foglalkozik a koráramlatoknak hatásával is, bemutatja a francia nyelv külföldi elterjedtségét, az irodalmi iskolák vívmányait tárgyalja. Éppen az ellentéte Vossler művének: kevés általánosítás, de hatalmas, s eredeti anyag. Kimeríthetetlen kincsesbányája minden kutatónak; fontos kiindulópontja minden irányú s célú vizsgálatnak. Forgatásakor mindegyre az ötlik eszünkbe: a magyar nyelvnek is szüksége volna ilyen méretű összefoglaló munkára.

A stílustörténeti, irodalomvizsgáló jelenkori munkálatokat az utóbbi években Franciaországban főleg az Albert Dauzat szerkesztette „Le Français Moderne“ folyóirat gyűjtötte össze

⁵² Jean Mukařovský: La dénomination poétique et la fonction esthetique de la langue. (Actes du 4e Cong. Ling... 98—104.)

^{52a} Bühler elmélete: Sprachtheorie. Jena, 1934. L. Laziczius: id. m.

⁵³ Karcevski: Travaux du Cercle Linguistique de Prague I.

⁵⁴ L. még: Secheyay (Saussure másik nagy tanítványa): IF XL : 229.

⁵⁵ Ferdinand Brunot: Histoire de la langue française. I.—IX. (1905—1932.) A már megjelent VIII. és X. kötetet, sajnos, nem láthattam. A munka így az Első Császárság végéig terjed.

és publikálta. Célkitűzése tulajdonképpen a legmodernebb nyelvészeti eredmények félnépszerű ismertetése és a nyelvészet minden területének művelése volt; de éppen tág területénél fogva sűrűn jelentek meg hasábjain stílusvizsgálati és stílustörténeti cikkek. Tiszta irodalomtörténeti és verstörténeti érdekű közlemények mellett (pl. Thomasson 1937, Grammont 1933 stb.) írók szókincsét, nyelvét tárgyaló munkák majd minden számban találhatók. Allandó munkatársa volt Lerch, Spitzer, Grammont; kaszt- s milliónyelveket is ismertetett s a prózaritmus kutatója éppúgy gazdag anyagot találhat cikkei között, mint az, aki például a francia ortográfia és pontozás iránt érdeklődik. Nem túlzás, hogy ez a folyóirat fennállásának hét éve (1933—40) alatt többet tett a stílustörténetért, mint a francia nyelvészeti irodalom több évtizede. Módszer, feldolgozás tekintetében is hasznos legtöbb cikke. Eredményei egy részét 1935-ben gyűjtőkötet foglalta össze,⁵⁶ ahol a francia stílustörténet másik nagy kiindulópontja található meg: Ch. Guerlin de Guerlin cikke a francia írók nyelvéről, csaknem teljes bibliográfiával, amely felhalmozott utalásaival, még feldolgozatlan anyagával kész kiindulópont a kutató számára; mint ilyen, méltán sorakozik Brunot nagy műve mellé.

Nem lehet célunk és nem is tudnók itt felsorolni azokat a részlettanulmányokat, amelyek a francia stílustörténet egy-egy problémájával, egy-egy francia íróval foglalkoznak (legyen szabad talán utalnunk ezirányú készülő bibliográfiánkra), csak megjegyezzük, hogy egyes kérdések igen erős megvilágításba kerültek; így többszöri megtárgyalás, sőt vita tárgya volt a francia irodalmi mondatritmus,⁵⁷ — ebben a tárgykörben a kérdések tisztázása már eléggé előrehaladt, úgyhogy a stílustörténet nyelvi oldalának betetőzése, a mondat magasabb struktúrájának vizsgálata (különösen a XVIII. századra vonatkozólag) már készen áll. Rendkívül érdekes és fontos kísérlet például még Erika Sommer disszertációja,⁵⁸ amely új és feltáratlan területen vág utat, vagy a Wartburg által vezetett lipcei Romanistisches Seminar kiadványsorozata,⁵⁹ amely főleg a XVII—XVIII. század kevéssé ismert francia stílustörténeti problémáival fog-

⁵⁶ OÙ en sont les études du français. (Dauzat szerk.) Paris, 1935.

⁵⁷ L. pl. Martin: Les symmétries littéraires du français moderne. Paris, 1924; Jousse: Études de psychologie linguistique. Le style oral (Archives de Philosophie II, 4). Paris, 1925; Coculesco: Essai sur les rythmes toniques du français. Paris, 1925; François: Les origines lyriques de la phrase moderne. Paris, 1929. Legújabbban: K. Knauer: Voltaire- und Rousseau-Stil, GRM 1936; uaz: Ein Künstler poetischer Prosa der französischen Vorromantik: Marmontel, Bochum-Langendreer, 1936. L. Grammont válaszat: Le rythme et l'harmonie, Frç. Mod. 1939. stb. Fonetikai megalapozása mindezeknek a munkáknak elég gyenge; l. még Gáldi László: Mussolini és a modern olasz stílus, Arch. Phil. 1940.

⁵⁸ Bergsons Einfluss auf die französische Schriftsprache. Diss. München (litogr.), 1935.

⁵⁹ Schkommodau (a francia XVIII. sz.-i pszichológiai szókincs), Haschke (Richelieu levélstílusa), Heidel (Commynes) stb.

lalkozik, vagy Hellmuth Reitz kitűnő disszertációja⁶⁰ és még sok más. Hadd utaljunk végül azokra a szótárakra, amelyek a francia korszakok irodalmi nyelvkincsét dolgozzák fel, elsősorban Huguet és Cayrou klasszikus munkáira.⁶¹

V.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a stílustörténet probléma-komplexumát csak két oldalról világítottuk meg: az irodalom-történet és a nyelvészet felfogását mutatjuk be. Tudjuk, hogy a stílustörténet kérdését ugyanilyen bőven tárgyalja az esztétika is. A művészetelmélet legelsőrendű megoldandó kérdései közé tartozik a stílustörténet is. A stílustörténet ez oldalának tárgyalását máskorra kell halasztanunk.

Teljesen kihagytuk tárgyalásaink köréből az olyannyira fontos görög-római stílustörténetet, melynek még az antikvitás ma élő széleshatárú körén túl is vannak tanulságai. Így kellett volna beszélnünk a metafora (legtágabb értelemben véve) problémáiról, a hozzáfűződő kérdésekről, pszichológiai és irodalom-történeti alapon, de általában az antik terminusok továbbéléséről és tartalmáról.⁶²

Ugyancsak későbbi külön tanulmányozást igényelne a gyakorlati célú stilisztikák: tankönyvek és stílusnevelő könyvek fejlődése,⁶³ valamint a „nyelvhelyesség” irodalma is. Közös vonásuk talán a racionalisztikus: a stílus eltanulhatóságát, mechanikus elsajátíthatóságát veszik alapul. De fejlődésük és egymáshoz való viszonyuk nemcsak koruk jellemző stílusfelfogását tükrözi, hanem egyes stilisztikai elemek továbbélését, metamorfózisát is mutatja. Ugyancsak vizsgálatunk körébe tartozik a verstörténet teljes egészében. Mindezek vizsgálata természet-szerűen a stílusvizsgálat-történet tárgykörébe vág, és biztosak vagyunk felőle, ha maga a stilisztika is kezdi megoldani feladatait, fejlődik: okvetlenül megindul a saját tudatosulásának vizsgálata, a saját tudománytörténet is. Ez a dolgozat is ennek a tudományágnak, a „stílustörténet történetének” óhaját képviselője lenni.

VI.

Fejtetéseink végére érkezve, összefoglalni igyekszünk azokat a tanulságokat, amelyek a modern stílustörténeti módszerek vizsgálatából adódtak, egy konkrét feladatra: a magyar stílus-

⁶⁰ Impressionistische und expressionistische Stilmittel bei A. Rimbaud. Diss. München, 1937.

⁶¹ Cayrou: Le français classique. Paris, 1933³; E. Huguet: Dictionnaire de la langue française du 16e siècle. Paris, 1925.

⁶² Itt magyar munkákra is támaszkodhatunk, v. ö. Zlinszky: A szóképekről (kny. a bpesti VIII. ker. áll. főgimn. ért., 1911); uaz: Az eufémizmus. Bp., 1931; uaz: Néhány stilisztikai fogalom értelmezése. MNy. 1928. (XXIV); másirányú fontos munka: Fokos Dávid: A „figura etymologica”. Nyr. 60—61. V. ö. még Schultz—Gora GRM IV (1912); RdeLittComp 1938 : 514.

⁶³ L. pl. Albalat munkásságát.

történetre alkalmazva. Mintegy agendáit óhajtjuk adni, szerény felfogásunk szerint, a magyar stílustörténet jövő kutatóinak.

Kétségtelennek látszik először is, hogy a stílustörténet az ideális összekötő kapocs irodalomtörténet és nyelvtudomány között. Ez a két tudományág, amely nálunk talán nem is annyira elvi, mint gyakorlati okokból elzárkózott egymás elől, ezen a területen találkozhat egymással. Az anyag közös: a nyelv; a nézőpont nagyjában az irodalomtörténeté; nem esztétikai, hanem irodalomtörténeti: az irodalomtörténet problémáit, fejlődését kell hogy tükrözze. Hogy az irodalmi élet egyik jelentős tényezője a nyelv, nálunk is elfogadott tény,⁶⁴ — csak gyakorlati következményeit nem vonták le. Stílustörténeti munkánk kizárólagos céllal, egyetlenegy sincs,⁶⁵ elméleti fejtegetések ugyan megvilágították az elvi kérdéseket, egy-egy fény sugarat vetettek a hatalmas kérdéstömkelegbe (Zlinszky Aladár, Zolnai Béla, Hankiss János munkásságára gondolunk elsősorban), nyelvészeti irodalmunknak is számos olyan terméke van, amely stílustörténeti szempontból hasznosítható, — ennek ellenére stílustörténeti irodalmunk még mindig főképpen csak a Nyelvőr mult századbeli — és mult századbeli szempontokkal is, ha nem szemponttalanul feldolgozott — publikációira és elenyészően csekélyszámú újabb disszertációra támaszkodhatik. Nemhogy korstílusról (nyelvi értelemben) lenne munkánk, de egyetlenegy író szokincset felölölő szótárunk sincs, — s klasszikusaink közül egyetlenegy: Arany „Toldi“-ja van nyelvileg kommentálva. Sívár a kép, de javítása a jövőé.

A módszer még kialakulatlan: csakis munka közben alakulhat ki. De igyekezzünk itt egypár egészen általános kérdést leszögezni.

1. Mi tartozik a stílusvizsgálat körébe? Ha a nyelvészet a nyelvi eszközöket vizsgálja, a stílustörténetnek az azzal elért eredményeket kell vizsgálnia: a kifejezési lehetőségeket, a formákat egyrészt, a nyelvnek a nyelvi eszközök által megvalósí-

⁶⁴ Horváth János: Magyar irodalomismeret. Minerva I. (1922.) Az irodalmi viszony „forgalmazói” közé veszi fel az irodalmi stílt. Vizsgálatának fontosságára nyomatékosan rámutat. „Az irodalmi stíl vizsgálata tehát minden eddigi kijelöltnél összefoglalóbb feladata az irodalomtörténetnek. Milyen keveset tettünk e téren, minden szakember megítélheti.” (203—4.) Azóta sem történt sok. Az irodalomtörténeti stílusvizsgálat fontosságára azóta is többen rámutattak, így legújabbban pl. Bóka L. (Magyar Csillag 1941:146). Az ellenkező véleményre v. ö. pl. Farkas Gyula: „Ezzel elérkeztünk oda, ahol az irodalomtörténetírónak, aki az irodalomtörténeti jelenségekben a kollektív erők hatását kutatja, meg kell állnia. Szerepét átveszi az esztétikus, aki a nagy alkotó egyéniségek műveit magyarázza.” (A fiatal Magyarország kora, 302.) A stílustörténetet teszi meg az irodalomtörténet tengelyévé már 1912-ben Nagy József. L. IT. 1912:317 s a hozzáfűződő vitát.

⁶⁵ Zolnai Béla kísérlete (A magyar stílus. Mi a magyar? Bp., 1940.) inkább általános stíluskaraktereológia, mint rendszeres stílustörténet. Vosslerék iskolájának megfelelő szellemben; Szavak sorsa, magyar gondolatformák c. dolgozata (Minerva könyvtár 56., Bp., 1939) főleg a számos probléma megcsillogatása.

tott struktúráját másrészt. Elvileg tehát a stílusvizsgálat körébe tartozik egyik oldalról a nyelv struktúrájának — azaz annak a rendszernek, ahogyan a nyelv eszközeit az értelem- és érzelme-kifejezés céljaira felhasználja — vizsgálata; másrészt pedig minden írásbeli és szóbeli megnyilvánulás vizsgálata. S itt az élénk-szabott szűk kört: az irodalmi művek külső formájának vizsgálátát újból ki szeretnénk tágítani: stílusvizsgálat körébe tartóznak érzünk persze elsősorban minden irodalmi megnyilvánulást (az irodalom területét Horváth János-féle értelemben véve), — de másodlagosan minden írásbeli megnyilvánulást és harmad-szor minden maradandó célú szóbeli megnyilvánulást is. Így ide kerülnek a népdalok, népmesék, minden irodalmi-szóbeli tény a jelenben is (szónoklat, rögtönzés stb.). Magának az irodalom-nak területét és az irodalomtörténeti nézőpontokat is a tárgya-landó irodalom önelvű szemléletéből kell méríteni; ez az a pont, ahol a tárgyalt „Wortkunstwerk“ elgondolások magyarrá való alkalmazása nehézségekkel jár. A stílus eredeti megfogalmazá-sán így nem esik csorba: csak a külső formát vizsgáljuk s a belső mondanivalót csak annyiban, amennyiben ezzel összefügg.

2. De mennyiben függ össze? Ez az irodalomtörténeti stí-lisztikák főproblémája — a nyelvészetieké csak azért nem, mert azok nem is foglalkoznak vele. Ezt a problémát pszichológiailag gondoljuk megoldásra segíteni. Kétségtelen: az irodalomtörté-netnek és nyelvészetnek közös alapja az ember, mégpedig a történeti ember, és nem degradálás, nem alárendelés, ha akár a nyelvészetet akár az irodalomtörténetet emberi tudománnyá deklaráljuk. Végeredményben Saussure is a szociális pszicholó-giába sorolta a nyelvészetet. A pszichológia és módszerei két-ségtelenül sokat segíthetnek a nyelvi kifejezés problémáinak meglatásában és megoldásában a nélkül, hogy ezzel a nyelvészet vagy irodalomtörténet autonómiáját bármilyen módon sértenők. Mindkét tudomány az ember kifejeződése és így jogosult, hogy az emberrel par excellence foglalkozó tudomány is segítsen a módszereivel. És így eljutottunk minden tudomány végső betel-jesüléséig: a filozófiához. A stílustörténet is idetorkollik.

3. Az így felhalmozott feladattömegbe azonban valami módon rendet kell vinni. Vertikálisan már megadtunk három csoportot: az irodalmi műveket, a nem irodalmi írásos természet és a szóbeliségét. Horizontálisan pedig a Saussure-féle alapvető megkülönböztetést kell elfogadnunk: szinkronia és diakronia; beszélünk kell szinkronikus stilisztikáról (statikus stilisztika, azaz „stílusvizsgálat“) és diakronikus stilisztikáról (evolúciós stilisztika, azaz „stílustörténet“). Ez a szétválasztás a gyakorlati munka szempontjából végtelen fontosságú és úgy hisszük: a stílustörténet számára éppoly gyümölcsöző lesz, mint volt a nyelvészet részére. A stílusvizsgálat feladatköre kettős lenne: a) a jelenben vizsgálná a jelenkori nyelvállapotot, szóbelileg és írásbelileg; hangalakjában, morfológiájában, szintaxisában, mon-dattanában és szerkezettanában; értelmi és érzelmi elemeivel; mindenütt felhasználva a nyelvészet eredményeit. b) A mult egy-egy nyelvállapotát vizsgálná ugyanilyen szempontokból.

Az utóbbi persze jóval nehezebb; gondoljunk csak arra, hogy például egy XVIII. századi írónál milyen hallatlan, egyelőre áthidalhatatlan nehézségeket okoz egy-egy szó affektív vagy miliő-értékének megállapítása. — A stílustörténet viszont a fejlődést, evolúciót vizsgálná, ugyancsak hasonló felosztással. Az utóbbi két vizsgálati területnél játszanak azután bele a kutatásba az irodalomtörténeti nézőpontok.

4. Egy nehéz probléma vetődik fel ezzel kapcsolatban: a korstílus és egyéni stílus viszonyának kérdése. Már eddigi véleményünkben is valószínűleg természetzerű az a következtetés, hogy szerintünk mennyire fontos a korstílus megismerése. Anélkül, hogy állást kellene foglalnunk a korszakolás kérdésében, az irodalmi stílusok vitájában, azt kell megállapítanunk, hogy az egyéni stílus vizsgálatát a korstílus, inkább talán a környezetstílus ismeretére kellene ráépítenünk. Nehezen érthetjük meg a fejlődést, ha csak a csúcsokat kötjük össze. — az alapot, a talajt is ismernünk kell; csak így értékelhetjük az egyéni fejlődést.

Mindezek elvi megjegyzések; a fontos a gyakorlati munka volna: a magyar stílustörténet megteremtése.

Szabolcsi S. Miklós.

*

Les récentes méthodes linguistiques de l'étude du style.

En continuant mes travaux, parus dans cette revue (1943 : 383. sqq.), qui tâchaient de représenter les méthodes littéraires de l'étude du style, j'essaye maintenant de faire un tableau sommaire des courants et résultats linguistiques qui sont importants au point de vue de la stylistique. Étant donné que la matière dans laquelle le style se réalise n'est autre que la langue, toute science qui s'occupe des problèmes de la langue, doit être connue à fond de celui qui étudie le style; il doit être aussi bon linguiste, qu'historien de la littérature, il doit connaître tous les problèmes de la linguistique, il lui faut utiliser tous ses résultats.

En effet, beaucoup de linguistes s'occupent des problèmes du style littéraire. Le plus connu, le personnage le plus marqué entre eux, c'est Karl Vossler qui assigne à l'étude du style une place éminente et déclare même que cette étude est de beaucoup plus importante que les autres branches de la linguistique. Il transforme ainsi l'histoire d'une langue en l'histoire du style de cette langue. Sous son influence, toute une école se formait en Allemagne, l'école dite „idéaliste“, dont les adhérents s'occupent beaucoup des questions du style littéraire. Le plus distingué de ces érudits allemands, fut Leo Spitzer, qui traite avec une rare finesse les questions du style individuel et populaire. Notre étude s'occupe largement de lui et fait connaître aussi les travaux d'autres érudits (Winkler, Wartburg, etc.).

Le plus grand personnage de la linguistique moderne fut, sans doute, Ferdinand de Saussure; on peut affirmer, que ce fut lui qui renouvela toute la linguistique de notre époque. Ses constatations sur la nature du signe linguistique, ses observations sur les différences dans la langue, sa séparation de la linguistique synchronique et diachronique sont importantes aussi pour la stylistique. Quoique Saussure et son école (la linguistique fonctionnelle: Bally, Sèchey et le périodique *Acta linguistica*) ne s'occupaient guère de stylistique et étaient même souvent hostiles à son égard, en déclarant qu'elle n'appartient pas au domaine des recherches linguistiques, nous avons tâché d'appliquer les principes

fonctionnelles à la stylistique, pour ainsi dire, en réconciliant la linguistique fonctionnelle et l'étude du style. Bien entendu, Charles Bally, dont les oeuvres portent dans leur titre le mot „stylistique“ ne s'occupe point du style littéraire; pourtant, sa méthode et ses observations brillantes sur l'influence du milieu et de l'affectivité donnent de nouveaux points de vue à l'étude du style.

Une pareille réconciliation entre la linguistique fonctionnelle et la stylistique fut déjà entreprise par J. Marouzeau dans son brillant „Traité de stylistique“ appliqué au latin et par M. Mukarovsky.

Ensuite, nous énumérons quelques ouvrages qui nous donnent des faits, de la matière: le plus célèbre en est l'oeuvre bien connue de Brunot. Nous mentionnons aussi le grand trésor des observations, de travaux, qu'est le périodique *Le Français Moderne*. Enfin, nous rendons compte de quelques travaux de détail, de quelques thèses qui offrent de nouveaux points de vue.

Un coup d'oeil jeté sur les devoirs futurs de la stylistique hongroise termine cette revue.

Nicolas Al. Szabolcsi.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Zum römischen Managlauben.

Der Umstand, dass Wagenvoort sein oben 1943, 256 ff. besprochenes Unternehmen, die römische Mana-Religion zu rekonstruieren, offenbar fortzusetzen die Absicht hat,* berechtige unser bescheidenes Vorhaben, näher auf einige, durch ihn aktuell gewordene Probleme einzugehen. Zunächst

1. was die Form seines Opus betrifft; denn oft handelt es sich bei einer „Formfrage“ um etwas bereits Meritorisches. So vermag offenbar wegen der *Buchform* seiner *Studienreihe*, selbst die für das Imperiumproblem zentrale Frage des Hauptmannsmana-Begriffs keiner zusammenhängenden und erschöpfenden Behandlung teilhaft zu werden (s. den Register s. v. „Mana v. d. hoofdman“). Nicht bloss die allerdings schon mehrfach hervorgehobenen¹ griechischen Analogien (ἱερὴ ἰς Τηλεμάχοιο, Αἰνείαιο βίη, ἱερὸν μένος Ἀλκινόοιο usw.) bleiben da wegen löblicher Respektierung der gewählten Form unerwähnt, auch das Ergreifen des Wesens selbst bleibt im hiezu ziemlich ungeeigneten Kapitel „Vis Genitalis“, sozusagen gänzlich fort. Ja, die Schranken der gewählten Form mussten ihn auffallend, selbst von der Absicht einer genaueren Prüfung dessen abwendig machen, dass schon Wilamowitz² das homerische εὐδικίας ἀνέχησι (τ 109 ff.) „gar nicht auf Gerichtsbarkeit sondern *auf die gesammte Regierung*“ zu beziehen hiess („denn δίκη bedeutet bei Homer *nicht* den Richterspruch und der nämliche Gedanke ist 114 durch ξὲ εὐηγεσίης wiedergegeben“³); was auch für Hesiod dessenungeachtet gilt, dass dieser — seiner moralisierenden Tendenz gemäss — den Locus umdichtete und bei ihm die Vegetation (E. 109 ff. bzw. 116 ff. und namentlich 225 ff.: Οἱ . . . μὴ τι παρεκβαίνουσ

* Bei der Korrektur trifft uns die Nachricht, dass eine englische Übersetzung des Buches fertig das Ende der Kriegszeit erwartet und ein deutscher Herausgeber das Werk — etwas erweitert — auch deutsch erscheinen lassen will. — Scheint nun hiezu — trotz der schwierigen Umstände — auch von einer französischen Ausgabe die Rede zu sein, so wird nicht nur die von uns erkannte und anerkannte Bedeutung des Werkes bestätigt, aber bald auch der Wunsch, sogar mehrfach erfüllt sein, diese Erörterungen bald in einer Weltsprache lesen zu dürfen (vgl. oben (= 1943) S. 263).

¹ Röhr, Der okkulte Kraftbegriff, 1923; F. Pfister, RE, XI, 2, 1922, s. v. Kultus; aber auch Vf., Ethnographia, 1917, S. 246 (ung., = Year-book of the New Society of Letters at Lund 1924, S. 164.).

² S. Finsler, Das homerische Königtum, N. Jahrb. 1906, mit Wilamowitz, Staat und Gesellschaft der Griechen, KdG II, 4, I, 54. — Zu den Folgenden (über Homer und Hesiod) vgl. auch Chadwick, The heroic age, 1912, 381 ff. und Nilsson, Homer and Mycenae, 1933, 216 ff.

³ Vgl. H. Meltzer, Ein Nachklang des Königfetischismus bei Homer? Philol., 62, 1903, 481 ff.

δικαίου), allerdings durch die Schablone der vier Zeitalter beeinflusst, als Folge und Lohn der menschlichen Gerechtigkeit erscheint (im *eigentlichen* Sinn dennoch verwendet er die Schablone Th. 194 f.: ἐκ δ' ἔβη αἰδοῖη καλῆ θεός, ἀμφὶ δὲ ποιῆ Πλοσὶν ὑπὸ ραδινοῖσιν ἀέξετο...); und dass auch einem Platon u. a. (vgl. Politeia 363 B/C) selbstverständlich gerade diese ethische Wendung atempo gekommen sein, ja sie sodann auch für uns die populärste werden durfte. Nichts ist hier gleichfalls aus dem ganzen, grossen Material über die Primitiven bei Frazer, Lectures on the Early History of Kingship 1906 u. a. zu lesen; wie z. B. der König im alten Mexiko bei der Tronbesteigung als Eidespflicht übernahm, die Sonne zu beschleunigen, den Regen regnen, das Getreide wachsen zu lassen; wie der Kronprinz in Urundi bei seiner Geburt alle Produkte seines Landes in der Hand mit sich zu bringen hat⁴ usw. Und noch weniger verlautet selbstverständlich über die Vegetationskontrolle der schwedischen und burgundischen Könige⁵ oder gar noch rezentere Bestätigungen; wie bei Schiller u. a., Die Jungfrau von Orleans, — wo im Prolog, 2. Auftritt, Raimond das Mana Johanna lobt („unter ihren Händen wunderbar Gedeihen auch die Herden und die Saaten, Um alles, was sie schafft, ergiesset sich Ein unbegreiflich überschwänglich Glück“), Thibaut, ihr Vater, auch das begleitende ἄγρος-Gefühl lebensstreu schildert („Ja wohl, Ein unbegreiflich Glück. Mir kommt Ein eigen Grauen an bei diesem Segen“) — im dritten Auftritt „Der König... den heiligen Pflug beschützt, ... die Trift beschützt und fruchtbar macht die Erde“ usw.; oder wie bei Ibsen ein Bauer, solange Haakon regiert, den Baum zweimal tragen, die Vögel jeden Sommer zweimal brüten lässt, usw. — Am auffallendsten vernachlässigt sind indessen die — gewissermassen allerdings „verblassten“ — *römischen* Schilderungen des Hülllingsmanas bei Vergil, u. a. ecl. 4, 18 ff. (wie bei Hesiod: mit der herkömmlichen Topik des goldenen Zeitalters übertüncht, wozu auch Horatius, epod. 16, 41 ff., Ovid., metam. 1, 89 ff. und 15, 96 ff., Sibyll. III, 787 ff., aber auch Jesai. 11, 6 ff. zu vergleichen sind) und 26 ff. (mit Servius: „nam felicitas temporum ad imperatoris pertinet laudem“), wo es um das Mana des Neugeborenen handelt;^{5a} oder vielleicht noch verschleierter bei Horatius, c. 4, 5, 17 ff., usw.

Ähnlich hätte es den je allgemeiner menschlichen, umso weniger auffallenden Charakter des Gravitas-bzw. Maiestasedankens (103 ff.) als einen weit natürlicheren erscheinen lassen, wenn nicht — im besten Falle — planlos gelegentliche Hinweise auf exotische Exempla fielen, sondern eine systematische Behandlung dieser Manaeigenschaft alles Wichtigste zusammengefasst hätte. Auch solche, selbst in uns heute sympatische Resonanz erweckenden Fälle der „hellen“ Gegenwart, wie jener der indischen Sekte des Khanes Aga, die noch um 1928, den 220 Pfund schweren Körper ihres Prinzen als die Garantie des

⁴ S. H. Meyer, Die Barundi, 1916, 58, 91. — Ähnliches s. auch bei Danzel, Handbuch der präkolumbinischen Kulturen in Lateinamerika, 1927, 73, usw.

⁵ S. Frazer, Lectures 112 ff., Chadwick, 367., Nilsson, aaO. 219 f. usw.

^{5a} Eine Auseinandersetzung hauptsächlich mit J. Carcopino, Virgile et le mystère de la IVe églogue, 1930², muss hier allenfalls vorbehalten werden. Entscheidend für einen Managedanken scheint uns zu sein, dass in der Ekloge auch das goldene Zeitalter allmählich mit dem Wachsen des Kindes heranwachsen soll (s. oben folgend über den „Grösserkeitsbegriff“!).

Wohlergehens seiner Untertanen ansah und für jedes Pfund seiner Zunahme Goldpfunde gab; und auch solche des römischen Altertums, wie der heilige Triens der Servilier „cui summa cum cura magnificentiaque sacra quotannis faciunt, quem ferunt alias *crevisse*, alias *decrevisse* videri et eo aut *honorem* aut *deminutionem* familiae significare“ (so Plin. Sec., n. h. XXXIV, 13 [38] = 137 mit den Worten des alten Messalla); oder wie bei Livius, XXI, 62, 5 die „sortes *extenuatae*“ in Caere als ein *schlechtes* Omen, d. h. eine „Grösserkeit“ notwendig als *Glück* angesehen wird. Usw. Alldies nämlich hätte wesentlich das Gefühl der Fremdheit oder Gezwungenheit um die Setzung der römischen Manareligion und ihrer Eigenheiten herabgemindert. — Das überleite uns

2. zu einem, zu weit grösserem Teile inneren (konstitutionellen) Mangel dieses im Ganzen ausgezeichneten Versuchs. W. arbeitet und durfte auch, der gewählten Form gemäss, mit einem fertigen und vagen, wesentlich wohl mit dem Lehmann'schen Mana-Begriff arbeiten, wobei er nur die individuelle Färbung des spezifischen römischen Falles betont. So indessen erfolgte hie und da umso eher eine undeutliche Beleuchtung und unklare Konturen seiner römischen Numen-Vorstellung usw., als vorläufig der Mana-Begriff überhaupt nicht gemeingültig geklärt zu nennen ist.

Uns allerdings scheint seit (Der Eid als Tat) 1924⁶ eine jede religiöse Erscheinung in einer sublogisch-undifferenziert hervorgehenden Gesamtbewegung (Tat, Lautgeberde) zu entstehen. Einmal projiziert vermag diese eine dynamische Rückwirkung auf unseren geistigen Mechanismus auszuüben, die dann — ihrerseits — unseren Bewusstseinsinhalt mit einer allerdings vag-religiösen Bewusstheit um eben diesen Trieb bzw. Ausdruck, bereichern, ja auf diesem Wege die logische Klärung überhaupt, d. h. eine immer höhere geistige Stufe vorbereiten mag. So leuchtet es ein, dass die Stufe des als Macht gedachten Bewegenden, d. h. die Stufe der noch nicht benennungsreifen Kraftempfindung, oder auch jene der Personifikation, des Glaubens an Götter, an einen Gott, usw., keine mehr-weniger merkwürdigen, niederen bzw. höheren Erzeugnisse einer Kulturentwicklung, sondern bloss die psychogenetisch natürlichen Momente der individuellen Bewusstseinsbildung sind: Funktionen von immer anders bestimmten inneren Verhältnissen und Umständen. Demnach wird auch das Obwalten namentlich der Mana-Stufe im alten Rom, keine wunderlich primitive oder anachronistisch altertümliche Seltenheit, aber auch keine Zeit- bzw. Entwicklungsfolge (etwa die Stufe vor dem Animismus usw.), einfach nur die selbstverständlichste Erscheinung der eben aktuellen psychischen Situation jenes Volkes (Stammes) in jener menschlichsten Lage sein dürfen. U. zw. die umso selbstverständlichste, als die an himmlischen, wie auch irdischen Erscheinungen beobachtete Bewegung nicht bloss von Denkern des Altertums am öftesten als übernatürlich („Gott“) verbucht,⁷ und nicht bloss von alten wie neuen Dichtern als religiöses Primum verkündet,⁸ sondern: selbst von der modernen

⁶ Vgl. auch oben 1937, 326 ff., 1939, 186 f. usw.

⁷ S. Platon, *Krat.* 397, wo θεός von θεΐν abgeleitet wird: ἄτε ἴνυ ἤλιον καὶ σελήνην καὶ . . . πάντα αἰεὶ ἰόντα ὁρώω καὶ θέοντα (vgl. *Sol Indiges!*) usw.; vgl. auch *Et. M.*: θεός Clemens, *Cohort.* p. 22, *Strom.* v, p. 633. — Plutarch bietet, de *Is.* et *Os.* 60 die beiden Etymologien > θεΐων und θεατόν.

⁸ Vgl. Ovid., *Fasti* III, 112 f.: *Libera currebant et inobservata par annum Sidera, constabat sed tamen esse deos* mit der schönen modernen Variante bei Fr. Jammes, *De l'Angelus de l'aube à l'Ange-*

Wissenschaft wiederholt mit besonderer Schärfe und Energie als Grundform des menschlichen Bewusstseins überhaupt, hingestellt wurde.⁹ So indessen wird die primitivste (Numen < idg. *neu-*), als die am Anfang logischer Differenzierung natürlichste „Erklärung“ des Numinosum; und so werden, die entwickelteren (die mit Personifikationen, d. i. Dämonen- oder Gott-Vorstellungen arbeitenden gedanklichen „Übertragungen“, bzw. die angeborene Fähigkeit zu solchen), als verhältnismässig kompliziertere und deshalb seltenere Proben anzusehen sein. Immer notwendigerweise so, dass die höhere nie der gewöhnlicheren „Übersetzung“ folgen, diese nie von jener vorbereitet werden muss, ja beide zu gleicher Zeit selbst im gleichen Individuum nebeneinander stehen können: Aufschwung und Ermattung einer bestimmten geistigen Fähigkeit sind doch das Natürlichste. Und so werden die Varianten des berühmten Juppiter-Lapis-Eides u. a. (51 ff.) nicht dermassen durch eine zu scharfe Scheidung der staatlichen bzw. privaten Eidleistung und nicht durch eine „allmähliche Verschmelzung“ von drei Zeremoniearten, als vielmehr dadurch zu erklären sein, dass die sublogisch verlaufenden individuellen Reagierungen als unberechenbare Funktionen und Prolongierungen ver-

lus du soir 1888—97, 1898², S. 212. (Pourquoi donc pensons-nous et parlons-nous? ... On a baptisé les étoiles sans penser, Qu'elles n'avaient pas besoin de nom et les nombres Qui prouvent que les belles comètes dans l'ombre Passeront, ne les forcent pas a passer.) Natürlich aber wird als Dichter des Wertes und der Priorität theoplastischer Bewegung namentlich R. M. Rilke anzusehen sein. Vgl. — aus dem *Stunden-Buch* —: „Alle die ihre Hände regen Nicht in der Zeit, der armen Stadt... an einer Stelle, fern den Wegen, Die kaum noch einen Namen hat, — sprechen dich aus“; oder: „ob einer malte oder nähte, Schon aus dem Ringen der Geräte Entfaltete sich Frömmigkeit“; oder: „... Sei der Stumme Der wachsend in Gebärden bleibt“; usw.

⁹ Zum Primat der Bewegung s. im Altertum: Platon, Theait. 152 ff., 156 ff., 181 ff.; für unsere Tage: Cohen, Ästhetik des reinen Gefühls, I, 1912, S. 202 und Cassirer, Philosophie der symbolischen Formen, I, 1923, haupts. S. 124 usw. — Über die Bedeutung der Bewegungen (Handlungen) für die religiöse Begriffsbildung vgl. P. Beck, Die Nachahmung usw. 1904, S. 113; „Das Wesen der Gottheit ist nichts anderes als die für den Menschen bestehende Notwendigkeit, bestimmte Handlungen auszuführen“; Marót, Athenaeum, 1919, S. 131 und Kultus und Mythos, oben 1937, S. 329 Anm. 30 f. (Μελοποιεμένος usw.) Zur bekanntesten These Pascal's über die Erweckung durch Ausdrucksbewegungen des tiefsten religiösen Gefühls, vgl. Müller-Freienfels, Psychologie der Religion, 1920, II, 51., für die Richtung aber auch: James-Dürr, Psychologie 1909, 376 ff., Lange, und die Literatur bei Wundt, Völkerpsychologie, I, 1³, 85₂. — Zum römischen Glauben s. noch: „*nutu tremefecit Olympum*“ usw.; Verg. ecl. IX, 47 ff.: *ecce Dionaei processit Caesaris astrum, astrum, quo segetes gauderent frugibus et quo duceret... uva colorem*; und die Sitte in Rom mit nachahmender περιαιωγή... προσκυκνείν τοὺς θεοὺς (Plut., Marc. 6, 11; nach Numa, 14 soll das ἀπομίμησις... τῆς τοῦ κόσμου περιφοράς d. h. der allgemeinsten-grössten Bewegung sein; lateinisch heisst der Akt *circumactio*, also allenfalls eine Kreisbewegung), worüber Koch spricht, Gestirnv., haupts. S. 19 ff. Hieher gehört auch, dass eben nur die Indigetes ein *Agonium*fest hatten; vgl. Koch, Gest. 63 ff. und auch Der röm. Juppiter, S. 100; freilich schreibt er das Fest S. 96 ff. den „Stammvätern“ und nicht den „Agentes“ zu.

schiedenster innerer Legierungen in die Welt treten müssen.¹⁰ Wobei — natürlich — auch innere Gestaltverschmelzungen etwa; oder individuelle Assoziation; oder (worauf auch W. Gewicht legt) auch Tautologien, als Ergebnisse direkter Reflektierung auf eine zunehmende Unverständlichkeit,¹¹ vorkommen können; usw. Völlig ungerecht und unbegründet jedoch erwies sich wohl die heikle Abneigung unserer Philologie, wenn sie hiebei extravagante, etwa „polynesische“ oder „indianische“ Vorstellungen zu wittern meinte.

Pflegt nun aber so der Gläubige seiner sublogisch-holopsychischen Reagierungen immer seiner psychischen Legierung entsprechend, in den verschiedensten Formen von Macht-, Dämonen- oder Gottvorstellungen, etwa automatisch-gefühlte inne zu werden, so wird wohl auch das Bewusstmachen, ja die wissenschaftliche „Erklärung“ eines nachforschenden Anderen, immer notwendigerweise erst nach dem Nacherleben jenes sublogischen (d. h. eher gefühlten und gewollten als logischen) Vorganges im Gläubigen, einsetzen dürfen: der richtig erblickte Entstehungsvorgang macht diese Vertiefung des Verstehungsvorganges notwendig. Und das muss umso entschiedener betont werden, als wegen des nur allzu menschlichen Wesens unserer Denkfähigkeit, die reflektierende Wissenschaft auch mit jenen Erscheinungen einseitig-gedanklich zu experimentieren pflegt, die — wie die religiösen — immer durch die ganze Seele und nicht einzig durch den auf das Wahre (ἔτυμον) gerichteten puren Verstand entstanden sind, wobei dieser jenen gegenüber, leichtverständlich, ungewachsen ist. So suchte man u. a. auch „Wörter“ als komplexe, sublogisch erlebte Ausdrucksbewegungen, also eigentlich wohl Lautgeberden, oft allein durch Begriffe, d. h. Wörter als Ausdrücke der Reflexion „nach den Gesetzen“ der „Sprachwissenschaft“ zu erfassen; was uns da (wegen W.'s sprachwissenschaftlicher Einstellung) in erster Reihe interessiert. Die einseitig-blinde Wissenschaftlichkeit ist doch — auffallenderweise — eben auf diesem Gebiet, so weit gegangen, dass sie einerseits die Ableitung u. a. von θεός durch Platon, Plutarch, Clemens, das Et. M. usw. aus θεῖον hochmütig als Volksetymologie verhöhrnte, andererseits jene der klassischen Indogermanistik aus skr. *dēvās*; Brugmann's (1889, 41 ff.) aus skr. *ghōrās* ('schrecklich'); Boisacq's (Dict. Etym. de la l. Gr. 1923, 333 f.) — neben mehreren, gleichfalls konzedierten — aus einer Wurzel mit der Bedeutung 'esprit' usw., alle zugleich und gleicherweise, als wissenschaftlich entsprechende hingenommen hat. Uns steht es hiegegen klar: Alles was (ausser logischen) auch aus gefühlten und gewollten Elementen, d. h. „religiös“ geschöpft zu werden pflegt, so namentlich ein Wort, das als sublogisch entstandener Lautkomplex schon ab ovo unwillkürlich-volksetymologisch geformt wurde, vermag naturgemäss nie fehler- und restlos durch eine — bloss auf das begrifflich wahre (τὸ ἔτυμον) in einem logisch schwebenden und unfixen Komplex gerichtete — wissenschaftliche „Etymologik“ erklärt werden. Eine jede echte Worterklärung hat zuerst immer intuitiv nach jenen nicht-logischen Vorstellungen zu fragen, die im Moment der sublogischen Wortschöpfung in dem Schöpfer *neben* der logischen mitklingen mochten; ja auch nach jenen, die im Laufe der Zeit vom Altertum bis zur Gegenwart, durch die fremden Denker und Raisonneure, aus ihrer jeweiligen Lage, in den sublogisch entstandenen Laut-

¹⁰ S. schon Der Eid als Tat; für den Silex-Eid namentlich S. 17 ff.

¹¹ Vgl. auch Der Eid, 6 f.

komplex hineingeführt und -gedeutet wurden.¹² Das heisst aber, dass für eine Begriffserklärung ausschlaggebend immer eher die mehr nachfühlende, d. h. „volksetymologische“, als die rein; d. h. wissenschaftlich etymologische Erforschungsart sein muss. Wie schon Delbrück¹³ und Tiele,¹⁴ mitten in den rationalistischen Strömungen des 19-ten Jahrhunderts soviel am mindesten richtig erahnt haben, dass das Etymon eines Wortes in der „Mythologie“ nicht unbedingt entscheiden mag. Keinesfalls jedoch wird der herkömmliche Wertunterschied der beiden (wissenschaftlichen und volkstümlichen) Etymologiearten zugunsten jener stolzen „echten“ bestehen dürfen.

Nun aber sehen wir bei dem Lichte einer so korrigierten Auffassungsweise, 1. dass die (auch) von Wissowa propagierten Etymologien: Indigetes = ἰνδογενεῖς und Novensides = νεοπολίται wissenschaftlich *vielleicht* wohl beweisbar, „volksetymologisch“ aber (in unserem Sinne) *gewiss* unrichtig sind, weil sie im Schöpfungsmoment nach allen Zeichen unmöglich aus dem ihnen zugemuteten Inhaltsgrunde hervorgegangen sein durften, und deshalb eben auch echt-wissenschaftlich unrichtige (schlechte) Etymologien oder: Volksetymologien (im traditionellen Sinne) sind. Wir sehen auch 2., dass die W.-schen Etymologien von imperator, imperium;¹⁵ augur, augurium; (di) novensiles, indigetes usw.¹⁶ *vielleicht* wohl auch etymologisch, unbedingt, aber „volksetymologisch“ als dem im Schöpfungsmoment vorauszusetzenden Inhalt entsprechende und daher als echtwissenschaftlich richtige Vorschläge anzusehen sind. Schliesslich werden wir auf diesem Grund 3. auch negativ, das entschieden behaupten dürfen, dass Indiges *ursprünglich* wohl *keinesfalls* den „Stammvater“ bedeutet hat. Nicht etwa — wie das gegen Koch jetzt W. behauptet¹⁷ — weil ein römischer Grammatiker die Etymologie unter mehreren anderen erwähnt; oder weil die Griechen von der Familieninterpretation der solaren Gentildienst ausübenden Aurelier¹⁸ abhingen, usw. Die Sache steht einfach so, dass zwar auch die Etymologie Koch's unleugbar eine mögliche Volksetymologie ist, die schon im Altertum von vielen, nicht etwa bloss den Aureliern (vgl. auch Arnobius' Quellen), leicht aus dem Wort her ausgehört werden und die Vorstellungen beeinflussen durfte,¹⁹ vom „ursprünglichen“ Wortschöpfer dennoch — wie das die Umstände bezeugen — *nicht* „gehört“, ja in seine Schöpfung,

¹² Zur Frage, wie ein „unrichtiger“ (gefühlter) Sinn in den Vordergrund zu treten und unwillkürlich oder auch wohl willkürlich rückwirkend, das religiöse Ritual (Übung, Glaube, Mystik), ja das ganze sublogische Erlebnis wesentlich zu modifizieren im Stande sei, um von diesem dann wieder inspiriert zu werden, d. h. zur Frage der Beeinflussung von Riten und Götterkulten durch latente etymologische Vorstellungen und dieser durch bestehende Riten und Kulten, s. vorläufig: „Kultische Motivverschiebung“ und „Praedeismus“, oben 1939, 181 ff., aber auch schon Kronos u. die Titanen, SMSR 1932, passim, usw.

¹³ Ztschr. f. Völkerps. III, 266 ff.

¹⁴ Revue de l'Histoire des Religions, II, 136.

¹⁵ S. oben 257 f. 262: Der Gedanke *in + parere*, der allerdings auch sekundär auftaucht, scheint hier so ziemlich bestimmt, die primäre zu sein.

¹⁶ Für die Etymologien s. oben 256 ff.

¹⁷ Vgl. W. 85 ff. und oben S. 258, Anm. 9.

¹⁸ S. Koch, Gest., S. 33 ff.

¹⁹ Ähnlich schon etwa (gegen Koch) W. Kroll, Gnomon, X, 142 (durch Koch, Der röm. Jupp. 40 ff. nicht befriedigend widerlegt).

im Gegenteil, direkt ein *anderer*, ebenfalls möglicher Sinn hineingehört wurde; jener u. E., den W. erblickt hatte.²⁰ Ein Sinn allerdings, der für die Römer — der Undeutlichkeit des Wortkörpers und dem plötzlichen Eindringen griechischer Vorstellungen zufolge — ziemlich bald schon völlig unverständlich ward: der römische Mana-Sinn.

3. Wir planten keine eingehende Kritik des ausserordentlich anregenden W.'schen Opus. Es sei so nur gestreift, dass indem er die numinose Kraft des Geruchs u. a. mit Recht betont, die sublogische Lautgeberde als theoplastische Erscheinung ausser Acht gelassen hat;²¹ dass man als weiteren Beweis für die Ursprünglichkeit der römischen, dinglich-unpersönlichen Numenvorstellung (s. oben § 3, S. 259) auch die labile Geschlechtlichkeit von Göttern wie Pales (vgl. auch die Formel: *sive mas sive femina*) heranziehen dürfte; dass einige seiner Etymologien selbst bei unserer Auffassung der Etymologik, gezwungen, einige seiner Hypothesen (wie 28 ff.: die auf den Toten geworfene Erde sollte lebenserweckend wirken; 147 f. über Schwellenübertritt der Braut, usw.) zu kühn sind; dass S. 20 das *μονοσύνδαλος*-Problem vielleicht ein wenig kurz erledigt wird;²² u. ä. Zum Schluss sei nur auf ein erfreuliches Zusammentreffen d. h. eine unwillkürliche Rechtfertigung der Bestrebungen W.'s verwiesen, die diesen durch einen ungarischen Forscher zuteil werden. Darauf, kurz, wie zu der Identitätsthese der *di novensiles* und *indigetes* die gegen Wissowa — in der Richtung der Skepsis von Altheim bzw. des nicht ganz befriedigenden Versuchs von C. Koch — erbrachten Argumente W.'s (Cap. III. S. 73—102, oben 258 f.) durch St. Borzsák's Erörterungen²³ bekräftigt; und dann auch darauf, wie umgekehrt auch die mit Preller startenden und von ganz anderen Argumenten unterstützten Gedanken des ungarischen Forschers durch W.'s, systematischer aufgebaute und tiefer begründete These gleichfalls gerechtfertigt werden; selbstverständlich: nicht ohne kleinere, für Beide sich als notwendig erweisende Korrekturen.²⁴

B. geht allenfalls von den Zeilen der Aeneis 9, 247 ff. und 446 ff. aus, wo ihm *di patrii* (9, 247., vgl. auch 2, 702) die im Sinne Koch's aufgefassten di *Indigetes*, d. h. die neben *Penates* und *Vesta* (Z. 258 ff.) das Imperium dem römischen Staat verleihenden, tutelaren Gottheiten Roms wären; der *pater Romanus* indessen (449) der Jupiter

²⁰ S. oben S. 258.

²¹ Auch wir glauben mit Deubner, Zur Entwicklungsgesch. der altröm. Religion, N. Jahrb., 1911, S. 328 usw. (vgl. Fowler, Roman Fest., 51, 4) daran, dass aus Lautgeberden Götternamen bzw.-Vorstellungen, wie Anna Perenna u. a., entstehen (s. Langue et Religion, L'Antiquité Classique 1936, 249 ff. usw.). — Für Ton und Geruch als Träger der Vorstellung „lebendige Kraft“ vgl. schon Der Eid, S. 15.

²² S. zuletzt Radermacher, Mythos und Sage, 1938², 184 ff., 358 f. und S. Eitrem, La magie comme motif littéraire chez les Grecs et les Romains, Symb. Osl. fasc. XXI, 1941, 62; doch wohl auch Macrob. Sat. V, XVIII, 13 ff.

²³ Seine Publikation „Pater Romanus“ és a „di Indigetes“ (oben 1943, 52—62) teilt sich in die beiden in der Überschrift angegebenen Fragen. Eine mehr systematische und konzentrierte Behandlung des Problems der *di novensiles* und *indigetes* durch B., soll zunächst deutsch, unter dem Titel „Zur Indigetes-frage“, im Hermes erscheinen (= H.) und wird unten aus der Handschrift nach Kapiteln angeführt.

²⁴ Es lohnte sich allenfalls ein ähnlicher, unmittelbarer Ausgleich auch mit Koch's Auffassungsweise, d. h. eine Sichtung seiner Unebenheiten durch die W.'sche Lehre; hierauf jedoch einzugehen, ist hier nicht am Platz.

Capotolinus sein sollte. Hiebei fällt es ihm dann auf, dass die sogen. Indigetes-Gruppe jene der Novensides überhaupt nicht ausschliesst²⁵, ja dass die beiden Gruppen selbst gemeinsame Göttergestalten aufweisen. So sollen laut einer sich wiederholenden Vergil-Glosse und auch der bei Macrobius (ad Somn. Scip. 1, 9, 7) aufbewahrten Hesiod-Übersetzung (Erga 122—4) die *di indigetes* etwa „di ex hominibus facti“²⁶) sein, während bei Arnob., III, 39 für die „ex hominibus divi facti“ *Novensides* als Sammelname angegeben steht (1943, 58 f.; H. III); ähnlich finden sich bei Horaz, c. III, 3 unter denen, *quibus merita virtutis dederint numinis dignitatem* (vgl. Serv. ad Aen. 8, 187) und somit als *Novensiles* von den Göttern rezipiert erscheinen, auch Gestalten, die von Koch als zur Sphäre der *Indigetes* gehörig vorgestellt werden; usw.²⁷ Kurz: die zwei Göttergruppen müssen nach ihrem Wesen identisch sein. Ihre Bezeichnungen umfassen garnicht — wie das Wissowa wollte — einander ausschliessende Gottheiten: *novensides* ist bloss der sabinische Name (vgl. Varro, de l. 1. 5, 74 und Piso bei Arnob. III, 38, dazu auch die inschriftlichen Daten H. v. und Altheim, RE, s. v. Minerva 1781 f.) der lateinisch-römischen *indigetes*; wie das an Varro sich anschliessend („Feronia, Minerva, Novensides a Sabinis“) schon L. Preller, Röm. Mythologie I³, 1881, 102 bemerkt hatte. Später scheinen die zwei gleichwertigen Benennungen irgendwie nebeneinander verblieben zu sein (vgl. namentlich auch Quirinus und Mars).

Allenfalls bieten nun diese Erörterungen an mehreren Punkten — je unwillkürlicher, umso überzeugender — gut ergänzende und verstärkende Argumente zu W.'s Hypothesen, und machen den Managedanken, die vorausgesetzte Existenz eines verschollenen sabinisch-lateinischen Verbs **novor*, usw. in hohem Grad wahrscheinlicher. So erscheint (nach Preller bzw. Koch) bei B. — was von W. nur gestreift wird — der sabinische Ursprung der mit *Indigetes* gleichwertigen *Novensiles* gehörig nahegelegt. So vermag er, mit guten Argumenten,²⁸

²⁵ So auch St. Weinstock, RE, XVII, 1, 1936 s. v. *Novensides* di. S. 1187, obzwar er die Gruppen zugleich „Gruppen verschiedener Art“ nannte.

²⁶ Uns allerdings scheinen die Wendungen „di ex hominibus facti“ u. ä. nur Gestalten zu bezeichnen, die (noch) merkbar durch Personifizierung von Kraftvorstellungen entstanden, dem „Denker aus dem Volke“ menschlicher etwa, als die hohen „uranischen“ Götter erschienen sind, was er so zum Ausdruck gebracht hatte. Hiefür spricht auch der Zusatz (bei Servius) „quasi in dis agentes“, der garnicht so nebensächlich zu sein scheint, und selbst die Paulus-Glosse (106 M., 75 Th.) zu *Di Indigetes*: „di quorum nomina vulgari non licet“; hiedurch nämlich werden solche Götter offenbar „als geheimnisvolle Vielheit“ (Koch), d. h. als „Mächte“ hingestellt, deren organische Namenlosigkeit noch empfunden war.

²⁷ Ausführlicher und auch über weitere Fälle, wo „anstatt von *Indiges* oder *Indigetes* die *di Novensides* erwähnt werden“, s. H. III.

²⁸ Namentlich H. vi. — Vornehmlich überzeugend unter diesen Argumenten scheint uns jenes der echtrömischen religiösen Pedanterie, d. h. die Vorliebe für das „ängstlich erschöpfende“, tautologische Nebeneinandersetzen zu sein (vgl. die Wendungen: „vel quo alio te nomine appellari volueris“, „sive tu *Lucina* probas vocari, seu *Genitalis*“, „*Matutine* pater, seu *lane libentius* audis“, usw.); doch man vergesse auch *Cincius* bei Arnob. III, 38 nicht: „ne aliqui deorum multitudine aut ignorantia praeteriretur, brevitate et compendii causa uno pariter nomine *cunctos Novensiles invocari*“.

gründlicher auch auf die bei W. ziemlich offen gelassene Frage zu antworten, warum — wo doch beide Benennungen (Indigetes und Novensides) gleichbedeutend zu sein scheinen — die Alten solcher Identität bewusst zu sein, dennoch aufhören durften; usw.

Viel mehr noch glauben wir indessen, dass auch B., angesichts der Beweisführung W.'s, manches umdeuten müssen wird. So dürfte jetzt seine Gleichsetzung (nach Koch) der *di indigetes-γεράρχαι* mit den *di patrii* kaum mehr noch (vgl. W. 87—95) als eine willkommene Bestätigung der *γεράρχης*-Bedeutung des Indiges-Wortes gelten, — im Gegenteil. Nach W. leuchtet es nur allzu grell hervor, dass Koch's *γεράρχης*-Deutung und der Gedanke der Identifizierung der *di indigetes* mit den *novensiles*, eigentlich wohl unvereinbar sind. Nicht ohne Grund wollte sich Koch um jeden Preis über „ein so nichtssagendes Wort, wie die *di novensides*“²⁹ hinwegsetzen; und notgedrungen musste wohl auch B. gestehen: „Das Genarchentum der *Novensides* kommt . . . nicht immer so entschieden zum Ausdruck, wie es bei den *Indigetes* der Fall ist.“³⁰ Die Ursache ist eben klar: die durchsichtige Volksetymologie durfte sich *nur* bei dem Worte „indiges“ aufdrängen.³¹ Aber auch der „pater Romanus“ Vergils (9, 449) wird umso unwahrscheinlicher Iuppiter/Capitolinus sein dürfen, als Iuppiter am Capitol keinesfalls typisch unter die „ursprünglich menschliche Könige und Stammväter des lateinischen Volkes oder seiner Städte“ (Koch) gehört, die nach ihrem Tode „*ex hominibus*“ göttliche *γεράρχαι* wurden.³² Mit einem Wort: B. wird es einsehen müssen, dass bei Vergil, Aen. 9, 247; 2, 702 usw. „*di patrii*“ nichts mit dem *Γεράρχης* zu tun haben und „*patrii*“ ein einfaches Adjektiv ist;³³ pater Romanus indessen Aen. 9,

²⁹ Gestirnv., 92₁.

³⁰ H. vii.

³¹ S. oben § 2. S. 258.

³² Er gehört selbst dann noch nicht, wenn wir auch Koch's zweitem Buche, Der r. Iupp. 1937 folgend, entsprechend grosses Gewicht auf Juppiter's „italische“ (= Indiges-)Verehrungsform legen, also das Beiwort „Capitolinus“ als einen etwa sinnwidrigen Lückenbüsser überhören (?). Nichts verlautet bei Livius I, 2, 6; Servius ad Aen. I, 259; Serv. Dan. ibidem, über das vorherige Erdenleben selbst des „italischen“ Juppiters, ja nichts auch über das des Sol Indiges, der nach Gestirnv., S. 107 f. für älter und echter als jener gelten soll (vgl. uns. Anm. 7 ff.; wenn nämlich die Aurelier von Sol stammen, das macht für diesen noch kein Erdenleben notwendig). Heisst es sodann bei Livius, am Numicus sei der später Iuppiter Indiges genannte Aeneas begraben, so bedeutet das eher, dass eben der echt-stammväterliche Aeneas nur nachträglich zwischen den Flussgott Numicus und jenen Juppiter Indiges getreten sei (vgl. auch Dionys. I, 56, 5 die Inschrift des Heroon: Πατρός Θεοῦ Χθονίου, ὃς ποταμοῦ Νομικοῦ πρῶτα διέπει); wobei selbstverständlich auch der Numicus bloss als ein chthonischer Gott zu jenem „italischen“ Juppiter werden durfte, d. h. auch er mit einer Stammvaterschaft nur insoferne zu tun hatte, als chthonische Götter leicht auch für Stammväter gehalten werden, und umgekehrt. In erster Reihe gegen die *Γεράρχης*-Hypothese spricht aber wohl, dass der offenbar „*ex homine deus factus*“, ja der göttliche Genarches katexochen: Romulus, *nie* als Indiges, immer als eine, *neben* die Indigetes gestellte, freie Götterpersönlichkeit erscheint; was auch Koch, Gestirnv., 114 usw. nicht leugnen kann.

³³ Mit dem Adjektiv „*patrius*“ erscheinen nicht bloss *di, sacra, mos, cultus* usw., sondern auch *res, regnum, ja dolor pedum* usw. ver-

449 höchstwahrscheinlich, wie es Norden vorschlug, die römischen „patres“, d. h. den Senat in poetischem Singularis meint.³⁴ Auch das aber, was B. über den Gegensatz des „pium“ und „superbum“ imperium (s. 1943, S. 55 f.) oder über die „auguste sancteque“ vor sich gehenden Consecration des Heracles bzw. den mysteriösen Character dieser (Cic., de natura d. 2, 24, 62 vgl. de leg. 2, 14, 35: H. iv) verlauten lässt, gewinnt — B. sieht das noch nicht — nur bei dem Lichte der bilateralen („sacer-“) Natur des Managedankens und der Riten seiner Übergabe einen rechten, tiefen Sinn. Und hebt dann noch B. gar die Namenverheimlichung (vgl. 1943, Anm. 26) als Grundvorstellung des Ritus „evocatio deorum“ und für die Indigetes- (Novensiles-) Götter typisch (s. Macrob. III, IX, 2 und Servius Aen. 2, 351) hervor, — so unterstreicht er damit unwillkürlich scharf eine Rolle des Namens, die nur durch einen Managedanken verständlich werden mag, und deshalb auch diesen bestätigt. „Ach wie gut, dass niemand weiss, dass ich Rumpelstilzchen heiss“ macht es deutlich: Name bildet eine Art Kontakt, der Manaverlust herbeiführen mag; und wird die Verhinderung dieses Kontaktes erfordert, so setzt das unbedingt den Managedanken voraus.

4. Ohne weiter auf das Nähere einzugehen: ausser Zweifel steht die Verwandtschaft (*nicht* der Gegensatz!) der Göttergruppen Indigetes und Novensides. Allenfalls dürfte man unter den beiden Sammelnamen nicht *völlig* identische Götterpersönlichkeiten suchen: die sabinischen mussten nicht bloss ihrem Namen, aber auch ihrem Wesen nach, offenbar anders gewesen sein als die römischen waren (vgl. Quirinus und Mars). Die Hauptsache steht aber fest: Beide Bezeichnungen müssen in je einer Gemeinschaft entstanden sein, die übernatürliche Mächte (im Gegensatz u. a. zu den Griechen) womöglich unpersönlich sich vorzustellen; als ihre Haupteigenschaft — nach dem Anschein — am leichtesten die Bewegung hervorzuheben; schliesslich die ziemlich verschwommenen und undeutlichen Mächte leicht unter Sammelnamen zu bringen pflegte. Auffallend bleibt nur hiebei, dass eine Spur klaren Wissens um diese Stufe der römischen Religion, auf welcher *virtus* noch *vis* und die *virtutis merita* etwa die Leistungen des „Mana“- d. h. eines Kraftbegriffs waren, der das Übernatürliche an einem auffallenden Gegenstand, Tempel, Menschen, Gott usw. als etwas „unpersönliches“ zu bezeichnen verstand, — in keiner der uns bekannten Quellen aufzufinden ist. Überall erscheint die Stufe schon undurchsichtig überrannt und verdeckt, unwiderruflich vergedanklicht und theologisiert. In unseren Quellen nennt sich der Besitz eines vorteilhaft wirkenden Mana „Tugend“, der eines nachteilhaften „Behexung“; *pius* z. B. erhält eine religiös-moralische Färbung, usw.: unsere Gewährsmänner stehen entweder ratlos vor jener Entwicklungsstufe, oder sie haben sie nach griechischem Denken unwertet; die Kräfte, die θεοί wohl nicht zu nennen waren, erscheinen bald als *ἡνιῶεοί* bald als *di ex hominibus facti*, usw. bezeichnet,³⁵ und auch die mit diesem Sinne in Zusammenhang gefühlten, unverständlichen Sammelnamen Indigetes bzw. Novensiles werden in dieser Richtung zu verstehen gesucht. Keiner also, der uns sie übermitteln, verstand eigentlich diese

bunden, so dass die eigentliche Bedeutung zweifellos bloss „von den Vätern“ oder „von dem Vater ererbt“ gewesen sein darf. Der Gebrauch durch einen Schriftsteller eines so abgedroschenen Adjektivs im Sinne des so spezifischen Γενάρχησ-Nomens wäre jedenfalls gewagt und unverständlich gewesen; er ist daher unglaubwürdig.

³⁴ Neue Jahrb. 7, 1901, 281, Anm. 2.

³⁵ Vgl. oben Anm. 26.

Begriffe recht (vgl. Wissowa, Ges. Abh. 180 und Koch, Gest. 83f.). Was wir über jene Stufe heute wissen können, verdanken wir einzig der vergleichenden Religionswissenschaft der letzten Jahrzehnte, in erster Reihe den Folgerungen F. Pfister's und — jetzt — H. Wagenvoort's. Selbst Cicero, de n. d. 3, 15, 39 brachte *Novensiles* nur mit *novus*, andere brachten das Wort mit *novem*³⁶ zusammen; in den *Indigetes* sieht die sich wiederholende Glosse des Servius aus Menschen gewordene Götter, „quasi in dis *agentes*“ (!), während in anderen Glossen dasselbe Wort vom Verb *indigere* abgeleitet erscheint.³⁷ Es ist noch ein Glück, dass die so plötzlich unverständlich gewordenen Wortformen von der unwertenden volksetymologischen Spekulation nicht bis zur Unkenntlichkeit entstellt wurden, was bei einer weniger konservativen Überlieferung nur allzu leicht der Fall gewesen sein dürfte. Trotzdem wird W.'s Folgerung über die Ursprünglichkeit der römischen Manareligion, als völlig gerechtfertigt anzusehen sein. Hiefür spricht ja nicht bloss die historische Praxis der Geheimnamen der „tutelares di, quorum nomina vulgari non licet“, der Gebrauch von religiösen Formeln, wie „vel quo nomine te appellari volueris“ und W.'s Beobachtungen.³⁸ Ein solcher Gedanke war eben, schon seiner Natur gemäss, verschwommen, überhaupt schwer auszusprechen; und spät hat sich noch die „italisch-römische Stufe“ mit dem ihr zugrundeliegenden Managedanken, wenn auch latent, dadurch immerfort als eine heimisch eingewurzelte bestätigt, dass die Römer der Kaiserzeit so leicht und so selbstverständlich den $\tau\lambda\epsilon\acute{o}\nu\tau\epsilon\iota$ $\eta\ \kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\ \alpha\nu\theta\rho\acute{\omega}\pi\omicron\upsilon\varsigma\ \acute{\omega}\nu$ ³⁹ Menschentypus zu vergöttern geneigt waren, ja dass der Kaiserkult im römischen Reich so populär werden und so tief dringen durfte.⁴⁰

(Juli, 1943).

K. Marót.

³⁶ So heute noch selbst Weinstock, RE, 1936, 1187f., dem man indessen, trotz der lautlichen Tadellosigkeit des Vorschlages (vgl. Koch, G. 95) umso weniger folgen können wird, je leichter die Tadellosigkeit auch Ergebnis einer volksetymologischen Zurechtstellung sein mag. — Für die Experimente übrigens der modernen Sprachwissenschaft bis Wissowa s. bei Koch, G. 78ff., bzw. die von ihm S. 78 Anm. 1. zitierten Zusammenfassungen (Roscher L. II, 132ff. und RE, ix 1916, 1348).

³⁷ CGL v, 76, 24: $\eta\iota\upsilon\theta\epsilon\omicron\iota$ ab *indigendo divinitate*. aber auch mit einer „lucus-a-non-lucendo“-Deutung CGL v, 553, 9 (auf Nigidius Figulus zurückgehend?): *omnes di, quia nullius indigent*.

³⁸ S. oben 259 ff. (§ 3).

³⁹ Dio Cassius, 56, 16, 8; vgl. oben, S. 260, mit Anm. 12.

⁴⁰ Schon Cicero u. a. hat, noch zu Zeiten der Republik, die römischen Senatsmitglieder, ja das römische Volk als Götter bezeichnet, indem er Ad Quirit. p. reidit. (8): „Primum, qua sanctissimi homines *pietate erga deos esse solent*, me eadem erga populum Romanum semper fore: *numenque vestrum aequae mihi grave et sanctum*, ac deorum immortalium in omni vita futurum“ (zum letzteren Satz s. auch bei W., 105, f.) und (10): „... [ut vobis] qui apud me deorum immortalium *vim ac numen tenetis*“, usw., geschrieben hat. S. hierzu auch G. Némethy, Az Aeneis mint nemzeti eposz, Budapest 1887, 40 k., der indessen „ezt az ókorban oly szokásos tiszteleti címét“ nur als den Ausdruck eines übertriebenen und übertreibenden Geisteszustandes betrachtend, die eigentliche, richtige Bedeutung der (von uns) unterstrichenen Wörter selbstverständlich *nicht* ahnte.

Vergilianum.

Az Aeneis III. énekében, mikor Aeneas előtt megvilágosodik, hogy a trójaiaknak az új hazát nyugaton, Itáliában kell keresniük, a vihar hanyattatásai után, a harpyiáktól továbbbűzelve, Actiumban szállnak partra és — az Augustus győzelmének emlékére megült *ludi Actiaci* visszavetítéseként — ünnepi játékokat rendeznek, majd a phaeaxok szigetei mellett elhajózva, Epirus partjain, Buthrotumban kötnek ki (147—293). Itt váratlanul Helenusszal, Priamos jóstehetségű fiával és Andromachével találkoznak össze, akik Trója feldúlása után Pyrrhus rabszolgáiként kerültek ide, majd mikor Pyrrhus Orestes bosszújának esett áldozatul, ők lettek e föld uralkodói.

Amint Aeneasék odaérnek, Andromache éppen halotti áldozat bemutatásával van elfoglalva Hektor *kenotaphion*-ja mellett (302):

ante urbem in luco falsi Simoentis ad undam.

Az érzékeny viszontlátás után értesülünk Andromachétól rabsorsban elviselt megpróbáltatásaikról, majd helyzetük jobbrafordulásáról. Megtudjuk azt is, hogy a királyné választott Helenus a vidéket a trójai Chaonról nevezte el *Chaonia*-nak és a hegyre egy új Pergamumot, új Tróját épített. (334—):

*...Chaonios cognomine campos
Chaoniamque omnem Troiano a Chaone dixit
Pergamaque Iliacamque iugis hanc addidit arcem.)*

Helenus bevezeti vendégeit városába. Aeneas mindenben ráismer volt hazájukra, — még a gyéren csordogáló patak is a trójai Xanthus nevét kapta, a bejárat pedig a Skaiai-kapuét. (349—):

*procedo et parvam Troiam simulataque magnis
Pergama et arentem Xanthi cognomine rivum
agnosco Scaeeaeque amplector limina portae.)*

Aeneas kérésére Helenus feltárja a rá váró jövőt: hol telepedjen le Itáliában, addig is merre vegye útját, hogy kerülje ki a veszedelmeket, iparkodjék kiengesztelni a haragvó lunót, keresse fel a cumaei Sibyllát és tetteivel tegye naggyá, hatalmassá Tróját. Búcsúzás közben aztán Aeneas azzal vigasztalja bánatos honfitársait, hogy neki még meg kell küzdenie a Tiberis-parti új hazáért, ők pedig maguk előtt láthatják a Xanthust — ha nem is az igazit — és Tróját. (497: *effigiem Xanthi Troiamque videtis.*)

A modern magyarázók megjegyzései azokhoz a sorokhoz, amelyek közelebbi megvilágításra szorulnak, bizony nem sokat mondanak. Pl. a *falsi Simoentis* (302) helyes megértéséhez nem vezet közelebb Kappes—Fickelscherer kommentárja, amely csak azt említi, hogy új települések környezetének helyeinei gyakran a régi hazára mutatnak. (Voss klaszszikusnak számító fordításában ezt olvassuk: an des täuschenden Simois Waldung!) Plessis—Lejay Aeneis-magyarázata (1929) éppúgy csak a régi Delille-féle megállapítást idézi, mint Goelzer—Bellessort Vergiliusa (Ass. G. Budé, 1934): „Andromaque avait, dans ce coin de l'Épire, imité tous les objets de ses regrets, Iliou, le Simois, le Scamandre; et par cette douce ressemblance trompait la douleur de ses pertes et les rigueurs de son exil.“

Még laposabb magyarázó megjegyzéseket fűz a német kommentár a 349—350. sorhoz: „*A parvum, simulata magnis, arentem* arra mutat, hogy a képmás (Abbild) nagyságban messze elmaradt az egykori Trója mögött. Hiszen a Xanthus Homeros leírása szerint is gyorsan zúgó, bővizű folyó volt.“ A 497. sor *effigies Xanthi*-jára vonatkozólag pedig nem is kapunk felvilágosítást.

Vergiliushoz annál közelebb kerülünk, minél régebbi kommentárt lapozunk fel. Forbiger pl. a *falsus-t simulatus*-szal magyarázza és a 349. sor *simulata Pergama*-jára utal — mint ahogy Vergilius kifejezése nyomán Ovidius is *simulata Troia*-t említ (Met. 13, 721) — és rámutat arra, hogy a kivándorló gyarmatosok (*coloni*) az új föld városait, hegyeit, folyóit a régi haza neveivel szokták illetni. Heyne is *Simois simulatus*-ról beszél és hozzáfűzi: *ut solebant coloniarum conditores patriorum locorum ac fluminum nomina transferre ad novas sedes*.

Forbiger és Heyne még szorosabban ragaszkodik az antik scholiastákhoz, latinságuk mögül mindenütt előcsillan Servius és a többi Vergilius-magyarázó tudásrengetege — és antikvitása. De a hiánytalan megértéshez egy Gellius-fejezet vezet bennünket (16, 13, 9), amelyben a római *colonia*-k, mint *effigies parvae simulacraque populi Romani* vannak aposztrofálva.

Tudjuk, hogy a római alapítású *colonia*-k városi életük valamennyi megnyilvánulásában a *μητρόπολις* példája szerint igazodtak, városi berendezésüket szinte mindenben a római minta szerint szabták. (L. Kornemann RE-cikkét: *Coloniae* 583, és az én RE *Ornamenta*-cikket, 1112. és 1120.) A gyarmatalapítás ünnepélyes külsőségeit is részleteiben ismerjük (Kornemann 568—, 572—) és mindenütt csak azt észleljük, hogy a szigorúan szabályozott róma-városi ritus, Róma legendás alapításának hagyományszentelte előírásai szerint folyt le idegen földön is.

Gellius fogalmazását ismerve, most már értjük, hogy a *Simois* Epirusban miért *falsus* (*id est simulatus*, mondja Servius): mert a trójai *Simois*-ról van elnevezve, annak *simulacrum*-a, mint ahogy a 497. sorban is a *Xanthus effigies*-ét találjuk. Kicsiny ez az „új Trója“ (349: *parva Troia*), a vár is csak utánozza a „nagyot“ (*simulata magnis Pergama*), — de a legvirágzóbb római gyarmatok is csak *effigies parvae simulacraque populi Romani*, kicsinyek a *μητρόπολις*-hoz, Rómához képest, *cui par est nihil et nihil secundum*, mint ahogy egyik legegységesebb fia, *Martialis* írta (12, 8, 2).

A talán nem egészen jelentéktelen tárgybeli ismeretgyarapodásnál mégis fontosabb az a módszertani felismerés — ami különben nem mondható újnak, csak éppen mindig újra és újra rá kell jönni —, hogy antik szövegekhez antik szövegek segítségével a legtöbb esetben közelebb-férközhetünk, mint a semmitmondó, színtelen és súlytalan modern kommentárokéval. Kappes „Abbild“-je fölött gondolkozás és megértés nélkül továbbsiklunk, pedig *latinul* megértettük volna: *effigies parvae simulacraque populi Romani*.
Stefan Borzsák István.

•

Einige Verse aus Vergils Aeneis B. III. (302; 349 f.; 497) werden erklärt durch das Heranziehen der bekannten Gelliusstelle von den römischen Kolonien (16, 13, 9) im Sinne, dass die parva Troia des Helenus und Andromache in Epirus eine effigies parva simulacrumque der Mutterstadt, der falsus (nach Servius: simulatus) Simois ein simulacrum des „wahren“ Simois sein soll (vgl. V. 349: simulata Pergama), wie ja auch V. 497 ausdrücklich von der epirischen effigies Xanthi die Rede ist. Dabei wird hervorgehoben, dass je moderner, desto mehr weitgerückt von der Antiquität unsere Vergilkommentare sind.
Stefan Borzsák.

Latin sum.

Mint ismeretes, a latin *sum* ige praesense több olyan alakot tartalmaz, amelyeknek magyarázata az indoeurópai alapnyelvi alakok miatt nehézségeket okoz. Az indoeurópai paradigma helyreállításánál hosszú ideig az óind volt döntő jelentőségű, már csak azért is, mert egyszám és nem-egyszám között híven tükrözte a tőszótagi ablautot. É szerint

az indoeurópai ragozás a következő lett volna: **esmi*, **és(s)i*, **ésti* — **smós*, **st(h)é*, **sénti* (**sónti*). Ujabbban azonban többen is annak a nézetnek adtak kifejezést, hogy a *sum* ragozása az *edō ēs est edimuss éstis edunt* paradigmával való, habár ellentett irányú egyezése miatt valami régies típust, thematikus és athematikus ragozás keverékét őrzi (különösen Bonifante, BSL 33, 1932, 111—129, IF 52, 223 és utána több olasz kutató; ellenük Leumann Gl, 23, 1935, 132; Hofmann, BJ 270, 1940, 61; nálunk Szidarovszky, EPhK 63, 1939, 140). Ami *sum*-ot illeti, ez az új felfogás tarthatatlan. Különösen a lat. *sum* az, ami ellene szól, mert semmiféle indoeurópai alaknak ebben a formában nem lehet őrzője. Ehhez járul még, hogy éppen a feltételezett ie. **esmi* alak léte mellett olyan egyöntetű az összes indoeurópai nyelvek tanúsága (óind, óiráni, görög, balti, szláv, germán, hetita) és annyira egybevág az indoeurópai ragozásnak a számok terén mutatkozó ellentétrendszerével, hogy semmi támpontunk sincs arra, hogy eredetiségét kétségbevonjuk.¹ Így mindenesetre nehezebb dolgunk van, mint ha *sum*-ot visszavetíthetnők az alapnyelvbe, viszont ez még nem elegendő ok ennek megtételére. Szerintem tehát továbbra is probléma marad az ie. **esmi* alaknak a latin *sum*-má való átalakulása.

A sg. 1. személyén kívül még nem közvetlenül egyeznek az alapnyelvi formákkal a többes szám alakjai. A legegyszerűbben *estis* intézhető el, amennyiben csak az *es*-tőalak kiterjedését mutatja. Nem így az 1. és 3. személy, amelyek közül megint *sumus* a nehezebb az *s* és *m* között fellépő *u*-ja miatt, míg *sunt* < **sónti* lehet pontos megfelelése az ószl. *sǫtʰ* alaknak és akkor nem latin eltérést jelent az egyébként általános **sénti* alaktól. Lássuk mármost röviden, hogy próbálták eddig ezen nehézségeket legyűrti.

Sommer (Handbuch², 1914, 527. k.) archimédési pontja az ie. pl. 3. **sénti*. Ennek nyomán lett szerinte **smós*-ból **semos*, majd ebből asszimilációval **somos*. Ez viszont közvetlen oka az óitáliai **som* létrejöttének, amennyiben az ie. **esmi* apokopéval **esm*, majd **esem* lett és ez **som*s hatására, valamint **esāmos*: **esām* mintájára, **som* lett. Végül rendszerteli kiegyenlítődéssel a **som*, **somos*, **sónti* paradigma jött létre. — Lényegében egyezik ezzel Leumann magyarázata (Lat. Gr. 310), ő

¹ Pedersen, Hittitisch und die anderen ie. Sprachen, 1938, 83 szintén úgy véli, hogy *sum* „ist wohl nicht altererb, da es feststeht, dass 'ich bin' im leur. **és-mi* lautete“; ennek ellenére *sum*-ot régi thematikus *mi*-igének tartja, mert az újképzés lehetetlen volna szerinte, ha a típus nem volna régi. Ez természetesen ama felfogásának a következménye, hogy az alapnyelvben egymás mellett volt thematikus *ō/mi* és athem. *ō/mi* ragozás, amire itt nem térek ki. Ugy vélem azonban, hogy Pedersen e felfogása szerint is **som* megmagyarázhatatlan. Mert az kétségtelen, hogy a *mi*-igéknél az alapnyelvi praesensben a *mi*-végzet általánosult, tehát Pedersen felfogása alapján is csak **somi* volna várható; Pedersen is érzi ezt, mikor rámutat szl. *vedǫ* (szerinte ie. -*ōm*, de l. most Stang: Das slavische und baltische Verbum, 1942, 213. k.) és *jesm̃s* különös ellentétére, de ez szerinte nem különösebb, mint litv. *veda* < -t: *ésti* ellentéte. Pedersen hivatkozhatott volna ezzel kapcsolatos arra a tényre is, hogy a görögben is szerepelhet szekundér végzet a praesensben (Wackernagel, GGN 1914, 103²; Schwyzer, Gr. Gr. 659. k.). A baj csak az, hogy ez a promiscuitás csak a 2. és 3. személyben található, míg az 1. sz.-ben egyedül *-mi* mutatható ki. — Fent következő fejtegetéseim célja éppen annak felmutatása, hogy a lat. *sum* intern latin viszonyokból magyarázandó és magyarázható. — Az **esmi* eredetiségét még Couvreur is hangsúlyozza, pedig egyébként a Meillet—Bonfante-féle tanítás mellett van (Mél. Boisacq I, 1937, 217¹).

azonban már óvatosabb és hajlandó ie. **sonti* alakot alapul venni. — Ugyanez a kiindulópontja Ernout-nak is (Morphologie hist. du latin, 1935, 279), aki azonban **som* és **somos* alakokat abból vezeti le, hogy **sonti* o-ja thematikus o-nak érződött és így mindazon személyekben, ahol eredetileg o volt a kötőhang, bevezették. — Majdnem teljesen egyedül áll van Wijk azzal a gondolatával, hogy *sumus* egy az ie. **smos* mellé állott **somos* folytatója (IF 18, 1905, 49. kk., különösen 55. k.).

Mint könnyen megállapítható, Sommer magyarázata tulajdonképpen egy gondolatra épül: az ósítáliai nyelvesség elméletére. Ebből következik, hogy mivel az oszk-umberben *sent* a pl. 3. sz., azért a latinban is így, illetőleg régebbi formájában **sent*i-nek kellett hangzania. Mivel az oszkban is a sg. 1. sz. *sum*, azért így kellett lennie már az ósítályaiban. Ez az indokolás már eleve összeomlik azzal, hogy mind kisebb lesz azoknak a száma, akik még hisznek egy ósítáliai nyelvben.² De ezen az elvi ellenvetésen kívül még egy történeti érvet is felhozhatunk ellene, ami úgy látszik, mind az ő, mind Leumann figyelmét elkerülte. A szerinte ósítáliai **som* egy (nyilván ugyancsak ósítáliai) **esem* helyére lépett, ez pedig az ie. **esmi* alakból jött létre. Erre a következőket válaszolhatjuk. A latin nyelvtörténet kevés jelenségét tudjuk ugyan időben fixálni, annyi azonban a legrégibb, de a Kr. e. VI. századnál semmiesetre sem régiebb, nyelvemlékek alapján is megállapítható, hogy a latinra jellemző synkopék és apokopék egészen késői jelenségek. A carmen Saliare *tremonti* alakja mutatja, hogy a latin feljegyzések még apokopálatlan alakokat is elértek. Ugyanígy a latin *ante* < **anti*, de *tremunt* < **tremonti* minden bizonnyal úgy értelmezendő, hogy kétszótagos szavakban a szóvégi *i*-ből fejlődött *e* megmaradt, míg háromszótagosokban lekopott (vö. Bonfante, KZ 62, 265. k.; 64, 75). De ha ez így van, akkor hol van helye már ósítáliai korban, tehát az általános felfogás szerint jóval 1000 előtt egy **esmi*-ből apokopált **esm* alaknak? Sőt az **esm* alaknak, amely egy késő történeti korban bekövetkezett változással jöhetett volna csak létre, olyan régiek kellene lennie, hogy az így előállt *m* még az indoeurópai korból örökölt sonansokkal azonos úton haladhasson (*m* > *em*). Ennyi valószínűtlenség együtt túlsok. **Som* nem lehet ósítáliai, legalább is nem **esmi*-ből.

A **somos* < **semos* magyarázat által feltételezett asszimiláció ugyanilyen kézzelfoghatóan cáfolható. Hisz ennek a változásnak, amely az ósítáliai **som* alapja, ugyancsak ósítályaianak kellene lennie. Már pedig ez nem áll. Az ólatin DVENOS kétségtelenné teszi, hogy a *bonus*-ban látható *e*-*o* > *o*-*o* asszimiláció szintén késői, az V. századnál aligha korábbi jelenség.³ Nem segít ezen az sem, hogy Sommer (KE 159) oszk *humuns*, umb. *homonus* alakokra hivatkozik, mert ezek legfeljebb azt bizonyíthatják, hogy a változás közítáliai volt, nem pedig azt, hogy ósítáliai. A lat. *nēmō* ugyanis, valamint ólat. *hemonem* ezt kizárják. Ezért már Leumann sem tekinti az asszimilációt „uritalisch”-nak (i. m. 96).

Ezek a fejtegetések, azt hiszem, végérvényesen megoldták Sommer magyarázatát. A latin *sum*, *sumus*, *sunt* alakoknak semmi közük az ósítáliai korhoz, tehát ezen a vonalon az oszk *sum*-hoz sem. Fejlődésüket tisztán latin nyelvtörténeti problémának kell felfogni és magyarázatukat

² A kérdés legújabb bibliográfiáját l. Vetternél, GI 29, 1942, 211. kk., akinek pozitív állásfoglalásával (216) nem értek egyet.

³ Garitte: Les Études Classiques 10, 1941, 202–22 szerint (egyelőre csak PhW 1942, 127 alapján ismerem) a *bonus* < *bene* váltakozás megmagyarázhatatlan, mert az etimon nem világos. Szerintem az etimontól függetlenül, csak a latin adatok alapján is a kiindulás kétségtelenségül **dwenos*. Az etimonhoz vö. azonban Pokorny, KZ 46, 1914, 151 (: óír *den*, tüchtig, stark’).

is ezen az alapon kell megkísérteni. Éppen ezért nem fogadható el van Wijk ie. *s mos alapalakja sem, mert egy latin nehézséget semmivel sem támogatható ie. formává vetít vissza. Ernout magyarázata viszont a *som alaknál mond csödöt, hisz *legomos : legō = *somos : x alapján x = *sō volna!

Mielőtt magam próbálok magyarázatot adni, egy elvi kérdésre szeretném felhívni a figyelmet. Új nyelvtörténeti jelenségek fellépésénél a legritkábban szokás arra gondolni, hogy miért is volt vajjon az új szükséges? Ezt nagy hibának tartom, mert éppen ennek a kérdésnek a felvetése, illetőleg a rá adható válasz a legtöbb esetben már azt is megjelöli, hogy az új fejlődésnek milyen követelményeket kell kielégítenie. Vegyük pl. a *sum* esetét. Miért is kellett itt új alaknak fellépnie? Miért nem volt megfelelő a régi?

E kérdésre nagyon egyszerűen válaszolhatunk: az ie. **esmi* és **smos* egyike sem tarthatta magát. A latin nyelvtörténetből tudjuk, hogy szóközi *-sm-*ből a megelőző magánhangzó nyúlásával *-m-*, míg szőkezdő *sm-*ből az *s* eltűnésével *m-* lett. Vagyis a létige I. személyi alakjai szabályos hangtani fejlődés esetén **ēmi*, ill. **mos* alakokat adtak volna.

Nyilvánvaló, hogy ezek az alakok a paradigma teljes szétesésére, összefüggéstelenségére vezettek volna, különösen **mos* esetében.⁴ Érthető tehát, ha a nyelv hordozói ebbe nem mentek bele, hanem igyekeztek mindenáron tartani az **es-* tövel való kapcsolatot. Ezzel viszont ki volt jelölve a fejlődés további útja is. Mivel ugyanis *-sm-* hangkapcsolat nem volt, vagyis ejtése nehézségeket okozott, a beszélők meglazították a kapcsolatot, illetőleg egy (mormogó?) hang betoldásával feloldották. Ennek a feloldó hangnak a színét szerintem az *m* határozta meg, és ezért lett *o*. De ennek megerősödéséhez hozzájárult az is, hogy egy ilyen kezdetű alak már alapnyelvi időktől adva volt a paradigmában, ti. **sonti*. Leumannal együtt ugyanis azt vallom, hogy a lat. *sunt* és ószl. *soltz* ie. **sonti*-ra vezetnek. Hogy ez hogy viszonylik az elterjedtebb **sent*-hez (de vö. het. *asanzi* < **esontij!*), az másdrangú kérdés. Én az *o*-fokú alakokat kompozíciós eredetűeknek tartom (vö. Idg. I r lat. folytatása 26, 29 stb.).

Ezek szerint tehát a latin nyelv egy periódusában⁵ a létige ragozása a következő volt: **esomi*, **essi*, **esti* | **somos*, **estes*, **sonti*.

E paradigmában már adva volt még egy további változás csírája, mégpedig az **esomi* alaknál. Ez ugyanis terjedelmével egyrészt kiesett a paradigma normális kereteiből, hisz egyébként csak kétszótagos alakok szerepelnek, másrészt pedig egy ennyire gyakori szónál túlságosan is nagy volt a háromszótagnyi térfogat, mikor a mindennapi élet szavai nagyjában kétszótagúak voltak (*eo*, *fero*, *volo*, *nōlo*, *mālo*, *dico*, *amo* stb.). A fejlődés mármost két irányban haladhatott. Egyrészt el lehetett ejteni a szőkezdő *e-t*, hisz azokban az alakokban, amelyek nem *es* + *mássalhangzóval* kezdődtek, a „tő“ **so-* volt; ebben az esetben tehát **somi* lett az I. személy, amelyből a primér ragoknál szokásos (és nyilván a többszótagos szavakból származó) rövidüléssel **som*, **ess*, **est* lett, majd enklitikus használatban *sum* stb. Vagy pedig fordítva, a háromszótagos **esomi* előbb elvesztette szővégi *i-jét* (vö. *tremonti* > *tremunt*), s így **esom*, majd a szótőre vonatkozó iménti fejtegetéseim szerint **som* lett. Ez utóbbi magyarázat mellett szólhatna a Varrónál (LL 9, 100) található

⁴ A görög is nyilván azért újította az εσμέν alakot, mert az ie. alak a μὲν partikulát eredményezte volna.

⁵ Mivel szerintem a latin paradigma átalakításának rúgója az *sm* > *m* változás, ez pedig a Dvenos-felirati *cosmis* (ha valóban a későbbi *cōmis* megfelelője) és a grammatikusoknál megőrzött *dusmus* alapján eléggé késői, azért a *sum* stb. paradigma is eléggé késői eredetű.

esum alak, melyet általánosan grammatikus-konstrukciónak tartanak (Jordan, Krit. Beitr. 136). A kérdésben nehéz állást foglalnom, mert Jordan műve számomra hozzáférhetetlen, s így nem ismerem azokat az okokat, amelyeket állítása mellett felhozott. Ha azonban, mint valószínűnek tartom, Varro feljegyzését csak azért bélyegzik konstrukciónak, mert nem egyeztethető össze a modern nyelvtudomány eredményeivel, úgy fejtegetéseim e következtetést alapjában ingatják meg.

Az itt vázolt fejlődéshez tanulságos párhuzamokat nyújtanak a szláv nyelvek újabb fokai. Az ősszláv az alapnyelvből örökölt paradigmát csekély változtatással híven őrizte: *jesmъ jesi, jestъ jesmъ jeste sьtъ*. Vagyis mindössze az történt, hogy a pl. 1. és 2. személyébe is benyomult a *jes-* tőalak, éppúgy, mint lat. *estis* vagy gör. *ἐστίς, ἐστέ* esetében. Ennek az ősszláv paradigmának a vázát a szlavinák általában jól megőrizték, kivéve az orosz, ahol csak *jestъ* és *sъtъ* élnek még, de használatuk így is erősen korlátozott. Schol sem maradt meg azonban változatlanul, mindenütt a legnagyobb mértékű kiegyenlítődési folyamatok figyelhetők meg.

Így a bolgárban a paradigma ma a következő (Vondrák, Vergl. Gr.² II, 212. k.): sg. *сѣмъ si e*, pl. *сѣмѣ, стѣ, са (сѣ)*. Ha szabad székeltárgalom a dolgokat, az egész paradigmában az egyszótagúság érvényesült, ami nagyobbára enklitikusan használt igénél jól érthető. Ennek következménye, hogy a szókezdő *je-* a sg. 3. sz. kivételével lekopott. Vondrák ezt a szerintem funkcionális jellegű változást hangtanilag indokolja azzal, hogy a hangsúlytalan tőszótag elveszett. E szerint a XVII. század irodalmában még kimutatható *jesmъ* a 2. sz. hatása alatt fejlődött, amely vég-hangsúlyos volt és így elvesztette első szótagját. Vagyis *jesmъ* > *jěsmъ*, majd vokálisfejlődéssel *jěsmъ* és *si* hatására *jesmъ* > *sъmъ*; már a közép-bolgárban jelentkezik *esъmъ*, vö. Mladenov, Gesch. der bulg. Spr., 1929, 253. Hogy tényleg a hangsúly vagy pedig a segédige funkciótlansága és a szótest között mutatózó aránytalanság okozta-e a szókezdő *je-* lekopását, nem vitatom. Előbbi fejtegetéseim szempontjából azonban fontos az, hogy az *sm* hangcsoport itt is feloldódik, mégpedig a latinra emlékeztető módon sötét mormogó hang beiktatásával.⁶ Jó volna még tudni, hogy a feloldás a szóvégi *jer* lekopása után következett-e be, vagy pedig még annak meglétekor, amint én ezt a latinra felteszem.⁷

Nagyjából azonos a helyzet a szerbben, ahol funkciós megoszálással (autosemantikus és synsemantikus⁸) paralel paradigma van: *jěsam, jěsi, jěst(e), jěsmo, jěste, jěsu*, ill. *sam, si, je, smo, ste, su*. Mindkét paradigma szigorú rendszerezést és a szótagszám egységesítést mutatja: így jött létre *jěste* és *jěsu* az ősszl. **jestъ* és **sъtъ* helyén.⁹ A sg. 1. sz.-ben megint mormogó hang jelentkezik, mégpedig a szerb fejlődésnek megfelelően *a*, amint szl. *osmъ* is 'ösam alakban folytatódik.

Ugyanígy a szlovénben is *sъm, si, je(st), smò, ste*, so lett a paradigma az egyszótagúság keresztlühajtásával. Itt is nagyon tanulságos a sg. 1. sz. alak. A Freisingeni emléckben szereplő *jesem, gezm, iezem*,

⁶ Hogy itt az *m* színe volt döntő, mutatja *osъm sědъm*, amelyek őszl. *sědmъ, osmъ* feloldásai.

⁷ Az előbb említett *esъmъ* aligha használható fel ilyen értelemben.

⁸ E terminusokat választom Meillet nagyjában azonos jelentésű mots principaux vagy autonomes és mots accessoires megjelölése helyett, vö. Hofmann, Lat. Gr. 16.

⁹ A szótest fontosságát mutatja, hogy az autosematikus *je li* 'van-e' formában elég a *je*, mert *li* hozzájárulásával a szótest arányban van az önálló jelentéstartalommal. Teljesen paralel funkciómegozálást mutat egyébként a *hōcu ∞ cu* 'akarok' ige is, ahol a *ho-* szótag elvesztése szintén csak a funkcionélküliségből magyarázható.

gezim írások ugyanis világosan mutatják, hogy *jesm̃* továbbfejlődésében még *je-* lekopása előtt lépett fel *s* és *m* között egy mormogó hang (Vondrák i. h.). A későbbi emlékekben *sam*, *sim*, sőt *sum* is található; ez utóbbi teljesen egyezik a latin alakkal, de szerintem éppen ez a magyarázata is: a latinul tudó író megöriült a két nyelv érdekes egyezésének (lat. *sum* és *səm* közel állnak) és ezt az egyezést az írásban tulhangsúlyozta.

A legérdekesebb azonban latin szempontból az alsósorb paradigmá: sg. *som*, 'y, *jo*, pl. *smy*, *sco*, *su*. A sg. 1. sz. *som*-nak a felsősorbban *sym* felel meg, ahogy az ószl. *sedm̃* *osm̃* fsz. *sydom*, *wosom*, asz. *sědm̃*, *wosym* alakokban folytatódik.¹⁰ Itt Vondrák is (i. m. 214) arra a megállapításra jut, hogy *o* az *m* hatásának tulajdonítandó, mint ahogy én a latinra feltételeztem.

Ezek a történetileg megfogható szláv fejlődések, úgy vélem, eleget mondanak igazolására, hogy a latin alakok magyarázatánál a helyes úton jártunk.

Visszatérve mármost Itáliába, azt találjuk, hogy az oszkban a sg. 1. sz. *súm*, a sg. 3. sz. oszk. *est*, *ist*, umb. *est*, a pl. 3. sz. *o—u. sent*.¹¹ Mint feljebb láttuk, az oszk *súm* a latinnal semmi genetikai kapcsolatban nem állhat. Az egyezést tehát csak parallel fejlődéssel magyarázhatjuk, vagy pedig azzal, hogy az oszk nyelvterület a létige nehézségeket okozó 1. sz.-i alakjánál a latin fejlődéshez igazodott, vagyis kölcsönzött. Hogy ez nem pusztán elméleti feltevés, hanem a nyelvek életéből igazolható lehetőség, arra megint a szlavisztikát hívom bizonyításul. A szlovén pl. 1. sz. *-mò* végződése (l. fönt *smò*) nyíltsága miatt nem lehet eredeti szlovén végzet, hanem csakis kölcsönzés, mégpedig valószínűleg nem az olaszból (*siamo*), hanem valamelyik érintkező szláv nyelvből, mint Pedersen gondolja (Vondrák, i. m. II 116). Ha tehát az élet azt mutatja, hogy egy egész kategóriára át lehet venni egy végződést, nyilván azért, mert a hazai alak bizonyos nehézségekkel küzd (szl. *-m̃* pusztán *m*-mé redukálódott, ami egybeesett volna a sg. 1. sz.-i általánosult *-m* végzettel), mennyivel inkább egy kétségtelenül sokat hallott alakot, amely ugyanilyen előnyöket mutatott.¹²

Magyarázatommal talán fény derül egy további oszk problémára. Mint már láttuk, a sg. 3. sz. az oszkban *ist* alakban is jelentkezik. Mivel az oszk nemzeti alfabétumban az *i*-vel átírt jegy eredeti *i* és *ē* hangot egyaránt jelölhet, Buck az oszk formát ie. **ēst*-ből származtatja (A Grammar of Oscan and Umbrian, 1904, 166) és az *ēs-* úgy aránylanék a normális *es*-hez, mint a lat. *ēs* az *edō*-hoz. Ez teljesen lehetetlen. Az **es*-tőnek sehol sem fordul elő *ēs*- változata (az augmentált és „reduplikált” alak nem vonható ebbe a kérdésbe), míg az **ed-* tőből volt egy nyújtott athematikus **ēdmi* praesens is (vö. Bonfante, Gl 22). Mivel tehát ezen az úton nem jutunk célhoz, próbáljuk meg *ist* olvasattal a magyarázatot. Ilyen alak nyelvtörténetileg is kimutatható: germán terü-

¹⁰ A számnevek folytatását éppen fordítva várnám a két nyelvjárásban. Mucke, Hist. und vergl. Laut- und Formenlehre der niedersorbischen Sprache (Leipzig, 1891) c. művébe nem tudtam betekinteni.

¹¹ Az emlékek töredékessége miatt csak ezek az alakok vannak hagyományozva; oszk *sim*-ről rögtön.

¹² A. Braun, Stratificazione dei linguaggi indo-europei nell'Italia antica (Atti del Reale Istituto Lombardo 93/2, 1934, 989—1058) 1040 az oszk és latin egyezést szintén úgy magyarázza, mint én, azzal a különbséggel, hogy ő kölcsönadó félnek a latinnal egyező nyelvű auzón őslakoságot veszi fel. Amíg ez a szikulo-auzón teória nem áll szilárdabb alapon (vö. Hofmann éles kritikáját BJ 270, 44. kk., kül. 46), addig a magam megoldását valószínűbbnek kell tartanom.

leten az ie. **esti* folytatása *ist*. Mivel azonban az oszkban semmi a germánnal egyező asszimilációról nem tudunk,¹³ azért itt is azt kell kutatnunk, hogy az oszk *ist* milyen alakok nyomán jöhetett létre az eredetibb és szintén előforduló *est* helyett.

Már feljebb utaltam annak valószínűségére, hogy az oszk *súm* tulajdonképpen latin kölcsönzés. Így joggal merülhet fel az a kérdés, hogy mi lehetett az eredeti oszk alak és hogy teljesen nyomavesztett-e? Szerintem mindkét kérdésre pozitív választ adhatunk. Oszk területen előkerültek ugyanis olyan feliratok, amelyeken *sim* áll, 'vagyok' jelentésben (*Kanuties sim*, Gl 20, 15; 29, 225; 30, 42). Ez a forma képviseli szerintem vagy az oszk vagy legalább is egy nyvj-i oszk alakot, és az ie. **esmi*-ből ugyanolyan feloldással jött létre, mint a lat. **esomi*, csakhogy itt, úgy látszik, a következő vokális határozta meg az új vokális színét, mint **potrei* > *púterei*, **patrei* > *paterei*, **Vestrikiōi* > *Vestirikiūi* esetekben (Buck, i. h.).¹⁴ Az oszkban tehát a latinnal párhuzamos módon **esimi* > *sim* fejlődött és ennek nyomán lett *est*-ből *ist*. Ezek szerint nem tarthatom a *sim* alakot a *sum*-mal ablatuló alapnyelvi eredetű sajtáságnak, amint azt a szikuloauzón teória sok olasz híve teszi.

Befejezésül még egy lehetőségre szeretnék rámutatni. Suetonius Augustus-életrajzában röviden tájékoztat arról is, hogy milyen magatartást tanúsított a princeps a nyelvhasználat terén. Így megtudjuk tőle (87, 2), hogy Augustus *sumus* jelentésben következetesen *simus* alakot használt. Itt nyilván nem lehet szó *simus*-ról, csakis *simus* jöhet számításba. Általános felfogás szerint itt vagy a thematikus típus, *agimus* stb. hatása érvényesült, vagy az általában hangsúlytalan *sumus* elsősztági

¹³ Az anaptyktikus vokálisoknál jelentkező hasonulás (Buck, i. m. 52. k.) ezzel nem hozható kapcsolatba.

¹⁴ A német tudományban ma csaknem általánosnak mondható az a vélemény, hogy *sim* úgy viszonylik *súm*-hoz, mint lat. *optimus* az *optumus*-hoz (Hofmann, i. h. 46; Vetter, Gl 30, 1943, 42), vagyis *sim* és *súm* egyaránt egy ü-féle középhangot jelölő írás, és ebből az ingadozásból végül is a *súm* írás kerül ki győztesen. Amint azonban a lat. *sumus* származtatásánál rá fogok mutatni, hogy ez az elmélet nem lehet helytálló, úgy itt sem tartom ezt az utat járhatóknak. Ehhez járul még, hogy az oszkban is megvan ugyan a labiális környezetben és csakis ott jelentkező színeződés (ultiumam:nessimas), azonban ugyanúgy, mint a latinban, csak szóközépbén, nem szóvégben. Itt az oszkban is megvan az *om* > *um* változás (Buck, i. m. 37), de sohasem fordul elő, hogy e helyett *-im* jelentkeznék. S ha a nominális töveknél és esetleg, de már nem olyan meggyőző erővel, az infinitívusoknál hivatkozni lehet a tőhangzó túlsúlyára, teljesen csődöt mond ez az érv a pronominális alakokhoz járuló *-om* (*-um*) partikulánál, amely ugyancsak nem jelentkezik soha *-im* írásban. Már pedig szerintem ez a szóvégi helyzet irányadó a *súm* esetében is. Így kénytelen vagyok a szövegben adott magyarázathoz ragaszkodni.

Nem mulaszthatom el azonban, hogy ne mutassak rá még egy lehetőségre. A szóvégi *-om* > *-um* változással párhuzamosan lejátszódhatott egy *-em* > *-im* változás is az oszkban. Pozitív, másként nem értelmezhető bizonyítékot nem tudnék felmutatni, de talán így magyarázható a leg-egyszerűbben a *manim*, 'manum' acc., amely a latinnak megfelelő *manum*-ból nem származhat (Buck, i. m. 132). Mivel a latinból jól ismert a *man*-mássalhangzós tő, feltehetjük, hogy ennek acc.-a még a tanguinum leginum analogikus acc.-ok életbelépése előtt **man-m* volt, amelyből **manem*, majd *manim* lett. Ugyanígy a *sim* is származhat **sem*-ből. Ez az alak úgy fejlődött, hogy az **esmi*-ből, nyilván a pl. 3. sz. *sent* hatására **esemi*, majd a rendszerbeli kiegyenlítődéssel **sem* > *sim* lett.

u-ja az ismert ü-hang volt és így i-vel is jelölhették (Leumann, i. m. 310). Ez utóbbi felfogás Sommer (i. m. 528. k.) szerint is valószínűtlen, mert a normális ejtés *sumus* volt és ezt már csak a *sum* miatt is meg kellett tartani. Az előző pedig szerintem azért lehetetlen, mert a nyelvtanok rendhagyó igéi a nyelvtudatban is kétségtelenül szoros egységet alkottak, és ha megvolt *volumus*, *quaesumus*, sőt *possumus*, akkor bizonyára ezek megtartó hatása érvényesült, nem pedig a távolabb eső *agimus* típusé.

Ezt a problémát azonban nem lehet szerintem elválasztani attól, amit Augustus egy másik modorossága jelent. Suetonius i. h. elmondja, hogy Augustus ugyanolyan következetességgel a *domus* genetivusát mindig *domos*-nak mondta. Itt is előbb a hangalakot kell tisztáznunk. Pisani szerint ez a gen. régebbi *domuos*-ból fejlődött az *u* o előtti lekopásával (l. Leumann, Gl 29, 1942, 167), vagyis *domös* alakot tesz fel. Ez szerintem lehetetlen. A latin nyelvtudatban Augustus idejében csak *-ūs* (vö. elsősorban az Augustus-szerkesztette Mon. Anc.-ban I 27: SENATŪS és *-uis* (esetleg *-uos*) lehetett *u*-tövű genetivus, semmiesetre sem -ös. Ehhez járul még, amire már Leumann i. h. helyesen mutatott rá, hogy *servos* > *serus* alapján a Pisani-féle kiindulással csak *domus*-hoz juthatnánk.¹⁵ Ezek alapján az eddigi kutatókkal (Sommer, Hb. 388, Leumann 268) azt vallom, hogy Augustus *domös*-t ejtett. Hogy jutott Augustus ehhez az alakhoz?

Suetonius életrajzából tudjuk, hogy Augustus a kevésbé használt, valamint a régies és túlságosan is új szavakat egyaránt kerülte és használatukat másoknál is gúny tárgyává tette.¹⁶ Ez a magatartás élénken emlékeztet Augustus örökbefogadjára, Caesarra, akinek szintén ismerjük egy hasonló kijelentését: „tamquam scopulum sic fugias inauditum atque insolens verbum“ (Gell. 1, 10, 4; Macrobiusnál, Sat. 1, 5: infrequens atque insolens verbum). Így talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy Augustus nyelvi kérdésekre vonatkozó állásfoglalását Caesar határozta meg. Róla viszont tudjuk, hogy az analogista iskola híve volt, és például éppen az *u*-töveknél azt tanította, hogy a dat.-ban inkább *senatu* használandó, mint *senatui*, sőt a De analogicis c. művében „omnia istiusmodi sine i littera dicenda censet“ (Gell. 4, 16, 9). Nem tudjuk, hogy Caesarnak volt-e ugyanilyen szabálya a szintén variáló genetivus számára, de Augustus megtehetette ezt a lépést a kijelölt úton magától is.

De vajon milyen minták, illetőleg analógiás viszonyok alapján? Vajon tényleg azért, mert az acc. pl.-ban *domūs* mellett *domös* volt a használtabb alak és az abl. sg.-ban *domū* mellett *domō*, amint azt Leumann gondolja?¹⁷ Ezt nem tartom valószínűnek, mert a gen.-nak nem ezekkel az esetekkel volt elevenen érzett kapcsolat, hanem a dat.-szal (*senātui* ∼ *senātuis*) és acc.-szal (*terram* ∼ *terrā* nyomán *diem* ∼ *diē*), aminthogy Augustus fiatalkori kortársai, az analogista Varro és Nigidius Figulus az *anūs domuis*-féle gen.-okat szentesítették (Gell. 4, 16, 1). Így szerintem, ha ennél az elvnel akarunk maradni, csak a dat.-i *domui* ∼

¹⁵ A történeti hűség kedvéért megjegyzem, hogy Pisani gondolata nem új: megvan már Deecke-nél, Die Falisker 160.

¹⁶ Suet. 86: „Genus eloquendi secutus est elegans et temperatum vitatis sententiarum ineptis atque concinnitate et ‚reconditorum verborum‘, ut ipse dicit, ‚fetoribus‘... Cacozelos et antiquarios, ut diverso genere vitiosos, pari fastidio sprevit... nec Tiberio parcit et exoletas interdum et reconditis voces aucupanti. M. quidem Antonium ut insanum increpat, quasi ea scribentem, quae mirentur potius homines, quam intelligant.“

¹⁷ Leumann másik ötlete, hogy t. i. Suetonius egy acc. pl.-t gen. sg.-nak értett, teljesen lehetetlen, mert Suetonius hangsúlyozza, hogy Augustus következetesen ezt az alakot használta.

domō kettősség jöhet számításba, amelynek alapján képezhetette Augustus *domuis* mellé a *domōs* alakot.¹⁸

E felfogás lehetséges és mellette szólhat az is, amit Suetonius hangsúlyoz, hogy t. i. Augustus csak *domus*-nál helyezkedett erre az álláspontra, mivel éppen csak *domus*-nál volt meg az *o-* és *u-*tő kettőssége a mindennapi szókincsben. Nem lehet azonban kizárni azt a lehetőséget sem, hogy a problematikus *-ō-* nyelvjárási jellegű, mint Meillet (*De quelques innovations de la déclinaison latine*, 1906, 4) és az ő nyomán Ernout, i. m. 103, gondolják.¹⁹

A nyelvjárások közül csak az oszk és az umber ismertebb és itt az *u-*tövű gen.-t umb. *trifor* 'tribus', ill. oszk *castrous* 'capitis? fundi?' képviselik. A *domōs* szempontjából az umber gen. nem jöhet számításba szerintem, mert ha *o-*-ja van is, *-r* miatt elég távolinak érződhetett a latin genetivusoktól. Így inkább arra gondolnék, hogy az oszk *-ous* végzetet a latinok, akiknek nem volt ilyen diftongusuk, csak *ō*-nak érezhették.²⁰

Ezek után térjünk vissza Augustus másik specialitásához, a *simus* alakhoz. Feljebb kifejtettem, hogy az oszk *sim* régebb **esimi* vagy **sem* < **esemi* folytatása. A pl. I. sz. így, a latin *sum*: *sumus* analógiája nyomán is **simos* lehetett. Ezek alapján úgy vélem, hogy az Augustus által használt *simus* és *domōs* alakok egy forrásból származnak: Augustus mindkét alakot az oszk vidékről hozhatta magával²¹ és éppúgy örizte

¹⁸ Vagy a Caesar követelte dat. *domū*: gen. *domūs* viszony nyomán a *domō* dat.-hoz a *domōs* gen.-t.

¹⁹ Mohl, *Introduction à la chronologie du latin vulg.* 50. k., egyenesen volszk sajtáságot látott benne, amelyet Augustus szülőfalujából, a volszk-földi Velitrae-ból hozott magával.

²⁰ Ami *domus* tövét illeti, nem látok lehetőséget arra, hogy az *u-*tövet későbbinek, újításnak fogjuk fel (Sommer, Hb.³ 404. k., Leumann 260, Hofmann, Wb.³ s. v.). Az a feltevés, hogy *porticus*-t követte (Hofmann, IF 49, 1931, 109¹) a levegőben lóg, mert előbb ezt a szót kellene megmagyarázni. Ami a latin nyelvtörténetből vett azon ellenvetést illeti, hogy az *u-*tő csak a császárkorban kezd előnyomulni, arra a következőket mondhatjuk. A vulgáris latin már a Kr. e. III. században, tehát az irodalom megjelenésekor megkezdődött (l. Altheim, *Die Anfänge des Vulgärlateins*, Gl 20, 1932, 153—71). Így érthető, hogy a mindennapi szókincshez tartozó *domus* már akkor *o-*tövű lett a vulgáris nyelvben és így jelentkezik Plautusnál is (de Mil. 126: *ex hāc domū*). A magasabb nyelvben azonban megmaradt az *u-*tő és hogy az irodalmi hagyományban ez később előtérbe nyomul, annak épp az az oka, hogy az emelkedett nyelvet képviselő irodalom hagyatéka ettől az időtől maradt ránk. A *domus* *u-*tő tehát a szláv *domъ* megfelelője. Az archaikus időktől érvényes *domi* loc. vagy a gör. *oikoi*-nak megfelelő *vici* nyomán, vagy a *domi militiaeque* kifejezésben és az ellentétes *peregrī* hatására jött létre annyival is inkább, mert a latinban csak az *o-*töveknél maradt meg a loc., ha csökevényesen is, vagyis a többi tónél már sokkal régebben kiveszett. A *domi* loc. tehát semmiesetre sem szól régi *o-*tő mellett.

²¹ Ha igaz a van Marius Victorinusnak (GL VI 9, 5) abban, hogy Messala, Brutus és Agrippa is használták a *simus* alakot, akkor Augustus Rómában is hallhatta ezt az alakot. Agrippa azonban, akit modorosságért Augustus sokszor gúnyolt, bizonyára Augustushoz, apósához igazodott. Ugyanezt minden erőszak nélkül feltételezhetjük Messalláról, aki bizonyára M. Valerius Messalla |Corvinus-szal, Augustusnak a Kr. e. 31. évben volt konzultársával, azonos; tudjuk róla, hogy Augustus-szal nagyon jó viszonyban volt, előbb szónoklattal, majd filológiával foglalkozott. De Brutus, aki valószínűleg a philippi vesztés hadvezérrel azonos és bölcsészettel foglalkozott, kronológiailag nehezen illeszthető ilyen összefüggésbe.

őket, mint az, aki elhossa a Tiszahátról a Pesten kissé feltűnő butrok többszámot.²²

Szemerényi Oswald.

The present tense conjugation of Latin sum presents even today many problems. After having refuted the various solutions of Sommer, Leumann, Ernout and van Wijk, the author shows a new way of settling the problem.

*The Indoeuropean paradigm was (in spite of Bonfante's view) esmi es(s)i esti smos stes senti(sonti). The development in Latin was in his opinion determined one fundamental phonetic factor, i. e. the destiny of the sound group sm. It is well known fact that this gives in the middle of a word -m- with lengthening of the preceding vowel, while at the beginning the s falls without leaving any sign of its previous existence. This would have lead to the paradigm *emi es est *mus (e)stis sunt, which undoubtedly could not have been kept because of the incoherence of the stem form. And this is the point, from which, as the author thinks, every solution has to start: it was of vital importance to retain the sound group sm. But as its maintenance was impossible, there was only one way to avoid this difficulty, namely the loosening of the group.*

*Thus came the forms *esomi *somos (with an o corresponding in timbre to m) into existence, which lead to *esom, *somos, and finally, in accordance with the other forms of the singular all containing only one syllab, to sum sumus.*

In support of his explanation, the author invokes the completely parallel development of modern Slavonic languages, which were faced by the same problems, and thus confirm in their turn his solution.

*With respect to Oscan sum and sim, it seems to the author that they represent respectively the borrowed Latin and the original Oscan form, the latter having arisen from ieur. *esmi in the same way as lat. sum, i. e. *esmi > *esimi > sim or *esemi > *sem > sim. The form simus which we are told by Suetonius Augustus used in the sense of sumus, thus represents a dialectic heritage or borrowing of the Emperor as does domos used by him in the sense of the Gen. Sing.*

Oswald Szemerényi.

Διονύσιος budai püspök sírfelirata.

A Petöfi-téri görög templom falán olvasható az alábbi felirat (l. Prosser Piroska: Görögök sírfeliratai magyar temetőkben. Budapest, 1942. 14. l.):

„Στίχοι ἰαμβικοὶ ἐπιτάφιοι.

Λίθος κλισθεὶς ἐκ τάρφου τοῦ Κυρίου κάλυψε νεκρὸν ζῶντα τὸν Βουδιμίου, πολυτάλαν ὄντα πρὶν Βεδιγραδίου (!), Διονύσιον τοῦπίκλην Ποπποβίκην, πεντηκοντούτην Μακεδονοσερβίτην, πιστὸν Θεῷ τ'ἀνακτι ποιμαρχιῦτήν. Ἐν Πέστη 1800 Ἰουλίου.“ Fordításban:

²² A CIL IX 3473, 14 szereplő *consecuti simus* szintén érdekes ebben a vonatkozásban. A felirat Peltuinumból, tehát a Vestini területéről származik. Itt valóban kézenfekvő arra gondolni, hogy *simus* nyelvjárási jelenség. Ha megáll fenti magyarázatom, akkor ez annyit jelent, hogy a vestinusoknál, akiknek nyelve az oszkhoz közel álló szabell csoportba tartozik, a *sum* ige ragozása azonos volt az oszk paradigmával. Az egyébként tiszta latinnyelvű felirat pedig azt a jelenséget szemlélteti, hogy a lassan kihalt bennszülött nyelv már csak a leggyakrabban használt, tehát legmélyebben gyökerező alakjaiban tör a felszínre.

„Jambikus sírvers.

Az Ur sírjáról elgördített kő betakarta, élő-halottként, ötvenéves korában a macedónszerviai Dionysiosz Popovikiszt: Buda — azelőtt Belgrád — sokat szenvedő püspökét, az Uristen hűséges főpapját. Pesten, 1800. július.“

A püspök haláláról, mely jóval később — 1828-ban — következett be, a következő egykorú tudósításokat találjuk. 1. „Budán, tegnap Mélt. Popovics Dénes Úr Budai nem egyesült Görög Püspök, életének 92-dik esztendejében meghalt.“ (Magyar Kurír, 1828. febr. 15. No. 13 [104. l.]) 2. „Február' 8-d. Budán, kimúlt az életből Popovics Diénes, Budai nem egyesült Görög Püspök; 92-d évében.“ (Tudományos Gyűjtemény, 1828. II. 117.)

Vujcsics Dusán budai esperes úr levélbeli közlése szerint „Popovics Dionysius püspök — a budai tabáni gör. kel. szerb halotti anyakönyv bejegyzése értelmében — 1828. január hó 27-én halt meg ónaptár szerint, este 6 órakor. Élt 89 évet, püspök volt 37 évig. Megáldoztatta Molcsevics Emmánuel budai esperes és székesfehérvári plébános. Eltemették Szentendrén a katedrálisban, a püspöki sírhelyre, február 1-én.“ — Kozányi görög város történetírója feljegyzi, hogy a püspök halálát a hozzá rablási szándékkal behatólag bolgár tanulóifjak által kiváltott ijedség okozta.

Egy téves információ alapján korábbi megjegyzésünkkel kapcsolatban (EPhK 63 [1939], 391. l.) ki kell jelentenünk, hogy a sirt Szentendrén hosszas és ismételt keresés után sem sikerült megtalálnunk. Mégis, a fentiek alapján, bizonyosra vehető, hogy a görög eredetű Διονύσιος (eredeti nevén Δημήτριος Παπαγιαννούσης) püspök földi maradványai Szentendrén nyugosznak s hogy a pesti templom falán olvasható vers nem igazi sírfelirat. Ezt mutatja elsősorban a dátum: 1800. július. A püspök ugyanis 28 évvel később halt meg 92. (az anyakönyv szerint 90.) életévében. A vers ötvenesztendősnak mondja a főpapot, holott Διονύσιος 1800-ban túl volt a hatvanon.

Idevonatkozó biztos adatok hiányában csak feltevésekre vagyunk utalva.

Valószínűnek tartjuk, hogy az 1780-as évek vége felé — 50 éves korában, talán püspökké szentelése idején — elzarándokolt Jeruzsálembe a szent sírhoz s életének ezt a jelentős eseményét akarta köbevésvé megörökíteni a fenti „Jambikus sírvers“ formájában. † Horváth Endre.

•

Στίχοι ιαμβικοί ἐπιτάφιοι τοῦ Διονυσίου Ποποβίκη στὸν τοῖχο τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας τῆς Βουδαπέστης. — Οἱ στίχα αὐτοὶ χρονολογῶνται ἀπὸ τὰ 1800. Δεδομένου, πῶς ὁ Βουδιμίον — Διονύσιος Πόποβιτς πρῶην Δημήτριος Παπαγιαννούσης — πέθανε 28 χρόνια ἀργότερα, ἢ ἐπιγραφή εἶναι σχεδὸν ἀνεξήγητη. Φαίνεται, πῶς ὁ ἐπίσκοπος ἔκαμε ταξίδι κάποτε στὸ Ἱερουσαλήμ καὶ μὲ τοὺς ἀνω συμβολικοὺς στίχους ἤθελε νὰ διαωνίσῃ τὴν προσκύνησίν του στὸς Ἁγίους Τόπους. † Ἀνδρέας Χόρβατ.

Magyar vonatkozások Legrand újjörög bibliográfiájában (XVI. sz.)

Émile Legrand „Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs...“ c. munkájában, mely — későbbi kötetekben kissé megváltozott címmel — 1885 és 1928 közt 11 vaskos kötetben látott napvilágot, számos magyar vonatkozást találunk. A XVI. századot felölölő részből kiemeljük az alábbiakat.

1. Tome I. 121. l. 43. sz. „Athenaeus... Venetiis MDXIII... Première édition rare et recherchée; elle est due aux soins de Marc Musurus, comme l'attestent la préface grecque et la lettre latine d'Alde au

Hongrois Jean Vértessy (Iano Vyrthesi Pannonio), qui se trouvent en tête du volume... Bibliothèque Nationale de Paris Z 191 Réserve.“ A fentemlített magyar — Kardos Tibor levélbeli közlése szerint — „senki más, mint Vértesi János, Bakócz Tamás húgának fia, akit nagybátyja taníttatott Bolognában. Aldus Manitius úgy emlékezik meg róla, mint aki 1514-ben Velence területén van.“

2. Tome IV. 81. l. 603. sz. „Ioan. Sambuci Pan. Oratio in obitum generosi ac magnifici adolescentis Georgii Bona Transyluani, domini in Landseehr et Laknpach etc. Qui mortuus est VI. Septemb. anni 1559. Addita sunt in fine doctissimorum aliquot virorum epitaphia Graeca et Latina. Patavii. Gratosus Perchacinus excudebat 1560 In 4° de seize feuillets... Épître dédicatoire de I. Sambucus à Nicolas Olah..., datée de Padoue, 1er octobre 1559. Au f. 13, on trouve deux distiques grecs de Michel Sophianos. Bibl. de S. Marc à Venise, Miscell. 95. 10.“ (V. ö. Szabó K., Régi Magyar Könyvtár III. 142. l.)

3. Tome IV. 286—288. l. 807. sz. Idézi J. Sommer „Vita Jacobi Despotae Moldavorum reguli“ c. munkáját, mely 1587-ben b. gymesi Forgách Imre költségén Wittenbergben látott napvilágot. Hivatkozik a Széchényi-könyvtár példányára is és kiemeli a XVI. sz.-i magyar-görög kapcsolatokra jellemző ajárlást: „Il est dédié par l'auteur, Jean Sommer, aux fameux Jacques Paléologue.“

4. Tome IV. 272. l. 788. sz. „Turcograeciae libri octo. Basileae 1584. ... feuillet 1 r°: titre, verso: portrait de Crusius avec, au dessous, six distiques latins à sa louange, signés: Daud Sigemundus Cassouiensis Pannonius. Tehát — a címlap tanúsága szerint — magyar tudós is közreműködik az első értékes újjörög filológiai munka kiadásánál.

5. Tome IV. 322. l. 842. sz. „Orationes duae... Bessarionis... Noribergae 1593.. Au feuillet 6 recto, on lit l'indication suivante des documents publiés après les Orationes de Bessarion: Oratio D. Francisci Comitis de Frangipani b. Archiepiscopi Collocensis etc. oratoris Ungariae ad Caesarem Carolum V... Prononcé à Ratisbonne, le 9 juin 1541, ce discours fut publié la même année, sans indication de lieu, et forme une rarissime plaquette in 4°.“

† Horváth Endre.

Στή βιβλιογραφία τοῦ Émile Legrand ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα ποῦ σχετίζονται μὲ Οὐγγρους τοῦ 16. αἰ. Μεταεὺ ἄλλων ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς οὐγγρικά ὀνόματα: I. Sambucus, I. Vértesi, G. Bona, N. Olah, D. Zsigmond, F. Frangepán.

† Ἀνδρέας Χόρβατ.

Liszt Ferenc és Heine.

Ki ne ismerné Heinének annyiszor idézett magyarbarát sorait: „*Wenn ich den Namen Ungarn hör, wird mir das deutsche Wams zu enge?*“ Arról azonban már csak igazán kevesen tudnak, hogy ugyanazon költemény („Im Oktober 1849“), melyben a költő a magyar szabadságharc iránti élénk szimpátiájának ad kifejezést, egyúttal a legmaróbb szatíra nyilait lövöldözi Liszt Ferencre, a magyar honpolgárra. A költeménynek Liszt Ferencre s ránk magyarokra vonatkozó része fordításomban így hangzik:

Eljött im Liszt is, a Ferenc,
Ő él, vérben nem hempereg,
Magyarhonban a harcmezőn
Orosz, rác egy sem ölte meg.

Szabadság! Végvárad ledől,
Magyarhon vértengerbe ful,
De sértetlen Ferenc lovag,
Jól őrzött kardja nem fakul.

Ferenc: Ő él, s ha agg leszen,
E harcokról az unoka
Csodákat hallhat tőle majd:
„Kardom nem hagytam el soha.“

Ha hallom a magyar nevet,
Német mellényem megfeszül,
Alatta hullám háborog,
Fülembé kürt szava csendül.

A rég elhangzott hősege
Lelkem mélyén életre kél,
Szilaj dalják bukásáról
A Niebelung-dal újra él.

A hősök sorsa ugyanaz,
És ugyanaz az ősege,
Csupán a név megváltozott,
De nem a hősök serege.

A végzet útja ugyanaz,
A hős, bár büszke és merész,
Ha durva állat ellene,
Végtére mégis csak elvész.

Ezúttal medve és ökör
Kötöttek egymással frigyet:
S győztek, magyar, vigasztalódj,
Bajunk nagyobb, mint a tied.

Ha bestjék vertek téged le,
Vadak bár, tisztességesek,
Am ebek, disznók, s farkasok,
Kik minket láncra vertenek.

Ugat, rőfög, vonít ez mind,
Nem bírom többé e szagot;
Megállj, poéta, jól vigyázz!
Beteg vagyok, hát hallgatok.

A költemény a 48-as forradalmakat követő reakció elleni érthető támadás a Párizsban élő Heine részéről. A forradalmak leveretését követő katzenjammeres hangulatban a magyarság hősie harca és bukása tolni előtérbe. De mit keres itt a Liszt elleni kirohanás? Hisz a művésztől senki sem kívánhatta, hogy az ütközetbe rohanjon! Maga a kigúnyolt Horatius különben éppoly őszinteséggel beszél el idősebb éveiben irt egyik ódájában a Philippi melletti szerencsétlen csatában tanúsított gyávaságát, midőn pajzsát elvetve kellett menekülnie Antonius és Octavianus, a későbbi Augustus császár győztes hadai elől, mint görög poéta-elődei: Alkaios, Archilochos és a bordalköltő Anakreon, kik hasonló módon vallják be a szégyenletes megfutamodásukat. Elvégre, ha a leghíresebb hadvezérekre nem hozott szégyent, hogy csatavesztés esetén ők maguk is kénytelenek voltak menekülni, miért volna szégyen a menekülés hasonló helyzetben a költőre vagy művészre, kinek nem az a hivatása, hogy kardfor-gatással szolgálja hazáját? Hiszen a Niebelungok vitéz költőjén, Volkeren kívül, ki lanttal és karddal kezében esett el, legfeljebb Petőfi és Körner azok, akik nemcsak megénekeltek a szabadságot, hanem vérüket is ontot-ták érte.

Heine különben ifjabb éveiben maga is letagadott éveinek számából kettőt, úgyhogy születése évül 1797 helyett 1799-et vallotta, miként ezt 1851-ben Saint-René Taillandierhoz írt levelében meg is írja: „Születési évem dátumával szándékos tévedés történt a porosz invázió alkalmával a saját érdekében, hogy a porosz király szolgálata alól kivonhassam magam.“ Tehát ő volt legkevésbé hivatva az 1847-ben Weimarban karmesteri minőségben letelepedett Lisztet gyávasággal vádolni.

Lehetne arról is szó, hogy a csipkelődés a díszkard tulajdonosának szólt, mellyel a magyar mágnások a nemesi eredetű művészt 1839–40-i jótékony célú hangversenyeinek sikere alkalmából ajándékozták meg. A Vörösmarty ódájában megénekelte a kard külföldön tényleg sok kellemetlen percet okozott. Schol se tudták felfogni, hogy miért kapott a művész kardot. Az élclapok versengve csinálták a tréfákat és karrikatúrákat, s hosszú idő telt el, míg Lisztnek a *Revue des deux Mondes*-ben közzétett nyilatkozatából megértették, hogy Magyarországon a kard a lovagiasság és nemesség szimbóluma s Lisztet is ily értelemben akarták vele kitüntetni. De talán egy karrikatúra sem volt oly gyilkos, mint Heinéé.

Egy francia karrikatúra kíséző verse pl. így szólt:

„Parmi tous les guerriers Litz seul est sans reproche,
Car malgré son grand sabre on sait, que ce héros
N'a vaincu que des doubles croches
Et tué que des pianos.“

[Magyarul: „Az összes harcosok közt Liszt egyedül kifogástalan, mert nagy kardja dacára tudja mindenki, hogy e hős csak tizenhatod kótákat győzött le, és csak zongorákat vágott agyon.“]

Szóval, e kard-élcék, mint ez is, dévaj hangjuk mellett Liszt iránti jóindulatukat árulják el, míg Heine azt is ráfogja, hogy unokái előtt Hány Jánusként fog dicsekedni el nem követett hőstetteivel. Hogy itt nyilvánvaló a rosszmájúság, kiderül ugyanazon költemény-ciklus (Romanzero, Letzte Gedichte, megjelent 1851-ben) egy másik szatirájából, melynek címe: *Jung-Katerverein für Poesie-Musik*. Ebben a háztetőn működő s philharmonikusnak csúfolt macskaegyletben az újabb zenei irányt perszifflálja. Ezért jut egy túsúrás Berlioznak is. De sokkal rosszabbul járt Liszt. A befejező versszakok ugyanis így szólnak:

„Vielleicht auch wird vom Kater-Verein
Die grosse Oper probieret,
Die Ungarns grösster Pianist
Für Charenton komponieret.

Es hat bei Tagesanbruch erst
Der Sabbath ein Ende genommen:
Eine schwangere Köchin ist dadurch
Zu früh in die Wochen gekommen.

Die sinnsbethörte Wöchnerin
Hat ganz das Gedächtnis verloren:
Sie weiss nicht mehr, wer der Vater ist
Des Kindes, das sie geboren.

War es der Peter? War es der Paul?
Sag, Liese, wer ist der Vater?
Die Liese lächelt verklärt und spricht:
O, Liszt! du himmlischer Kater!“

A szakácsnőről szóló, perverzítást mellőzve, főleg a Charenton szó sértő Lisztre. Hisz ez a mi fogalmaink szerint annyit jelent, hogy Liszt a Lipótmező számára komponált (t. i. Charenton nagy tébolydáján kívül semmi másról nem volt nevezetes). Mi magyarázza meg e kézzel fogható maliciát a világhírű művésszel szemben?

A két férfi közti viszony voltaképp sohasem lett őszinte barátságga. Heine színpadi és zenei bírálataiban sokszor emlékezik meg Lisztről, játékaról, sikereiről. Ismeretségük még a 30-as évekből datálódik. Liszt már 1823-ban kerül Párisba s két év múlva, tehát 14 éves korában a párisi nagy Opera is színre hozza egyik alkotását, a *Don Sancho* daljátékot. Heine már érettkorú ember, mikor Párisba kerül 1831-ben, Paganini csodálatos sikereinek évében, kinek hatása Lisztet is a zongora-virtuozitás új lehetőségeinek felfedezésére és kiaknázására vezette. Az elsőik között, kik Liszt újításainak jelentőségét felismerték és méltatták, volt Heine s 1834-ben a romantikusokkal együtt viharosan üdvözlö a „merész vitorlást, aki a szellem legmagasabb szféráiban keres új országokat“.

Ugyanezen évben vezeti be a fiatal zongoraművészt Musset George Sandhoz, a híres író nő kifejezett kívánságára. A kettejük közt létrejött évekig tartó őszinte barátságnál fogva Laube Heinének egyik leveléből arra a következtetésre jött, hogy a barátság voltaképpen szerelmi viszony volt, amit Heine is jónak látott rektifikálni egy nyilatkozattal. Ebben Laube állítását tévedésnek minősíti, mely a két híres zongorista (t. i. Chopin és Liszt) összetévesztéséből keletkezett. Ennek dacára a gyanúsítás csakis kedvezőtlen benyomást hagyhatott vissza Liszt lelkében.

Heine a zenei életről szóló jelentéseiben igyekszik Lisztet megvédeni pl. a *France musicale* ellenében, mely szerinte „dicséri a kis tengeri nyulat (a jelentéktelen Döhlert), hogy ezzel bosszantsa az oroszlánt (Lisztet)“. Pedig Döhlernél legfeljebb arról lehet szó, hogy vajjon a másodrangúak közt az utolsó, vagy a harmadrangúak közt az első-e. Így ír Heine 1841-ben. De mit használt vele, mikor pár évvel előbb sokkal mélyebb keserűséget okoz Lisztnek (Kunstberichte aus Paris über die franz. Bühne) azzal, hogy kifecsegi Lisztnek tíz év előtti ifjúkori érdeklődését Saint-Simon szocialisztikus tanai és társasága iránt, majd így folytatja: „Megvallom, bármennyire szeretem is Lisztet, zenéje mégsem hat kellemesen kedélyemre.“

Hisz ilyen nyilatkozat voltaképpen minden dicséret értékét lerontja. Liszt nem is hagyta annyiban a dolgot. Velencéből hosszú nyílt levelet írt Heinének, melyben megmagyarázza, hogy a művész intím életkörülményeiben turkálni, azokat akár szellemeskedés, akár más célból a nyilvánosság elé hurcolni, legalább is inkorrekt dolog. A hidegen udvarias hang, mellyel Heinét jóindulatának honorálása mellett megleckézteti, feltárja a két felfogás közti áthidalhatatlan űrt.

Közben Heine testi és lelki állapota egyre rosszabbodott. Fej- és szembaja, idegbántalmái a zene iránti érzéket kiölik belőle. A zene pusztá zörejjé, lármává süllyed számára. Közrehatnak az anyagi zavarok is. 1844-ben megismétlődnek Liszt párisi sikerei. Liszt barátai igyekeznek Heinére hatni, mire ő megígéri, hogy meg fogja dicsérni a világhírű zongoristát, de meghallgatni nem. Levélben találkozót kért Liszttől, hogy megmutathassa neki róla írt cikkét, melyet még a második hangverseny előtt akart közzétenni. A cikkben ugyanis olyan részlet is volt, amely — miként Heine nyíltan meg is mondta — Lisztnek bizonyára nem fog tetszeni. Liszt csakugyan megütközött a kritikai cikk némely kitételén, úgyhogy a találkozás megegyezés helyett szóváltással végződött. Tetézte az egészet a néhány ezer frankról kiállított váltó, amelyet Heine nevében Lisztnek átnyújtottak. Ezt a művész kereken visszautasította, mert, mint mondá, fizetett elismerést nem akar elfogadni.

Ekkor Heine a cikket minden változtatás nélkül, tehát a sértő kitételekkel együtt jelentette meg. Látszólag dicséri a „megnemesített és mégis nemes Lisztet, kiért nem hét vidéki városka, mint Homéroszért, hanem Európa három legnagyobb országa verseng, t. i. Német-, Magyar- és Franciaország. Liszt a feltámadt hamelni patkányfogó, Attila ő, az Erard-zongorák Isten-ostora stb.“. Ilyen paradoxonok és szójátékok magyarázatául egy anekdotát mesél el Rubini, a híres énekes, közös művészi körúton járt Liszttel, s mikor Liszt titkára, Belloni, a számlákat eléjük terjesztette, Rubini rémülten látta, mily nagy összegeket fordított a titkár babérkoszorúkra, virágcsokrokra, dicsőítő ódákra és egyéb ünneplési költségekre, holott ő azt hitte, hogy a közönség pusztán az ő hangja miatt tombol a tetszéstől és szórja a virágokat. A művész sikereinek ilyen színben való feltüntetése a szakadást Liszt és Heine között végleg megpecsételte.

Liszt nem tartotta érdemesnek reflektálni Heine alattomosan burkolt rágalmaira, azonban a társas életben nem titkolta el róla véleményét. Arra a kérdésre, hogy Heine neve azért talán mégis csak bekerül a halhatatlanság templomába, így felelt: „Igen, de sárral fogják nevét feljegyezni.“ Érthető e feltevés annak a Lisztnek a részéről, aki annyit áldozott a jótékonyág oltárán, amit Heinéről éppen nem mondhatunk el.

E szigorú felfogás idővel mégis enyhült. Heine a matrácsíron csak szánalmat kelthetett bárkiben is. Az az ember, aki képes volt kigúnyolni a legszentebbet is egy ötlet vagy szójáték kedvéért, keservesen megbűnhődött minden bűnéért. S Liszt, midőn a száműzött Wagner Richard barátjaként kemény harcokat vívott a konkurrensok s a megnemérettök ádáz hada ellen, maga is megértőbbé vált a szintén száműzött Heine iránt. A német költő 1856-ban halt meg. De már egy évvel előbb Liszt kedvezően nyilatkozik Heinéről, a költőről, abban a tanulmányában, melyet Schumannról és Robert Frantzról írt. Tehát Liszt itt is nagylelkűnek és nemesnek mutatkozott: amit Heine, az ember, vétett ellene, azt Liszt megbocsátotta Heinének, a költőnek. S miként Mendelssohn, Schumann, Schubert és mások neve, úgy Liszt neve is párosul a zenetörténelemben a műdalok révén Heinével. A Heine-kompozíciók közül legismertebb a „Du bist wie eine Blume“ s az „Ein Fichtenbaum steht einsam“ kezdetű, melyet Liszt kétszer is megzenésített. Azonban legragyogóbb a bájos programzenei képpé kiszélesedő *Loreley*, a Koblenz melletti Nonnenwerth rajnai szigeten eltöltött 1841-i nyári tartózkodásának zenei terméke, mely egyben Heine nevét is halhatatlanná teszi.

Wagner József.

Franz Liszt und Heine.

In dem ungarfreundlichen Gedicht „Im Oktober 1849“ macht sich Heine über Franz Liszt und seinen Ehrensäbel lustig. Auch in den Kunstberichten aus Paris äusserte sich Heine bei scheinbarer Anerkennung der Kunst des grossen Meisters mit hämischen Verdächtigungen, weil Liszt von bezahlter Kritik und Lob nichts wissen wollte. Dass Liszt trotz dieser und sonstiger Taktlosigkeiten dem Dichter verzieh, was Heine als Mensch verschuldete, beweisen die Liszt'schen Vertonungen Heines Lieder.

J. Wagner.

Jean Molinet magyar dolgoiról.

Bevalljuk, ürügyre, Mátyás király születésének ötödik centenáriuma, volt szükségünk, hogy felidézhesük Jean Molinet emlékét. Az ő műveit is, csakúgy, mint a többi *rhéteur*-ét, sietve lapozza át az Irodalomtörténet, amely legszívesebben Menendez y Pidal szavait felhasználva mondana bírálatot: Két dekadenciának, az alexandriainak és a

toulouseinak penésze rakódik rá ezekre az írásokra, bennük egy meghamított középkorral keveredik össze.¹

Mi magunk sem rajongunk túlságosan sem Molinet verseiért, amelyekben kiburjánzanak az *enchainée*, az *équivoquée*, a *batelée*, az *à double queue* rímek, sem prózájáért, amelyet a *contentio*, az *expolitio*, a *frequentatio* és egy hanyatló írásművészet más mesterkélt vagy játékos figurái cicomáznak fel. Molinet a burgundi renaissance hajnalán élt, de, hogy alkotásaival milyen kizárólagosan a mult felé fordult, annak jellemzésére elegendő egy példa: Nagy kortársát, Erasmust mégcsak meg sem említi. Mindezekért nem kívánhatunk mellette védőbeszédet tartani és azért sem, mert azt megcselekedte már néhány esztendővel ezelőtt Noël Dupire, a thèse-szerzők kötelességszerűen lelkes hangján.²

Molinet hosszú életében — 72 éves volt, amikor 1507-ben Valenciennesben elhunyt — nagyra nőtt műveinek száma. Találunk köztük alkalmi és vallásos költeményeket, a goliárdok modorában tréfálkozó gúnyverseket, epiztolákat, azután egy hagyományos utakon poroszkáló *Rhétorique*-ot, *Monsieur saint Quentin* misztériumát, egy 20 „nap“-ra és 40.000 verssorra terjedő *Passion en rime franchoise*-t és végül a prózába átültetett és moralizáló magyarázatokkal ellátott *Roman de la Rose*-t.

Említést érdemel történetírói munkássága is. Molinet Merész Károlynak, majd Habsburg Miksának és fiának, Szép Fülöpnek, Németalföld kormányzójának volt historiográfusa. A *Chroniques* tetteikről és korukról beszélnek. Ismertette ezt a munkát azt mondták, hogy Molinet legfontosabb kötelességének a részrehajlást tekintette,³ azt, hogy az eseményeket udvaronci hódolattal elbeszélve tömjénezzon urainak, akik megfizették és mindezt Livius külsőségeit utánzó modorossággal. Valóban, mi is különösnek tartjuk pl. a Habsburgoknak párhuzamba állítását a Szentháromsággal: Frigyes császár az Atyát jelenti, Miksa a Fiút, Fülöp pedig „qui signifie amour, procède de l'ung et de l'autre“ úgy látszik a Szentlélek szerepét tölti be itt a Földön.

Molinet néhány költeménye ezeknek a *Chroniques*-nak mintegy félhivatalos kiegészítésekép szolgálhat. A maga idejében híres volt *La Complainte de Grece*, amelyben költőnk Franciaországot és Angliát a letiport Görögthon megsegítésére buzdítja. Egy másik, *Recollection des Merveilleuses Avenues*⁴ című költeményében pedig magyar eseményekről kapunk beszámolót, Posthumus V. László szomorú végéről és a Corvin dinasztia uralomra jutásáról. Molinet feladata ez esetben nem lehetett egyszerű: A Habsburg-ház érzékenységét kímélnie kellett, de nem mondhattott rosszat Mátyásról sem, hiszen királyunk barátja, majdnem szövetségese volt burgundi Merész Károlynak, a költő hajdani gazdájának. E kétirányú részrehajlás eredménye meglehetősen páratlan:

J'ay veu roy de Hongrie
Faire preparation
De haulte druerie
Tres glorieusement
Qui attendoit la chere
De nuptial atour
Trouvé fut mort en biere
Ne scait on par quel tour.

¹ *Historia de las Ideas Esteticas*, II. ed., III. t. 481. l.

² Jean Molinet. *La Vie — Les Oeuvres*. Paris, 1932. A *thèse supplémentaire* címe: *Étude Critique des Manuscrits et Éditions etc.*

³ H. Guy, *L'École des Rhétoriciens*, 1910.

⁴ *Les faitz et Dictz de feu de bonne mémoire Maistre Jehan Molinet etc. Nouvellement Imprimez à Paris MDXL*. (Bibl. Nationale Res. Ye 1340) kötetben.

Luy mort print la couronne
 Le filz d'ung compaignon
 Vertueuse personne
 Et de tres grant renom
 Ainsi royal racine
 Print la son dernier plomb
 Et la basse origine
 Monta en royal trone.

A költemény további során még egyszer említi hazánkat: Miksa a „roy des Rommains“ felszabadítja Ausztriát, *Et Hongrie en ses mains / Vienne, Alberegalle / Ont sentis les assaulx / De maiesté regalle / Et ses nobles vassaulx.*

Ezekkel a sorokkal Molinet érdeklődése hazánk iránt ki is merült. De meg vagyunk győződve, hogyha valaki vállalkozna arra a nem éppen élvezetes feladatra, hogy átnézzze a Molinetvel vetélkedő vagy őt követő rhétoriqueurök munkáit, mindazt, amit Crétin, Castel, Saint-Gelais, Robertet, Desmoulins írt és összeírt, akkor valami érdekesebb is felszínre kerülne, ki tudja, valami újabb is. Mohács évtizedeiben Magyarország sorsáról gyakran döntöttek az ország határain kívül, a Nyugaton, a régenső bruxellesei udvarában, a törökkel paktáló Valoisk kancelláriájában, V. Károly dolgozó-szobájában. Márpedig ezen magas személyek közelében mindig felbukkan egyik vagy másik *rhétoriqueur* is.

Baumgarten Sándor.

•

Jean Molinet se tourne vers la Hongrie.

Dans son poème Recollection des Merveilleuses Advenues Molinet consacre deux strophes à l'avènement du roi Mathias. En les citant nous avons saisi l'occasion de rappeler quelques dates concernant la vie et l'oeuvre du „souverain précepteur“.

Sándor Baumgarten.

HAZAI IRODALOM.

Sajkás Ede: *Egy aratásleleji ógörög népszokás.* Doktori értekezés. Kolozsvár, 1944. Minerva-nyomda, 53 lap.

A kolozsvári Egyetemen közel 30 év előtt — először az országban — már docenturája volt a görög néprajznak. Azt hittük, ez a hagyomány magyaráz és kötelez egy ilyen babérokra törő kolozsvári disszertációt. Nehogy mégis mások is hiába adják oda magokat a hasonló, kellemes várapozásoknak: *ennek* a kritikátlan, „ősi napistenekkel“ manipuláló kirkakati néprajzskodásnak, amely egy több mint negyvenéves magyar munka legproblematisabb feltevésének alkalmazásában kulminál, semmi köze nincs sem a kolozsvári tradícióhoz, sem általában a mai néprajztudományhoz.

Az opus, ha ugyan jól értjük, azt kívánja igazolni, hogy a Thargelia (két) pharmakosa „a levágáshoz közeledő, erő termést eleveníti meg (?). Körülvezetése az aratás közeledését jelenti (!) és a vele együttjáró áldást és bőséget szimbolizálja. Megsemmisítése a gabona száradásának, érésének és levágatásának jelképezése (?).“ Amennyiben azonban így több — vélt — jelentőség marad megmagyarázatlanul, felteszi (folytatólag), hogy „későbbben (?) a pharmakos a növényzet szellemének a megtestestítője lett és a cselekmény egyes elemei sajtóságot tulajdonságaikkal erre akartak kedvező befolyást gyakorolni“; hogy — még későbbben — „a szokásforma megmerevedése mellett a cselekmény eredeti értelme újabb változáson ment keresztül és a pharmakosból bűnbak lett“ (hogyan, miért?); legvégül pedig, hogy az egész, eredetileg ión szokás Kis-Ázsia árja és sémi népeitől „vándorolt be“, akik azt szükségkép a szumir-babilóniai ősi napkultuszból (!) úgy valahogy vették; ahogy ezt Sebestyén Gyula, Regösök, 1902, 330. kk. tanította (l. főleg 49. kk.). Így azután minden magyarázat megkaphatja a jogosítását.

Elszomorító, hogy egy mai, kolozsvári filológus a régen néhai Mannhardt Vilmosnak ír doktori értekezést (bár azt, a maga idejében kétségkívül nagyszerű Mannhardt is, aligha fogadta volna el). Elszomorító, hogy egy magyar jelölt, aki a kultuszt a mítosszal és művészetekkel együtt nézi a vallásos érzés külső megnyilvánulásainak, ezeknek az „eljárásoknak“ (!) öncélúsága körül annak a Kerényi Károlynak híre nélkül kereskedik, akinek rítus- és mítosz kutatásai őt okvetetlenül legalábbis stílusosabb megfogalmazáshoz segíthették és nyitott kapuk döngetésétől megkímélték volna.

S még szomorúbb (mert lényegbevágóbb), hogy egy nem tehetségtelen kutató, aki közben helyesen rá is érez, hogy a kultuszban *sokszor* vannak „jelképes cselekmények minden gyakorlatias jelleg *nélkül*“ (49. l.); hogy a kultusz „nem célkövető eljárás, hanem valóságos alkotás, mint a művészetek bármelyike“ (53. l.) és a célzatossági gondolat másodlagos (41. l.); hogy egy ősi szokás valamennyi elemének eredeti jelentőségét alig lehet megmagyarázni (46) stb., — mégis érthetetlenül nem vesz tudomást olyan tanokról, amelyeket (úgy nézem) éppen neki is, negyedszázad, de különösen Der Eid als Tat 1924 című munkám óta, mondhatni unalomig

kínálok¹ s amelyek őt nemcsak attól a furcsa ellenmondástól kímélték volna meg, hogy *jelképes* cselekményeknek a *gyakorlati jellegét* tagadja, hanem arra is megtaníthaták volna valóban, hogy az ilyen megérzések milyen elhanyagolhatatlan következményeket rejtenek az értő számára. Megtaníthaták volna, hogy semmivel, még az 1944-es atmoszférával sem menthető, ha valaki ötven évvel H. Usener után — pszichogenetikusi helyett — evolúciós történeti vonalon keresgéli egy rítus fejlődését; ha nem tudja, hogy amint a költészet sem ismer Croce óta szimbolumot, metaforát stb., úgy a vallásban sincs jelképes (szimbolikus) cselekedet, helyesebben ilyenek csak az igazi költészet, illetőleg vallás határain túl vannak; ha tudja sem látja, hogy valamely rítus (ritusköteg, ünnep) már eleve, eredete körülményeihez képest sem lehet egyértelmű (mert a gesztusnyelv hasonlíthatatlanul differenciálatlanabb, mint a szavas) vagy határozott célú (mert a rítus kezdetét éppen valami gondolatkikapcsolás jelenti); ha nem érzi, hogy a rítus szempontjából lényegtelen, vajjon szabványos ünnep vagy a rómaiaknál ú. n. *feriae imperativae* jegecesedik éppen köréje; ha nem fogta fel az alapigazságot, hogy igazi ritust nem lehet eltanulva átvenni, hanem az csak valami belülről támadó produktum lehet, amely mindig ad hoc, másként, de lélekből — jóllehet többé-kevésbé tudatos („sublogikus”) lélekből is — fakad² és i. t.

Mindezt pedig nem az „elméletcsinálóknak” sértett hiúsága mondatta velem, hiszen sokszor rámutattam, hogy ilyenfajta törekvéseim — hol előzve, hol követve őket — csupán a korunk vezető szakembereitől már-már kizárólagosan próbált munkaelveket tudatosították.³ Ezek a sorok az igazi néprajztudomány fenyegetett becsületének a védelmében, csakis arra akarnak rámutatni, hogy: rosszul felvetett (történelmi) kérdéseknek éleselméjűen kieszelt csupa-hipotézis megoldásai; vallásos fogalmak „eredeti” jelentőségének izzadságos felderítései; céltalanul született rítusok állítólagos céljainak mindig újabb, „geniális” megpillantásai és leszégezései; a logikai ellenmondások elsimitására irányuló ügyes mesterkedések és ehhez hasonlók; — mindez *nem* néprajztudomány s nem is vallástörténet, sőt sohasem volt az, ellenkezőleg: végtelenül kárára volt és van ezeknek a nagyjövőjú tudományoknak. Ezt a mai fiatalok legalábbis, végre megérthetnék.

Marót Károly.

*

Ducem potissimum illum probalissimum H. Usener secuti, cuius laudes in L'Antiquité Classique 1936. p. 249. sunt dictae, nostrates qui de rebus sacris nonnulla scripserant auctores: deos et ritus illis religione sacros nullam historiam veram, nullum propositum definitum, nullam rationem claram ipsa rei natura habere iterum ac saepius diligentissime demonstrabant. Hi enim et cetera talia — quippe quae originem et formas varias e mentibus ipsis agentium id est ex illo animi statu fecundo duxerint, quem „sublogicum” iure possis nominare („Zustand herabgesetzter Bewusstseinsintensität” ut C. G. Jung nominatur) — omnimodis, ut

¹ A pharmakos-kérdésre is kitérve: Kronos und die Titanen, SMSR 1932; Közlönyünkben: Kultus und Mythos 1937, „Kultische Motivverschiebung” und „Praedeismus” 1939; különösen: Fejezetek a magyar néprajz módszertanához 1940 (= 3 dolgozat az Ethnographia 1939 és 1940-es évfolyamaiból); A magyar Szent Iván tanítása (Kolozsvárt, a Szellem és Élet Könyvtára), 1941; stb.

² V. ö. különösen Hagyomány és fejlődés, Társadalomtudomány 1935 és Survivance, IIe Congrès Internat. d'Esthétique 1937, I, 276. kk.

³ V. ö. például fent 1934, 136; 1941, 90. kk.; Ethnogr. 1934, 81. kk.; 1938, 271. l.; de Jungot és másokat is említhetnék.

legibus illis imi pectoris determinantur et regantur necesse est. Quae cum auctor, E. Sajak ignoraverit, acumen eius de pharmacia eorumque caerimoniis dissidentis in rebus etiam disciplinae — ut dicitur — ethnographicae non nihil hebetari ac deficere, haud valde miraberis.

C. Marót.

Keresztény Remekírók.

Az utóbbi évek könyvtermésében különös figyelmet érdemel az a nagyszabású új sorozat, amely az első keresztény századok irodalmi emlékeiből nyújt válogatott fordításokat: *Keresztény remekírók*, szerk. Kúhár Flóris, 1—16. köt., Budapest, 1944, Szent István-Társulat kiadása.* Nagyon régi és égető hiányt pótol ez a sorozat, hiszen az egyházatyák művei, egykét kivételtől eltekintve, alig jelentek meg magyar fordításban, az eredeti szövegeket pedig a nyelvi nehézségek, valamint a körülményes megszerzési lehetőség miatt csak kevesen használták; így szinte megközelíthetetlenek voltak a magyar közönség számára keresztény világnézetünknek és európai művelődésünknek ezek a bővizű forrásai. Most egyszerre tizenhat kötetnyi fordítás jelent meg: hatalmas, változatos anyag már ez is, pedig úgyszólván csak kis izelítő a patrisztikus irodalom gazdag világából. A vállalkozás főmozgatója és lelkes irányítója: *Kúhár Flóris*, sajnos, már nem érthette meg a sorozat megjelenését; az ő irányító munkáját szerkesztőtársa, *Radó Polikárp* vette át.

A sorozat célja elsősorban *gyakorlati*: egyrészt a papságnak kíván segítségére lenni, hogy minél könnyebben hozzájuthasson ezekhez a fontos vallási emlékekhez, másrészt azonban szólni akar minden művelt keresztény emberhez, akiben él a vágy, hogy hitét és a keresztény európai művelődést alaposabban, mélyebb összefüggéseiben megismerje. Eppen ma, egész kultúránk lázas útkeresésének idején, van nagy szükség arra, hogy visszanyúljunk a gyökerekig, hogy megkeressük a lényegét, a szilárd, biztos alapokat. Ezért érezzük különösen időszerűnek e művek megjelenését, ezért tarthatnak számot széleskörű érdeklődésre. Ez az érdeklődés és igény nem is hiányzik a közönségből: élénk bizonyítja Balogh József Szent Ágoston-fordításának és a jelen sorozatnak nagy és gyors sikere.

A gyakorlati célkitűzés magyarázza meg a *kiválogatás* szempontjait: elsősorban könnyen felhasználható, a mai ember érdeklődésének megfelelő műveket, illetőleg részleteket fordítottak le. Nagyobb mű teljes fordítását ritkán találjuk; inkább több kisebb művet, vagy nagyobb művekből vett szemelvényeket foglalnak össze egy kötetbe, hogy így egyegy tárgykör több oldalról megvilágítást nyerjen. Felmerülhet a kérdés: helyénvaló és jogos-e egyáltalán ennél a kimondottan gyakorlati célú sorozatnál a tudományos, és pedig elsősorban filológiai szempontok alapján történő bírálat, amilyenre mi is törekszünk? Úgy érezzük, igen. Egyrészt mert a fordítás megbízhatósága nem kis mértékben függ a filológiai gondosságtól. Másrészt pedig mert a mi viszonyaink ugyancsak ritkán engedik meg, hogy ugyanarról a műről belátható időn belül többféle fordítás is megjelenjék, filológikus-tudományos is, meg népszerűsítő-gyakorlati is; ha tehát ilyen fontos művek fordítása egyszer megjelenhet, annak bizonyos tudományos mértéket mindenképp el kell érnie, hogy igazán használható legyen.

Bírálatunkban tudatosan szigorú mértéket alkalmazunk, nem mindenáron való gáncsoskodásból, hanem éppen mivel meg vagyunk győződve a sorozat nagy jelentőségéről, és azt szeretnénk, ha az újabb kiadá-

* Ez az ismertetés 1944 tavaszán készült, de akkor már nem kerülhetett sor megjelentetésére. Szerk.

sok és a sorozat nagyon kívánatos folytatása még tökéletesebben szolgálnák a kitűzött célt. Együttal rá akarunk mutatni az eddigi kötetek témáival kapcsolatban egyes megoldásra váró tudományos problémákra, a magyar patrisztikus kutatás néhány sürgető feladatára. Először az egész sorozatra vonatkozó megjegyzéseinket foglaljuk össze, azután sorra vesszük az egyes köteteket.

Filológiai szempontból az első kérdés: *milyen szöveget vesz alapul a fordító?* Sajnos, több kötet (4, 5, 8) egyáltalán nem, némelyik pedig nem elég világosan jelzi, milyen szövegkiadás nyomán készült a fordítás; így komoly bírálat és összevetés lehetetlen. Bár minden valószínűség szerint ezekben is, mint kevés kivétellel valamennyiben, a Migne-kiadás szövegét használták a fordítók, mégis jelezniök kellett volna, mert ez nem magától értetődő valami. Kétségtelen, hogy a Migne-kiadás a legkönnyebben hozzáférhető, és nem egyszer jobb kiadás híján nélkülözhetetlen. Minthogy azonban a Migne-kötetek XVII—XVIII. századi kiadásokra visszamenő szövegei alig felelnek meg a mai szövegkritikai követelményeknek, ahol csak lehet, feltétlenül az újabb kritikai kiadásokat kell alapul venni. Hogy ez többnyire mégsem történt meg, abban nem annyira a fordítók a hibások, mint inkább *könyvtárainknak siralmas állapota a patológia terén*: sok nélkülözhetetlen szövegkiadás még legnagyobb könyvtárainkból is hiányzik, ami megvan, az is nem egyszer hiányos. Itt évtizedek mulasztásait kell sürgősen jóvátenni, amint a helyzet csak némiképp is megengedi. De azért pl. a bécsi Corpus több kötetét fel lehetett volna használni (így Ambrosius, Augustinus, Hieronymus, Ioannes Cassianus, Sulpicius Severus több művénel), hasonlóképpen a liturgikus és monasztikus szövegek némelyik újabb kiadását. A szövegkiadások és egyéb művek idézésénél használt *rövidítéseket* jó lenne egyszerűsíteni (nem lehet egyszer CV, másszor CSEL) és valahol meg is magyarázni, mert nem annyira közismertek.

A másik fontos pont a *bevezetések és magyarázó jegyzetek* kérdése. E tekintetben a sorozat nem mutat egységes képet. Egyesek igen tartalmas, a legújabb tudományos eredményeket is értékesítő bevezetést nyújtanak (főleg Kühár Flóris két kötetét állíthatjuk oda mintának); mások megelégszenek azzal, hogy a szokásos patológiai kézikönyvek alapján rövid tájékoztatót adjanak; a beszégyűjteményeket tartalmazó hat kötet pedig csak a kiválgatás szempontjait jelző rövid előszót kapott. Véleményünk szerint igenis szükség van nem hosszadalmas, de komoly, alapos, a kérdés szakirodalmára (nemcsak a Bardenhewerre) támaszkodó bevezetésre. Meg kell ismertetnünk az olvasót a szerző egyéniségével és szándékaival, a mű keletkezésével és jelentőségével, mindezt beleállítva *a történeti folytonosságba*: abba az *ókorvégi világba*, amelyben a görög-latin művelődés, a társadalmi és állami élet majd összeütközésbe kerül, majd sajátos egységbe fonódik a keresztény gondolatvilággal és életformákkal. Ha e tekintetben tájékozatlanul hagyjuk az olvasót, sok mindent félreért vagy nem értkel kellően. Különböző szerzők hasonló tárgyú műveinél érdemes rámutatnunk arra, miben térnek el szempontjaik, hogyan egészítik ki egymást, mi náluk az örökérvényű, mi a korviszonyokkal összefüggő jelenség. Különösen kevés megjegyzést találtunk a szentatyák műveinek az egyházi életre és az európai szellemi fejlődésre gyakorolt *hatásáról*. Pedig nem árt, főleg a keresztény ókor vezető egyéniségemél, rámutatni nagy jelentőségükre, megéreztetni azt, hogy itt nem jelentéktelen kis aszketikus írókról van szó, hanem a keresztény Európa nagy nevelőiről. Az ilyen szempontok rövid összefoglalása persze jelenleg még gyakran nehézségekbe ütközik, mert a patrisztika tudományos művelése nálunk csak kezdet kezdetén áll, a külföldi irodalomhoz pedig sokszor éppoly nehéz hozzájutni, mint a fentemlített kiadásokhoz. Reméljük azonban, hogy éppen ennek a sorozatnak a megjelenése nagymérték-

ben hozzájárul majd a helyzet megváltozásához és az ilyen irányú munkaköve és érdeklődés felkeltéséhez.

A *magyarázó jegyzeteket* is kevésnek találjuk a legtöbb kötetben; némelyikben egyáltalán nincs magyarázat. Igaz, hogy vannak olyan egyszerű gondolatmenetű, könnyen érthető művek (pl. Nagy Szt. Gergely Regula pastoralis-a, több szentbeszéd), amelyek nemigen kívánnak magyarázatot. Viszont aki pl. Szt. Agoston De doctrina christiana című művét, Szt. Ambrus De officiis-ét, a szüzességről szóló traktátusokat, vagy akár Sulpicius Szent Márton-életrajzát olvassa, gyakran találkozik olyan filozófiai, történeti, liturgikus és más utalással vagy fogalommal, amelyek rövid, világos megmagyarázásáért nagyon hálás lenne. A fordító szempontjából is megvan a gondos magyarázatkészítésnek a jelentősége: így maga is alaposabban foglalkozik a nehezebb helyekkel, ami azután pontosabb, találékos fordításhoz vezet. A magyarázatot, megjegyzést, glosszát azonban világosan el kell választanunk a szövegtől, mert különben könnyen félreértés támad (pl. 6. k. 53. l., 7. k. 23. l.).

Azokban a kötetekben, amelyek sok szerzőtől hoznak szemelvényeket, vagy amelyekben sok személy szerepel, igen hasznos lenne egy *névmutató*, amely röviden, de megbízhatóan tájékoztat róluk. Szunyogh Xavér a 6. kötet végén ad ilyen összeállítást, de szükség lenne rá a 2., 10., 13–15. és 16. kötetben is.

Örömmel láttuk két kötetben (2. k. 74. l. és 5. k. 14. l.) a *megelőző magyar fordításokra* való utalást; szeretnők, ha erre minden fordító gondolna. Sok minden lappang itt is, ott is és nem veszünk róla tudomást, főleg azért, mert nincs megfelelő teológiai bibliográfiánk. Hogy csak egy példát említsünk: több szentatya-fordítás rejtezik a „Munkálatok a pesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolájától” kötetiben. Pl. a 22. kötet (1858) teljes fordításban adja Aranyszájú Szt. János és Szt. Ambrusnak a papságról szóló műveit, amelyekből részleteket nyújt az új sorozat 4. kötete. Bármennyire kezdetlegesek és elavultak is néha ezek a fordítások, meg kell becsülnünk őket és nem egyszer ma is jó szolgálatot tehetnek. Ugyancsak helyes és kívánatos a legfontosabb idegennyelvű fordításokra, valamint az illető műre, íróra vagy tárgykörre vonatkozó legértékesebb tanulmányokra felhívni a figyelmet. A magyar cikkekre, tanulmányokra legyen különös gondja a fordítónak vagy a bevezetés összeállítójának; ha kezdettől fogva ügyel erre, sok mindenre rábukkan. Így sok elkallódott érték kerülhet megint felszínre és biztosítjuk a magyar patrisztikai kutatás folytonosságát, fejlődését.

A sorozat *kiállítása* izléses, ára pedig meglepően olcsó, ami lehetővé teszi e fontos művek nagyobb mértékű elterjedését. Néhány megjegyzés a kiállításához: a fordító bevezetését és a szöveget nem mindig különbözteti meg eléggé a nyomtatás (pl. 1., 9. köt.); az egyes alcímek és fejezetcímek betűtípusa nem mindig szerencsés (8., 9., 16.); a szövegfeletti címfeliratok szövegezésé több helyütt nem világos, sőt félrevezető (4., 5., 8., 9., 15.).

Vegyük mármost sorra az egyes köteteket. A kiválogatást határozottan ügyesnek kell mondanunk: az anyag változatos és sokoldalú, a mai ember érdeklődésének megfelelő. Találunk a sorozatban fontos történeti emlékeket, erkölcstani fejtegetéseket és szentbeszédet, az ókeresztény szerzeteséletet, liturgiát bemutató forrásokat, a gyakorlati lélekvezetés művészetébe és a kialakuló ókeresztény tudományosság műhelyébe bevezető műveket. Az időt tekintve, a sorozat szerkesztői a keresztény ókorra, vagyis az I–VII. századi terjedő időszakra voltak tekintettel, kivéve egyes szentbeszédgyűjteményeket, amelyekbe gyakorlati szempontból egyes középkori (XII. századi) szerzők műveit is felvették (ezt nem tartjuk egészen szerencsésnek).

Az 1. kötetben *Kühár Flóris* Apostoli Atyák név alatt összefoglalva közli a keresztény irodalomnak a szentírási könyvek után következő legrégebb emlékeit. Mind a lelkiélet, mind a tudományos kutatás szempontjából nagyjelentőségűek ezek az emlékek; a gondos fordítás értékét még inkább növelik a világos és alapos bevezetések és magyarázatok. A fordítás a Funk-féle (1878) nem ugyan legújabb, de értékes kiadást követi. Megtaláljuk itt a Didachét, Szent Kelemen levelét (csak a hosszas szentírási idézeteket hagyja ki megfelelő utalással), Szt. Ignác leveleit, Szt. Polikárp levelét, a Diognetos-levelet teljes egészében, szemelvényeket a Barnabás-levélből és Hermes Pastor-ából.

Nagy érdeklődésre tarthat számat a 2. kötet, melyben *Radó Polikárp* fordítja le a vértanúság emlékeit: a hiteles mártírtákták, az üldözésekről beszámoló egykorú leveleket és feljegyzéseket. A fordítás az újabb kiadások (Gebhardt, Knopf, Schwartz) szövegét használja fel; a tartalmilag is megragadó szövegeket eleven, könnyen gördülő nyelven tolmácsolja. Kár, hogy nem ad áttekintő képet a vértanúságra vonatkozó különböző forrásaink jellegéről, keletkezéséről, értékéről. Caesareai Eusebios (szent?) fontos forrása ugyan az üldözések történetének, de nem emelnék ki annyira „józan tárgyilagosságát“ (249. l.).

Különös örömmel üdvözöljük *Szt. Ágoston De doctrina christiana* című művének fordítását *Városi Istvántól*. Művelődéstörténeti szempontból igen jelentős ez a mű: első három könyve a *Szentírás értelmezésének* elveit adja elő (vagyis modern műszóval hermeneutika), az antik szövegmagyarázók eredményeinek felhasználásával; mivel pedig az egész ókeresztény szellemi élet és műveltség középpontjában a szentírás-magyarázat állott (mint ahogy az akkori profán műveltségben is döntő szerepe volt a klasszikusok interpretációjának), ez a mű jól megvilágítja a kibontakozó *keresztény műveltség* és tudomány alapjait, eszközeit, a profán műveltséghez való viszonyát. A IV. könyv viszont a megértett igazságok helyes előadására tanít, vagyis az első *homiletika*, mely rendkívül érdekes megállapításokat tartalmaz a *kereszténység és antik retorika viszonyáról*. Hatása igen nagy volt: sok-sok évszázad innen merítette a szentírás-magyarázat és a keresztény szóoklat elveit. Lefordítása a sok antik műszó és utalás, valamint az antithesisekkel, szójátékokkal, retorikus fordulatokkal teli ágostoni stílus miatt nem könnyű feladat. Ennek ellenére élvezetes, hajlékony, modernül ható fordítást kapunk. Itt-ott azonban a bonyolultabb gondolatmenet (pl. I. 40; II. 20 vége; II. 55; III. 2 vége; III. 26), vagy a sajátos ágostoni szóhasználat (II. 58: *historia rerum... ad sensus corporis pertinentium*; III. 15: *ex momentis libidinis*) pontos tolmácsolása nem sikerült; némelyik grammatikai vagy retorikai műkifejezés is nehézséget okozott (pl. a IV. 40–41-ben szereplő *numerus, clausula numerosa* nem jóhangzás, nem is dallamos vagy arányos befejezés, hanem a mondat ritmikus lezárása, amelynek pontos szabályai voltak az akkori latin műprózában, mint a 40. pontban felhozott érdekes példa is igazolja). A bevezetés költői lendületű, alkalmas az érdeklődés felkeltésére, de a mű igazi összefüggéseit, jelentőségét, hatását kevéssé világítja meg. A bevezetésben említett Storf-féle német fordítás helyett érdemesebb lett volna a csaknem 50 évvel frissebb, értékes Mitterer-félet (BKV² 49. köt.) felhasználni.

A 4. kötet bő szemelvényeket ad *Aranyszájú Szent János* *Περὶ ἰερωσύνης* című művéből és *Szt. Ambrus De officiis ministro-rum*-ából. Mindkettő igen elterjedt, sokat olvasott munka volt, 1500 év óta számtalan papi nemzedék nevelője. De mint kortörténeti dokumentumok is igen tanulságosak (pl. ahol Chrysostomus a pap és a kritikus hajlamú, igényes görög nagyvárosi közönség viszonyáról szól). Az első mű fordulatos görög dialektikával és meggyőződéssé lendületével megírt, sok személyes élménnyel telített dialógus. A másik Cicero *De officiis*-e nyomán készült, Ambrosius kiegyensúlyozott, határozott egyéniségét, a

római államférfi gyakorlati érzékét tükröző erkölcsstani munka. Az elsőt *Gulovits Andor* fordította, gondos munkával, szorosan ragaszkodva az eredetihez; csak elvétele érez az ember kevésbé pontos fordítást; pl. II, 2: ...hanem azért kell aggódnia, helyesen: nem is azért...; III, 4: τὰ ἐν οὐρανοῖς = a mennyei dolgokat, nem: ezeket a mennyeiken; IV, 2: ...felszólításunkra és nem önként ajánlkozva; V, 3: τῆς ἀουαδίας nem a korholtakra, hanem az előljáróra vonatkozik, tehát: tudatlansága miatt; V, 4: γελῶσιν, προσχαίρωσιν az összefüggés szerint inkább kedveskedést, mint kigúnyolást akar jelenteni.

Meggyes Ede De officiis-fordítása jól olvasható, világos kifejezésre törekvő; nem teljesen kielégítő azonban az antik etikai kifejezések fordítása. Ezen a hiányon Cicero szövegének és magyar fordításának állandó szemeltartása bizonyára segített volna. Félreértés lehet az I. 23 végének fordításában, mely szerint az egyházi szónok beszéde „kövesse, ha kell, a szinpadi ritmust”; az eredeti szöveg összefüggése éppen azt mondja, hogy hanghordozása, kiejtése ne legyen póriás, de *szinpadias sem*, hanem a szent misztériumok méltóságának megfelelő. A tartalmas, gondolatébresztő, de nagyon is rövid bevezetést Kúhár Flóris írta: különösen sikerült a két mű szembeállítását. A Ciceróval való összefüggést azonban csak távolról sejteti, mintha az csak valami ifjúkori reminiscencia lenne. Érdemes lett volna e művek hatásának is szentelni néhány szót.

Egyszerűségében is kedves és igen hasznos könyv *Nagy Szent Gergely Regula pastoralis*-a (5. köt.). *Félegyházi József* „A lelkipásztorság törvénykönyve” címen fordította le teljes szövegét, igen világosan. Benne van a nagy pápa sok-sok tapasztalata, életbölcseje, hivatásáért élő buzgósa. A bevezetés röviden minden lényeges pontra kiterjed.

A 6. és 7. kötet változatos anyagot közöl: *Szunyogh X. Ferenc* gyűjti össze benne a *Szent Benedek előtti szerzetesség* kialakulásának és megszervezésének emlékeit (a két kötet címében található kis eltérést megokolatlannak tartjuk). Van köztük életrajz (Remete Szt. Antal és Pál, Szt. Márton), részletek a legősibb regulákból, az első remeték és szerzetesek bölcs mondasait és tanulságos eseteit tartalmazó gyűjteményekből, a nagy egyházatyáknak (Efrém, Aranyszájú Szt. János, Jeromos, Agoston) a szerzetességre vonatkozó írásaiból, végül Ioannes Cassianusnak a nyugati szerzetesség kialakulásában oly jelentős szerepet játszó műveiből (Institutiones coenobiorum és Collationes Patrum). A fordító eljárása ügyes: a szerzetesség kialakulásának és elterjedésének egyes állomásairól külön-külön összefoglaló képet ad (Hilpisch szép könyve alapján), és ezután közli a megfelelő szövegeket. Bő irodalmat is felhasznál, az összefüggésekre jól rámutat, de az egyes életrajzok és források értékéről nem szól. Remete Szt. Pált Szt. Antal tanítványának mondja, bár ez aligha egyeztethető össze Hieronymus Vita Pauli-jával. Fordítása jól érthető, szemmeláthatólag igyekszik mai nyelven megszólaltatni az ősi szövegeket. Viszont a szövegűséggel elég könnyen bánik; néhol szinte csak parafrázist ad (pl. Cassianus, A szerzetesintézményről I. fejezete, Szent beszélgetések IX. 8.); így félreértések is könnyen becsúszhatnak (pl. a Szent Márton-életrajz elején a „cum edictum esset a regibus...” kezdetű periódus felbontása hibás). Nyelvi szempontból van néhány különös szokása (pl. keresztény helyett mindig krisztusit mond, sőt így is: öskrisztusi!). Az idézetekben, fejezet-számozásban stb. való nagyobb pontosság növelné az igen értékes anyagot tartalmazó kötetek használatosságát.

A szüzességre vonatkozó legértékesebb iratokból *Rajeczky Benjamin* fordított könyved, eleven stílusban: *Methodios*, Symposion (tartalmi ismertetés, Tekla zsoltára); *Ambrosius*, De virginibus és De virginitate; *Hieronymus*, Ep. 22.; *Augustinus*, De sancta virginitate (ez utóbbiak csekély kihagyásokkal teljesen). Bevezetése ötletes, jól bemu-

tatja a hagyomány megszakíthatatlanságát, de a művek rendszeres áttekintésének elmaradásáért nem kárpótol. Magyarázó jegyzetre nem egy antik vagy őskeresztény szokásra való utalásnál szükség lenne.

A 9. kötet ismét *Kühár Flóris* munkája; az ősegyház szentségi élete címmel közli *Tertullianus* De baptismo című kis művét, *Jeruzsálemi Szt. Cirill* Κατηχήσεις υσσταγωγικαί címen ismert híres beszédorozatát, *Szt. Ambrus* De mysteriis és De sacramentis című munkáit teljes egészükben. Az ősegyház belső életének, liturgiájának fontos forrásai ezek, a mellett nem egy antik kapcsolatra is rávilágítanak (pl. Tert., de bapt. 5. fej.). Külön ki kell emelnünk a sok nyelvi nehézséget nyújtó Tertullianus jó fordítását. A felvetődő irodalmi, liturgikus és más kérdésekről alapos bevezetések tájékoztatnak.

A következő hat kötet (10—15) különböző szempontok szerint csoportosított szentbeszédeket tartalmaz: 10. tematikus beszédek a görög atyáktól; 13—15. az egyházi év vasárnapjaira és ünnepeire szóló beszédek a legkülönbözőbb, még középkori szerzőktől is; 11. és 12. Chrysostomusnak a Római-levélhez, illetőleg a Genézishez mondott homíliáiból vett részletek tárgyi csoportosításban. Mint látjuk, erősen a gyakorlati használhatóság szempontjai érvényesültek. A mi szempontunkból az utóbbi két kötet a legtanulságosabb, mert egységes képet ad a keresztény ókor legnagyobb szónokáról, míg a többi inkább csak alkalmi szükségletek kielégítését akarja szolgálni. A kiválogatást Radó Polikárp végezte, a fordítás munkáját többen vállalták: Deák Anasztáz, Gerecs Szaléz, Holvay Endre, Nádasy Alfonz, Pénzes Balduin, Simon Sándor. A fordítás természetesen különböző értékű, sok szép fordítást találtunk az Aranyaszájú Szt. Jánostól való beszédek között. Csodálkozunk azon, hogy ennyi szentbeszéd-anyag kiadása mellett nem kapunk legalább rövid áttekintést az őkeresztény szónoklat fejlődéséről, főképviselőiről, jellegzetes műfajairól. Ezeknek a témáknak tudományos feldolgozása is szép munka lenne.

Az utolsó (16.) kötetben *Szunyogh Xavér* gazdag i m á d s á g g y ü j t e m é n y t állított össze a keresztény ókor íróinak és liturgikus könyveinek szerencsésből. Nem tartjuk szerencsésnek azt a gondolatát, hogy mivel elmékedési könyvnek szánja művét, elhagyja a tudományos apparátust. Ez az „apparátus” nem jelentett volna olyan nagyon sokat: mindössze pontos megjelölését a szövegek lelőhelyének és rövid áttekintést a szövegek forrásairól (sacramentariumok, euchologionok, liturgikus papi-ruszkok, szentatyák, Pontificale stb.). Mennyire emelte volna ez a könyv használhatóságát, a nélkül, hogy az áhitatot veszélyeztette volna! Viszont a közbeeső elmékedéseket és fejtegetéseket nyugodtan rövidebbre lehetett volna fogni. A valóban megragadóan szép anyag összegyűjtéséért azonban így is hálásak vagyunk a fordítónak.

Összegezzük a mondottakat. A sorozat megjelenését a magyar valóság és tudományos élet nagy eseményének tartjuk; a szerkesztők és a fordítók komoly, szép munkát végeztek. A sorozat azonban, éppen nagy és széleskörű jelentősége miatt megérdemli, sőt megkívánja a nagyobb filológiai gondosságot és a tudományos szempontok fokozottabb figyelembevételét. Reméljük, hogy a sorozat a következő években még igen sok értékes kötettel fog bővülni és hogy ezzel párhuzamosan a patrisztika tudományos művelése is erős lendületet vesz.

Csizmazia Placid.

*

Anno MCMXLIV. in lucem prodiit nova collectio (16 volum.) opera selecta Sanctorum Patrum in linguam Hungaricam conversa complectens, quam omnibus, qui Ecclesiae antiquae doctrinas atque instituta cognoscere velint, magno usui fore censemus. Qua in collectione invenies: opera Patrum Apostolicorum, Acta genuina Martyrum, S. Augustini

libros IV. de Doctrina Christiana, Regulam Pastoraalem S. Gregorii Magni, Tertulliani libellum de baptismo, Catecheses mystagogicas S. Cyrilli Hierosolymitani, opuscula S. Ambrosii quae inscribuntur De mysteriis et De sacramentis, tum partes selectas ex diversis operibus de sacerdotio et de virginitate scriptis, item ex monumentis liturgiae antiquae ac vitae monasticae, postremo sex volumina, quae sermones et homilias diversorum Patrum, praesertim S. Ioannis Chrysostomi continent. Speramus fore ut annis sequentibus collectio multis aliis antiquitatis Christianae monumentis augeatur. In nova tamen editione, vel in voluminibus subsequentibus quaedam corrigenda esse putamus atque addenda, quo magis hae versiones non solum practico, sed etiam scientifico usui conveniant.

Pl. Cszmazia.

Sántha György: *A harcok szentek bizánci legendái.* (Magyar-Görög Tanulmányok 22.) Budapest, 1943. 8°, 71 l. + 1 műmelléklet. (Magyarul, olasz kivonattal.)

A bizánci synaxariumok, sőt egyes profán bizánci történetírók (pl. Theophanes, Skylitzes, Kedrenos, Zonaras, Konstantinos Akropolites stb.) olvasása közben is, többszöri ismétlődésével egy különös legendamotívum kelti fel érdeklődésünket. Súlyos várostromkor vagy reménytelen ütközetben egyszerre csak lóháton, katonáöltözetben, fegyveresen megjelenik egy szent, átveszi a harc irányítását, megszalasztja az ellenséget s végül eltűnik az emberek szeme elől.

A harcok szenteknek ezt a többi bizánci legendáktól világosan elkülönülő legendatípusát teszi kutatása tárgyává e doktori értekezés szerzője. A teljességet elérő nagy irodalmi ismerettel és aprólékos gonddal végzett anyaggyűjtés alapján igyekszik megfigyelni e legendamotívum legjellemzőbb vonásait, rámutatni keletkezésének okaira és az antik előzményekkel való kapcsolataira. Világos meglátással és meggyőző érveléssel állítja elének a szerző e bizánci legendatípus antik elődjeként (5—10. l.) az antik görög hőroszkultusz egy azonos vonásokat mutató típusát. Ósrégi emberi gondolat és visszatérő meggyőződés az, hogy „a nagyok halála nem végleges eltávozás, hanem csak más létrendbe való költözés. Azok mindig velünk maradnak és őrrei lesznek földi életünknek, segítők a veszedelem nehéz óráiban.“ S valóban, az antik görög irodalomnak a Homerostól Pausaniasig mutatkozó ezeréves termésében ismételtelen mutatkoznak a hőroszkultusznak olyan mítosz-gyümölcsei, melyek szerint a barbár áradat támadásaikor, főként a perzsa háborúk idején egy-egy város hőrozsza visszatért a halálból s a háborús veszedelemben személyesen segítette meg a relikviáit gondosan őrző poliszának görögjeit.

Amikor a szerző a bizánci legendák (11—59. l.) anyagában keresi össze nagy lelkiismeretességgel ugyanennek a motívumnak a felbukknásait, összegyűlt anyaga szinte magától csoportosul a bizánci protomartyrok körének néhány jellegzetesen katonatípusú alakja köré. Szent Andrást apostol halála és temetése helyét, az achaiai Patrai-t védte meg csodálatos megjelenésével a szlávok megrohanása ellen; Szent Theodor, a tiro is az ereklyéit védő és kultuszának élő várost, Euchaitát menti meg egy arab ostrom idején, de amikor kultusza eljut a fővárosba s az egész birodalomba is, a legendák már másutt is tudnak megmentő katonai beavatkozásairól. A Thessalonikéval összeforrt Szent Demeter a város változatos története folyamán igen sokszor lépett fel a legendák szerint városa hősi védőjeként. Megismerkedünk Szent Györggy és az elsősorban Konstantinápolyt védő Istenanya ostromok idején tanúsított legendás haditényeivel is. Végül látjuk a harcok szentekről szóló e hiedelem továbbterjedését és az egyes különösen nagy és szentéletű bizánci császárok alakja körül végzett legendeszővő munkáját is. A szerző egyik fejezetnél sem elégszik meg a legendaanyag egyszerű összegyűjtésével és a

szentek szerint történő csoportosításával, hanem szép egyház- és vallás-történeti iskolázottsággal, éles problémalátással nyúl a legendák szöve-déke mögé, az egyes szentek történeti alakjait. Visszapergeti kultuszuk kontinuitásának láncát martíriumok idejéig s tiszteletük elindulásáig, fel-jevte az egyes városokhoz fűződő történeti kapcsolataikat s kihámozva városvédő legendáik történeti magvát. Mellekesen mindenütt utal a legendaanyag más népek történetkutatását támogató forrásértékére is. Végül éles szemmel kielemezti az egyes szentek legendáinak tipikus vonásait.

Mikor utal a skandináviai Szent Olaf, a szíriai Szent Szergiusz és a magyar Szent László sírból való kikelésének és harcos segítségadásá-nak azonos típusú mondáira, világosan mutat rá arra, hogy ezekben hat a hasonló nyugati legendákban is a bizánci kultúra nagy hatósugarú szét-áramlását kell felismernünk s hogy e téren a kapcsolatok és hatások fel-derítésében a kutatót még érdekes új munkalehetőségek várják.

Alapos elemző munkájára támaszkodva biztos kézzel tudja össze-foglalni eredményeit a bizánci legendák közös jellemző vonásainak fel-vázolásában, keletkezési idejük (VI—X. sz.) és népi eredetük kimutatá-sában, irodalmi jelentőségük méltatásában (60—64. l.).

Sántha munkájának eddig megismert értékei mellett gondolkodásá-nak érettsége és önállósága az, ami leginkább az utolsó fejezetben hat erősen az olvasóra, amikor az antik és a bizánci legendák kapcsolatait vizsgálja (65—68). Kétségtelen tény az, hogy a harcos szentek bizánci legendáiban számos pogány reminiscencia van. A megjelenés motívuma szinte ugyanazokkal a szavakkal kifejezve előfordul már a hőroszokkal kapcsolatos antik legendákban is. A nagy hasonlóságnak két okát is tudja adni a szerző. Az antik legendák közvetlen irodalmi úton is hat-hattak a megszakítást nem szenvedett görög irodalom életfolyamában a középkori szerzőkre egyes motívumok továbbszármaztatásával. De a két legendakör időbeli érintkezése mellett a feltűnő egyezésnek elsősorban a faj és a kultúra azonossága, megszakítatlansága és a legendaalkotó nép szubjektív vallási magatartásának azonos volta az oka.

(Budapest.)

Gyóni Máttyás.

L'auteur, en examinant les légendes byzantines des saints guerriers passe en revue — comme leur antécédents antiques — les légendes des héros défenseurs de villes. A la base d'une documentation complète, il examine avec une grande expérience historique les différents types des légendes des saints de Byzance, défenseurs de villes, dégage leur arriè-re-plan historique, apprécie à sa juste valeur leur authenticité historique, met au jour leur origine populaire et préconise leur portée littéraire. Après le résumé des traits caractéristiques communs de la matière légén-daire, il met au point les rapports des légendes paysannes et chrétiennes de cette espèce. Il est impossible de déduire ces légendes des saints byzantins de celles des héros, même en supposant une identité des cultes. Quant aux causes des analogies, il faut les chercher — en laissant de coté l'influence ininterrompue des légendes antiques et des manuels mythologiques — dans l'existence et dans l'attitude subjective identiques du peuple dont la phantaisie créatrice a produit toutes les deux branches de légendes du même type.

Matthias Gyóni.

Horváth Endre: *Az újjörögök.* (Kincsestár 21.) Budapest, 1943. Kiadja a Magyar Szemle Társaság. 60 l.

Talán nincs még egy nép Európában, amelyet olyan kevésbé ismer-nének, illetve amelyet annyira félreismertek volna, mint az újjörögöset. Még műveltebb körökben is lépten-nyomon hallani azt az állítást, hogy

a mai újjörög elszlávosodott nép, hogy nyelve telítve van szláv elemekkel, s hogy a mai görögöknek semmi közük sincs antik elődeikhez. Ha pedig felbuknak Görögország és a görögök neve, az rendesen Perikles vagy Sophokles alakját, esetleg a Parthenon vagy egyik-másik ismertebb antik szobor képét idézi fel az emlékezetben, de a Hellász földjén ma is élő népről, annak etnikai és szellemi arculatáról a köztudatban csak nagyon homályos képzetek élnek. Mindennek gyökérét egyrészt egy német tudósnak, Fallmerayernek a mult század harmincas éveiben nagy feltűnést keltett, de tudományosan már régen megcáfolt elméletében, másrészt a XVIII. századi német új-humanizmusnak a „klasszikus“ görögsegről vallott s a humanisztikus iskolai oktatásba is átplántált, de a tudományos kutatások fényében már régen elavult, egyoldalú felfogásában találjuk meg. Az antik világ dogmatikusan felépített s az élettelen idealizálás csillogó színével kiszínezett képe még ma is árnyba borítja az élő görögseget. Nem elég, hogy a szaktudomány rámutat erre: népszerűsítő munkáknak és az iskolának feladata a tudományos igazságokat átvenni az életbe. A népek közti igazi megbékélésnek és megértésnek is alapfeltétele: egymás énjének, igazi mivoltának megismerése.

Horváth Endre e szép kis könyve az első magyar munka, amely az „újjörögök“ fogalmát objektíven, tudományos alapossággal, de mégis élvezetes formában világítja meg, s amely éppen ezért hivatva van arra, hogy téves nézeteket kiirtson és azok helyébe a valóság igazi képét helyezze. „A görögség sorsa Bizánc után“ című első fejezetben áttekintést kapunk az újjörögök csaknem négy évszázados török uralom alól való felszabadulásának folyamatáról, a mai görög állam megalakulásáról és történetéről. Ezután a szerző a „Mai görögök — régi görögök“ című fejezetben megvilágítja a faji és nyelvi problémákat és rámutat arra a folytonosságra, amely a mai görögöket antik elődeikkel összekapcsolja. Külön fejezetben tájékoztat „Az újjörög szellemi élet“-ről, sorra véve az irodalmi, zenei, színházi és képzőművészeti fejlődés főbb mozzanatait és legkiválóbb termékeit. A kis könyv második felét a „Görögök Magyarországon“ című fejezet alkotja, amelyben a szerző a magyarországi görög települések történetét s életét mutatja be, miközben a hazai görögök kereskedelmi és közgazdasági szerepéről, szellemi életéről és irodalmi tevékenységéről eddig alig ismert, sokak számára meglepő képet rajzol.

Az értékes kis könyv a korán elhunyt szerző (1891—1945) egyik utolsó műve s egyben egy egész élet tudományos eredményeinek összefoglalása. Fiatalon, 1914-ben indult el Horváth Endre Hellász földjére első tanulmányúttjára, amely a világháború kitorése miatt csaknem hét évre nyúlt ki. Ez idő alatt úgy elsajátította a mai görög nyelvet, mint kevesen az idegenek közül s minden vonatkozásában alaposan megismerte a mai Görögország földjét, népét és kultúráját. Hazatérése után 1922 óta mint leánygimnázium tanár s tanulmányi szakfelügyelő, majd 1940 óta mint a Gizella királyné leánygimnázium igazgatója működött s megbízott előadója volt a Báro Eötvös József-Kollégiumnak, amelynek tagjaként végezte egykor egyetemi tanulmányait, továbbá a budapesti Tanárképző Intézetnek. Tanításában éppen úgy, mint a „Parthenon“ egyesületben kifejtett működésében, amelynek hosszabb időn át (1932—1939) titkára volt, mindenkor kifejezésre jutott rajongó szeretete a görögség iránt, amelynek egységét Homerosztól napjainkig nem győzte eléggé hangsúlyozni. 1923-tól 1937-ig a budapesti egyetem bölcsészeti karán az újjörög nyelv lektora volt s a fiatalabb filológusnemzedék nem egy tagja az ő óráin ismerkedett meg az újjörög népnnyelvvvel, amelynek az irodalmi nyelvvel szemben lelkes híve volt s amelyen írta munkái egy részét. 1921-től, amely évben még görögországi tanulmányai eredményeként első újjörög irodalomtörténeti tárgyú értekezése megjelent, 1937-ig érdeklődése középpontjában az újjörög irodalom s az újjörögök irodalmának és

történetének magyar vonatkozásai állottak. Több idevonatkozó tanulmánya és cikke közül, amelyek részben folyóiratunk hasábjain láttak napvilágot, a legjelentősebbek: „Kosztisz Palamász, az újgörög költő“ (Debreceni Szemle, 1930. évf.); „Szolomosz“ (u. o. 1935. évf.); „Ο Σολωμός“, Athenai-Alexandria 1935; „Ο φιλελληνισμός του Βύρωνος και η Ουγγαρία“, Athenai-Alexandria 1938; „Görög históriás ének Mihály vajdáról“ (EPHK 59 : 1935. 378—393.). Ő írta meg a Dézsi-féle Világirodalmi Lexikonba (I—III. 1930—1933) az újgörög irodalomra és annak egyes képviselőire vonatkozó cikkeket. E munkája Pecz Vilmos inkább népszerű modorban írt újgörög irodalomtörténete után az első tudományos, bibliográfiai jegyzetekkel kísért feldolgozása e tárgykörnek. Fordulópontot jelent Horváth Endre tudományos munkásságában az 1937. év, amidőn a budapesti egyetem bölcsészeti karán az újgörög filológia magántanára lett s amely időtől kezdve minden erejét egy új feladatnak: a hazai görögség kutatásának szentelte. Hazai és görögországi könyvtárakban nagy anyagot gyűjtött és idevonatkozó kutatásai eredményeit több kisebb-nagyobb dolgozatban, részben folyóiratunk hasábjain tette közzé. Munkásságát hazánkban és külföldön egyaránt megérdemelt elismerés kísérte. A Magyar Tudományos Akadémia Klasszikus filológiai Bizottsága meghívott tagjává választotta, több görög kitüntetésben részesült és Kozani városa díszpolgárává választotta. A hazai görögség kutatása köréből legjelentősebb munkái a következők: „Η ζωή και τὰ έργα του Γεωργίου Ζαβίρα — Zavírasz György élete és munkái“ (Magyar-Görög Tanulmányok 3.) Bp., 1937., amely újgörögül magyar kivonat kíséretében jelent meg s amelyben többek között kimutatja, hogy az első újgörög irodalomtörténeti munka, Zavírasz Néα Έλλάς című műve hazánkban magyar irodalomtörténeti művek hatása alatt s azok mintájára készült; „Magyar-görög bibliográfia — Ουγγροελληνική βιβλιογραφία“ (MGT 12.), Bp., 1940., amely a hazai görögség irodalmi termékeinek s az újgörögökre vonatkozó magyarországi szakirodalom rendszeres összefoglalása önálló kutatások alapján; „Ungarn und die Neugriechen“ (Ungarn und die Nachbarvölker, Budapest, 172—192.), amelyben a magyarországi görögség multjának felderítése érdekében végzett kutatásai eredményeit egységes képhe foglalja. Horváth Endre e tárgykörre vonatkozó vizsgálódásai meglepő eredményekkel jártak: kiderült, hogy a XVIII—XIX. században nemcsak közgazdasági téren, hanem irodalmi tekintetben is jelentős szerepet játszottak a hazai városok görög telepesei. E fáradságos kutatásaiban mindig szemei előtt lebegett a végső cél: az idevonatkozó anyag feltárása s a részletkutatások elvégzése után megírni a hazai görögség összefoglaló történetét. Ennek megvalósulását azonban már nem érthette meg: közvetlenül Budapest ostromának befejezése után, 1945. február 15-én hirtelen megszakadt élete fonala.

Ismertetett munkája utolsó soraiban a szerző rámutat arra, hogy görög emlékeink megmentése fontos teendő. „A veszendőbe menő görögnyelvű, illetőleg görög vonatkozású, könyvtári, levéltári és feliratos anyag feltárása, rendezése és feldolgozása a hazai újgörög kutatás egyik legégetőbb feladata.“ Hisszük, hogy úttörő munkássága s útmutatásai nem maradnak nyom nélkül, hogy az általa olyan eredményesen megkezdett munkát mások folytathatják s a hagyatékában maradt gazdag anyag értékesítése és kiegészítése útján megvalósul élete célja s elkészül majd egyszer a hazai görögség összefoglaló feldolgozása. Tudós életnek ennél méltóbb emléke nem lehet.

(Budapest.)

Moravcsik Gyula.

Το πολύτιμο βιβλίο του μακαρίτη ύφηγητή του πανεπιστημίου της Βουδαπέστης κ. Άνδρέα Χόρβατ (1891—1945), που επιγράφεται „Οι Νεοέλληνες“, είναι το πρώτο έργο, που συνοψίζει για τὸ ουγγρικό κοινό όλα τὰ ζητήματα σχετιζόμενα

μέ την ἀνάπτυξη τοῦ νεωτέρου ἑλληνισμοῦ, τὸν ἔθνικό χαρακτήρα του, τὸ γλωσσικό πρόβλημα, ἐπίσης καὶ μέ την ἱστορία τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων τῆς Οὐγγαρίας καὶ τῆν οἰκονομική καὶ πνευματική Ζωή των. Δυστυχῶς ὁ πρόωρος θάνατος († 15 Φεβρουαρίου 1945) διέκοψε τὴν ἐπιστημονική δραστηριότητα αὐτοῦ τοῦ ἐνθουσιασμένου ἐρευνητῆ τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐλπίζομεν ὅμως ἄλλοι νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὸ πολῦτιμο ὕλικό, ποῦ μάζεψε, νὰ ἑακολουθήσουν τὲς ἐρευνές του καὶ ἔτσι νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ ἰδανικοὶ ἐπιστημονικοὶ σκοποὶ του.

(Βουδαπέστη).

Ἰ. Μοραῦτσικ.

Eckhardt Sándor: *Az ismeretlen Balassi Bálint.* Budapest, 1943. 313 l. és 14 kép.

Eckhardt Sándor több, mint harminc éve legkiválóbb ismerője Balassi világirodalmi környezetének. Doktori értekezése óta is mindig foglalkoztatta a magyar irodalomnak az a szakasza, amelynek B. a legnagyobb alakja, s az összehasonlító irodalomtörténet több problémája is részben vele kapcsolatban érdekelt. Mikor néhány esztendő előtt híre terjedt, hogy könyvet ír ifjúkora kedves költőjéről, mindenki, aki tisztában volt a vele kapcsolatos kérdések állásával, nagy érdeklődéssel várta. A Magyar Írók sorozatában megjelent könyve így is sok tekintetben meglepetés volt. Egy sereg megkapó részlet összefűzésével megvilágította a költő életének és költészetének összetartozását, sok helyen a hőssel azonosulni tudó művész lelkes átélésével, s a világirodalmi kapcsolatok után magyar folytonosságba való beletartozását is minden eddigi hozzászólásnál teljesebben mutatta meg.

Vele is megtörtént, ami mindazokkal meg szokott történni, akik nagyjából körülhatárolt terjedelemben és széleskörű közönség igénycivel számolva kénytelenek tudományos feladatot megoldani. Sok mindent mellőznie kellett ott, amit sajnált elhallgatni, s az ismert életrajzi tények összefoglalása közben ezekben is egyre több hézagot ismert fel, amely abban a keretben észrevétlen marad, de a kutatót zavarja, további keresésre ösztönzi. És Eckhardt nem tette le a tollat, mikor monográfiáját befejezte, hanem annál nagyobb erővel látott neki a hézagok kitöltésének, a munka közben megsejtett szálak követésének, és kutatása oly bőséges eredménnyel járt, hogy alig két évvel amaz után új könyve jelent meg az „ismeretlen“ Balassiról, a Magyar Szemle Klasszikusainak szép sorozatában, amely Horváth János remek vers-anthológiáját (immár két kiadásban), Zrínyi prózáját és a Kerecsényi—Bisztray-féle prózai anthológia első kötetét hozta eddig.

Itt aztán igazán mesterére várt a feladat, egy könyv írásának jóformán a melléktermékeiből kinőtt forrásgyűjteményt a művelt nagyközönség számára is érdekes könyvvé formálni. Eckhardt nagyszerűen megoldotta, a nélkül, hogy teljes életrajz keretébe iktatta volna a tömérdek új adalékot. Szigorú kritikai érzéke és helyenként a művészet határán járó intuitív lélektani elmélyedése mindig egyensúlyban marad. Nagyon jellemző mind a kettőre, ahogy pl. Losonczi Annának az Ungrad halála utáni egri lázongással kapcsolatos akták, egy pörös atyjafiával történt levélváltása, meg egy Balassi halála után ifjú férjéhez írt levele alapján kirajzolt képét befejezi, magát a sok finom lélektani következtetés és gyanítás után a tényekhez visszatereli: „Ha Anna magyarzatomat olvasná, gúnyosan mővetne rajtam is, de talán ő maga sem volt egészen tisztában azokkal az érzéseivel, melyeket jó mélyre hátratólt emlékezésében, nehogy még egyszer levegőre törjenek. De ez a határ, ahol a történetíró elemzése megáll s a regényírónak kell átengednie anyagát...“

A Közölnybeli ismertetések szokásos terjedelmét messze túl kellene lépnem, ha csak fel akarnám is sorolni, mi mindent tudunk e könyv után másképp Balassi életéből, fejlődéséből s mennyi mindent értünk teljeseb-

ben költeményeiben is. (Már annak is örülni kell, hogy a szellemtörténeti és stílustörténeti irányok dogmatikusai után egy kiváló irodalomtörténet-író kétkedés nélkül nekivágott életrajzi részletek kutatásának. Hogy sokszor a legapróbb részlet, amelyet kiderítésekor csak ónmagáért közöltek, mennyivel járulhat hozzá a költészet megértéséhez, arra jó bizonyíték volt éppen Eckhardt előbbi könyve.) Hadd utaljak legalább a legfontosabb eredményekre. Sok korábbi állítást végkép megcáfolnak az Eckhardttól kiderített okmányok: B. nem lehetett Gyula védői közt, mert abban az időben, mikor névrokona először szerepel a jegyzékben, még csak 8 éves volt. Egy másik Balassi János fiainak bizonyultak azok is, akiket eddig az ő bátyjainak tartottak; apja világosan elsőszülött fiának mondja abban a meghatározó védekezésben, amelyben annak gyanúja ellen tiltakozik, hogy ő fiát a törökhöz küldözgeti: „Egone ad limina senectutis constitutus filium natu maximum dulcissimumque meae tribulationis socium et scipionem declinantis meae aetatis dubiae turcarum fidei committerem?” Az apa olasz kapcsolatai is jelentékenyebbek bizonyulnak eddig csak futólag érintett lovagias ügyének bővebb megvilágítása során, a külföldi protestáns humanistákkal való érintkezése is. Új adat az is, hogy Bálintot 16 éves korában másodsor is Németországba készült küldeni s e célból egy hollandus pedagógust próbált egy kamarai tanácsostól elcsábítani. Alaptalanak bizonyul az a gyanítás, hogy a költő Batthyányiéknal apródoskodott. Kiderül, hogy az az állítás, hogy Bálint is rabságban volt apja hűtlenségi pöre idején, az apródra vonatkozó „puer” szó félreértéséből származott. Az egri helyzet Balassi ott tartózkodása idején bőséges új adatokból teljesebben áll előttünk, ottani könnyelmű életéből egy társa erkölcselenségeire vonatkozó vizsgálat aکتáiban szintén kapunk izelítőt. Viszont Losonczi Annához való viszonya szempontjából fontos, hogy nemcsak gyermekkori szerelemről nem lehet beszélni (ez is még kétségtelenebbé válik abból, hogy Anna már akkor jegyese volt Ungnadrnak, mikor Bálint 9 éves volt), de Eger sem lehetett találkozásai színhelvé, mert éppen Bálint vitézkedése idején Anna nem élt ott, hanem többnyire nyitra- és pozsony-megyei birtokain. Itt is több részlet van ismét, ahol az új adatból a versek egy-egy helye kap új értelmet, viszont a vers is segít az adat értelmezésében. Érdekes pl. amit E. néhány vers városi levegőjéről mond, kapcsolatban hivatalos vagy pörös ügyben történt pozsonyi vagy nagyszombati tartózkodással. A Balassi életében és költészetében szereplő többi hölgyekről is sok újat tudunk meg: „Szófiám” kilétére vonatkozólag igen valószínű Eckhardt gyanítása, hogy az Perényi Zsófia; a Balassi után üzengető Hagymássynéről kideríti, hogy Balassi rabul ejtőjének utolsó felesége, Kerecsényi Judit, aki mindössze egyéves házasság után özvegyült el s akinek a kevés reménnyel kecsegtető Krusith Ilona kedvéért való mellözése így valóban meggondolandó volt. (Érdekes, hogy Krusith Ilona Nikolsburg urához ment feleségül, amely vár előbb Hagymássyné apjáé volt. A nikolsburgi névtelen még ennek idejében szerezte énekét, 1568-ban.) Még Balassi házasságának bőven ismert történetét is másképp látjuk itt. Dobó Krisztina éppen nem látszik oly ártatlannak, mint addig, amíg csak a versek és a Kapyhoz írt levél alapján ízelítettünk; ezek célzásai is érthetőbbé válnak. Érdekes, hány esetben gyanítható asszonyi sértődésnek birtokpörök kiélesedésében való szerepe: Hagymássyné Dobó Ferenchez ment feleségül, Dobó Krisztina a Balassiékkal ugyancsak pörösködő Pethők egyikéhez, Losonczi Anna Dobó Krisztina első férjének rokonságával pörösködött.

Balassi rengeteg pörének okai s ellenfeleinek az ő tönkretételében való szerepe is sokban másképp áll most előttünk. Itt is van egy közép-ponti alak: Balassi András, a hűtlen gyám. A könyv Balassi tollából eredő dokumentumai közül írásműként is legkivált magára vonja figyelmünket a véglesi ügy eredetéről és állásáról dialógus formájában készült informa-

tiója. „Nagystilű retorikai és ügyvédi munka“ a házassága ügyében Batthyányi Boldizsárhoz írt védekező levél is, melyet Takáts Sándor csak kivonatosan közölt. Ugyancsak nagyon érdekesek irodalmi szempontból azok a levelek, amelyekkel Balassi öccse nevében fogalmaz, úgyhogy nem egyszer magát is szidalmazza, hogy annál inkább kiemelje az ő ártatlanságát és ezzel mentse a családi birtokokból, ami még menthető. Az ő rendkívüli egyéniségének ellentmondó vonásai is még élesebben kirajzolódnak. Nagyon érdekes pl., hogy e „jobbágynyúzó“ mikép tiltakozik a humanizmus nevében a tortura ellen, vagy mikép igazol erőszakoskodást kegyeleti okokkal. Sok új részlet mutatja meg, mennyire külön utakon járt Balassinak ösztönöktől vezetett kusza élete és a humanizmus eszméitől áthatott gondolkodása. „Az ő forrongó lelkének — írja E. — szűk volt minden emberi kötelék; mindig többet és mindig mást akart, mint amit a körülmények megadtak, s így amerre az étellel, szerelemmel és halállal hetykén viaskodó férfiú elvonult, mindenütt perpatvar és irka-firka kelt nyomában.“ Az utolsó, halálos vitézkedésre való készülődésének ünneplésége is Rimay költeményéhez hasonló, de hitelesebb bizonyítékot kap Hosszútóthy újévi levelében: „Ez lesz az 94-ik esztendő, kiben Isten Magyarországot megszabadítja, melyet az mi atyáink nem értek és nem hittek... melyet engedjen isten.“ Mint ahogy Zrínyihez a Batthyányiakon és nevelőanyján át nyilvánvaló Balassi verseinek az útja, Eckhardt valószínűvé teszi, hogy Gyöngyösihez meg a Murányi Vénusz környezetébe is eljuthattak; a nádor Wesselényi, aki e verséből szeretett idézni, annak a Wesselényi Ferencnek unokája, akinél Balassi vendégeskedett, és annak a Szarkándy Annának, akiről már előző könyvében is valószínűvé tette, hogy ő a költő Coeliája.

A Balassira és környezetére vonatkozó rengeteg tanuláson kívül gazdag illusztrációja a könyv anyaga a korszak egész művelődéstörténelmének, a vitézi élet, családi élet, háztartás, nevelés, jogviszonyok és sok egyéb megvilágítására alig lehetne alkalmasabb olvasókönyvet ajánlani az érdeklődőknek. A forrásokat kétféle szövegben kapjuk, a főszövegben mai helyesírással, a latin nyelvűeket E. fordításában, a Jegyzetekben mindent az eredeti okirathoz híven, már amennyire nyomdatechnikai szempontból lehetséges volt. (Talán jobb lett volna a latin szövegekben a közkeletű rövidítéseket feloldani, mint csak az eredetiben meglévő betűket a rövidítés jele nélkül lenyomatni.) A könyvet a költőnek a XVII. század végéről vagy a XVIII. század elejéről való, bizonyára korábbi rajzra visszamenő képe díszíti, melyet E. közöl először az eredeti példányról, továbbá apjának Bielski epicediumából való képe, a Balassi életének színhelyeiről való felvételek és térképvázlatok, Balassi és Losonczy Anna írásainak facsimiléje, meg egy emlékérem.

Nagy érdeklődéssel várjuk most már a tudós szerző Balassi-trilógiájának harmadik kötetét, a kritikai Balassi-kiadást. Azzal kapcsolatban bizonyára módot talál majd azoknak a formai problémáknak megvilágítására is, amelyekre két könyvében céljuk és közönségük miatt nem térhetett ki. S akkor bizvást elmondhatjuk, hogy akiben régen a legkiválóbb Balassi-kutatót tiszteljük, annyit tett kedvelt hőse alakjának és költészetének megvilágítására, amennyit aligha teljesített valaki egymagában a magyar irodalmi mult egy alakjával kapcsolatban. *Waldapfel József.*

•

Alexandre Eckhardt: Valentin Balassi inconnu.

M. Alexandre Eckhardt a déjà par sa thèse de 1913 beaucoup contribué à la connaissance des sources et parantés littéraires de B., du plus grand poète hongrois de la Renaissance (1554—1594, mort pendant le siège d'Esztergom). Après avoir éclairci dans une monographie sur-

tout le rapport étroit entre la vie et l'oeuvre du poète et son appartenance aux traditions poétiques hongroises, il vient de publier des documents inédits concernant la vie capricieuse et vagabonde de son cher poète dans un volume de présentation artistique. Il projette de la lumière sur maints détails obscurs de sa carrière et donne du relief aux personnages qui y ont joué un certain rôle. Il fournit aussi des données intéressantes à l'histoire de la civilisation du XVIe siècle. J. Waldapfel.

Karsai Géza: *Középkori vízkeresztí játékok.* Budapest, é. n. (1943). Szent István Társulat kiadása, 312 l., négy műmelléklettel.

A középkori vallásos színjátszás legkedvesebb műfaját, a vízkeresztí latin játékokat tette Karsai Géza vizsgálata tárgyává. Az e tárgyú szövegkiadások zöme a XIX. és XX. században jelenik meg. *E. Du Méril* és *Karl Weinhold* szereztek e téren kétségtelen érdemeket. Hatásuk alatt nálunk *Toldy Ferenc* és *Ipolyi Arnold* a magyarnyelvű karácsonyi és vízkeresztí népi játékokat kezdik gyűjteni, sajnos, mindenben kissé erőszakoltan a hazai liturgikus játék nyomait keresték. Újabbban az amerikaiaknak a középkor után való érdeklődése e téren is eredményt hozott. A Yale-egyetem tanára, *Charles Young* számos ismeretlen szöveggel gazdagította a kiadások számát *The Drama of the Medieval Church*, Oxford, 1933 című munkájában.

A vízkeresztí játékok vizsgálata minket magyarokat különösen érdekelt, mert Hartwick-Arduin győri püspök XI. századbéli Agenda-Pontificalisában ugyanilyen játékra bukkanunk. *Tractus stellae* néven, amely a játék egyhuzamban való elmondására vonatkozik. A szerző elemzését nem szakítja ki a többi játék szövegéből, hanem összehasonlító módszerrel, párhuzamvonás segítségével a győri játék nyugati hátterét adja meg. Ez annál megnyugtatóbban sikerül, mert tanulmánya végén (158—303. l.) Young kutatása alapján az eddig ismert 29 latin vízkeresztí játék szövegéhez a lambachi, freiburgi és győri játék szövegét csatolja.

A játékok dallamai közül a győrit és freiburgit, *Szigeti Kilián* és *Ferenczy Csaba* közreműködésével helyreállítja, a győriről pedig még facsimilés kiadást is ad. Szöveggelkritikával nemcsak a variánsok egyes részleteit tünteti fel, hanem betűrendben minden sor eredetére is rámutat, úgyhogy az összeállítás megfelelően sűrítve, a kötet végén egy Incipitgyűjteménynek is megfelelt volna.

Először a játékok eredetét tisztázza. Az egyházi alaprétég (trópus, sequentia, jászolállítás, keresztény királyok vízkeresztí felajánlási körmenete) mellett átvizsgálja a népi hagyomány (pogány kultusz, vallásos népszokás) és az irodalmi réteg (klasszikus és bencés irodalom) gyökereit is. Játékfajta szerint megkülönböztetünk mise offertoriumához fűződő darabot, amidón a három mágus is résztvesz a felajánlási menctben és a zsolozsmához fűződő játékokat, amidón, mint a győri esetben, a Te Deum előtt kezdték el a Tractust. A tiszta mágusjelenet lassanként Heródes, pásztorok, aprószentek, Ráchel panasza és megvigasztalása, továbbá menekülés Egyiptomba, jelenetekkel bővült.

A rendezést illetően a „cantor“-nak jutott az oroszlánrész. A számára írt útmutatásokat a rubrikák tartalmazzák. A szereplők rendszerint egyházi emberek (Győrben fiatalabb kanonokok), vándordiakok és klerikusok. A drámai feszültséget, a harcot Heródes jeleníti meg. Eleveisége szinte már a főhős jogait követeli magának. Néha magából kikelve még lándzsát is hajt a papság kórusa felé, ez alkalommal képletesen megverik a püspököt, kanonokokat és az egybegyűlt hívőseveget. A szereplők között találjuk az írástudók, követek, fegyverhordozók csapatát, Archelaust, a jászol mellett a bábák körét. A Szent Család sokáig néma szereplő volt, csak a Szent Szűz képe állt a jászol előtt.

A magyar szellemiség igen hamar átvette a liturgikus színjátszás nyugati formáját, amelyet az antik irodalmi hatáson kívül a középlatin egyházi irodalom ereje kovácsolt egységgé. A vízkereszt-játékok hazája Észak-Franciaország. A legtöbb kézirat eredete idemutal, innen származik (Nevers, Compiègne, Rouen), a győri Tractus Stellae is ezekkel tart rokonságot. Maga a játék a zágrábi Érseki Könyvtárban őrzött MR. 165. számú Agenda Pontificalisban maradt ránk. Ez a XI. századi kódex valószínűleg Hartwick-Arduin győri püspök számára készült, fotokópiája a Magyar Nemzeti Múzeumban van. Győri eredetét a mostoha öregkort ért *Germain Morin*, ez a kiváló francia tudós határozta meg. A játékot Vízkereszt éjtszakáján, Szűz Mária mennybemenetele tiszteletére felszentelt bazilikában adták elő. A mágusok a főoltár előtt találkoztak. Heródes trónja a templom közepén volt, míg a jászol közvetlenül a hívők előtt terült el. Az angyal a szószéken (ambo) helyezkedett el. A három mágus három irányból érkezett (I. csillagjelenet), a főoltár előtt átvették ajándékukat, majd a templom közepén felállított Heródes trónjához indultak (II. Heródes-jelenet). Visszatértükben másodszor pillantják meg a csillagot (III. csillagjelenet). Eljutnak a jászolig, ahol az angyalok és a bábakkal való párbeszéd játszódik le (IV. jászoljelenet). Az egészet a *Te Deum* akkordjai zárják be.

Karsai Géza a győri játékok lefolyásáról részletes leírást és színes elemzést ad, feltámasztja, megeleveníti ezt a régi liturgikus játékot. A győri Tractus Stellae újabb bizonyítéka a francia szellem és lelkeség cleven hatásának, amely a XI. század derekán a drámai irodalom első termékével ajándékozta meg a szellemi élet útján elindult magyarságot.

Gábor Asztrik.

Géza Karsai: *Les Mystères des Trois Mages.*

L'auteur, inspiré d'excellents maîtres comme G. Cohen et Ch. Young, entreprit l'analyse des Mystères des trois Mages et tâcha d'expliquer la naissance du drame liturgique de l'Épiphanie. Le domaine de sa recherche est d'autant plus intéressant qu'il existe parmi les jeux liturgiques de l'Épiphanie une variante hongroise, jusqu'ici ignorée des chercheurs étrangers. Un drame des Trois Mages, intitulé Tractus Stellae nous a été conservé dans un Ms de Zagreb (Bibl. de l'Archevêché R. M. 165.) appartenant à l'évêque de Győr, Hartwick-Arduin. Le clergé a ajouté à l'office des Matines une représentation dialoguée pour mettre sous les yeux des fidèles toute la splendeur de la fête de l'Épiphanie. La date de composition du Pontifical remonte au XIe siècle, et le Tractus Stellae montre une parenté apparente avec les Mss du Nord de la France. L'auteur publie pour la première fois le texte intégral du drame des Trois Mages, qui trahit une influence indiscutable du drame religieux français sur la spiritualité hongroise.

(Lycée Français de Gödöllő.)

A. Gabriel.

Gáldi László: *Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1944. XVI + 496 l. 8 mell. 8°. Erd. Tud. Int.

A latin költő és grammatikus ismert mondása jut eszünkbe, mikor G. új eredményekben bővelkedő, gazdag adattárra felépített tanulmányát és az ehhez csatlakozó szövegkiadást lapozgatjuk. Habent sua fata libelli! A modern román tudományosságnak erdélyi születésű úttörője, a nagy történeti hírnévre kapó triász nesztora, Klein Sámuel a múlt század elején ejtette ki a tollat kezéből, a nélkül, hogy szótára napvilágot látott volna. Kézirata azonban további munkára serkentette az utódokat s már 1825-ben a 'Typographia Regia Budensis' adta ki azt az első, nyomtatás-

ban is megjelent négy nyelvű szótárt, amely Klein kezdeménye nélkül bizonyára csak később és más elvek szerint jelenhetett volna meg. Most pedig — csaknem másfél évszázad lemorzsolódása után — G. gondozásában és ugyanannak a nyomdának termékeképpen, amelynek Klein élete vége felé Budán cenzora volt, végre kezünkbe vehetjük a nagyváradi gör. kat. püspökség kézirattárából feltámasztott művet.

A kiadvány mintegy betetőzése annak az 1932 óta folyó kutatómunkának, amelyet G. a román szótáriróadalom magyar vonatkozásainak, illetőleg a román szótáriróadalom hőskorának szentelt. Egyik nagy érdeme a bevezető tanulmányban, hogy fényt derít a „Lexicon Budense“ szókincsének történeti előzményeire s részben még mindig kiadatlan kéziratok figyelembevételével követi e szókincs végleges kialakulásának útját. Másfelől sikerül sokoldalú érveléssel (pl. írásszakértői vélemény meghallgatásával is) helyes megvilágításba helyezni a szintén cоди (Szeben m.) születésű Molnar (Piuariu) János társszerzői tevékenységét, aki Klein kéziratát legelsőként dolgozta át s a természetes erdélyi népnyelv jogának éppoly tisztelője volt, mint a Maior Péterrel szembenálló Klein. Magyar bejegyzéseiről kiderül, hogy azok főforrása Páriz-Pápai szótára volt, e mellett az élő köznyelvből és a tájnyelvekből is merített. Úgy látszik, Márton magyar-német szótárát (1800) is felhasználta Molnar (G. a 246—47. l-on „Márton 1800“ h. „Molnar 1800“-at ír tollhibából kifolyólag). A híres politikus-szemorvostól valók egyébként — majdnem kivétel nélkül — a szótár német értelmezései is, azokívül számos latin és román bejegyzés is. A „Klein szótárától a Lexicon Budense-ig“ című fejezetben (256—70) G. kimutatja, hogy Basilius Kolosy töredékesen ránk maradt szótárkézirata a Molnar által átdolgozott Klein-szövegen alapszik. Foglalkozik továbbá Corneli János és a két Theodorovici (János és Sándor) szerepével, akikről szintén bőven akad új és pontosabb mondanivaló.

Külön fejezetek foglalkoznak a Klein-szótár román, latin, de magyar és német szókincsével is. Valamennyit alapos körültekintéssel elemzi a szövegkiadó-szerző. Legtagoltabb természetszerűleg a szótár román részének tárgyalása, amely a bevezető tanulmány zömét teszi, ezen belül pedig a szótár román szókincsének eredetszerinti csoportosítása. Széles mederben folyó megvilágítását kapjuk a magyar, német, szláv, török, újgörög, latin és ismeretlen eredetű szavak problematikájának. Tekintettel Kleinnek a mindvégig archaizáló-romantikus Maiorral szemben megnyilatkozó fejlődésképes és felvilágosultnak nevezhető nyelvszemléletére, könnyen érthetővé válik a szótárában előforduló magyar elemeknek viszonylagosan nagy száma. Klein a román nyelvben nemcsak a latinság fitogtatására felhasználható szavakat látta meg, hanem józan tárgyilagossággal vett tudomást a népnyelvnek mindazon elemeiről is, amelyeket a történeti fejlődés, a más népekkel való együttélés avatott román szavakká. A szótárából kibontakozó nyelv távolról sem holmi laboratóriumi műnyelv, amely hozzá még rá nem illő helyesírási köntösben jelentkezik. Éppen ellenkezőleg, mind ő, mind pedig Molnar elsősorban az élő nyelvhasználat megfigyelői és rögzítői s ezért a szótár legbecesebb emléke a XVIII. és XIX. század fordulóján beszélt erdélyi román nyelvnek és nyelvjárásoknak. A két délerdélyi szótáriró bőles eklekticizmusának nézetünk szerint egyik oka az északerdélyi tájszavak figyelembevételénél az is lehetett, hogy görög katolikus románok akkor is Észak-Erdélyben éltek többségben s így nyelvi sajátásaik elhanyagolása — éppen a gör. kat. szerzetes Klein részéről — érthetetlen mulasztás lett volna. Valamennyire is kialakult román köznyelvi és irodalmi nyelvi hagyományra 1800 körül még Klein sem támaszkodhatott s így szinte szükségképpen kellett eklektikusnak lennie.

G. a magyar elemek tárgyalásánál figyelembe veszi az egyes szavak tájankénti megoszlását, igyekszik felkutatni legrégibb előfordulásukat,

amint ezt más erdélyi szótáremlékekkel kapcsolatban ő maga, továbbá Drăganu és Tagliavini is tették. Sőt odáig megy, hogy beszél délerdélyi, északerdélyi, partiumi, hunyadmegyei rétegekről, bár tudatában van annak, hogy ezek pontos szójelválasztásának az egyes tájak magyar elemeinek monografikus feldolgozása hiányában még nem egészen érkezett el az ideje. Lesznek bizonyára olyan szavak is, amelyekről ki fog derülni, hogy egymástól távoleső tájakon fordulnak elő, a nélkül, hogy a közbeeső vidékeken nyomuk lenne. Az inkább kollektív jelentésű *mărădic* 'örökös(ök), utód(ok)' pl. csak a protestánskori bánági nyelvből és a régi, valamint újabkori máramarosi nyelvből mutatható ki megbízható adatok alapján, bár nem egészen lehetetlen, hogy szerencsés körülmények, pl. a közbeeső vidékekre vonatkozó új források felfedése révén sikerülni fog nyelvtörténeti adatokkal is áthidalni a két területet. A legrégebb előfordulások is hozhatnak új eredményeket mind területileg, mind pedig kronológiailag; a 'frustra, gratis' értelemmel szótározott *hieaba* (< *hiába*) pl. jóval a mult század elején készült Béka-egérharc előtt már az 1642-ben nyomtatott govorai evangéliumban felbukkan: *karele porți pre tine în deșert și în heibă* (CIPARIU, *Analecte* 156). A *modru* (< *mód*) szóra is van 1805 előtti adatunk: *modru* 'Art' (ABC sau Bucavna... ABC oder Namenbüchlein. Ofen, 1797. 58), a *barșon* (< *bársony*)-ra pedig 1803 előtti: *I laibăr verde de barșon* (egy 1780-ban kelt végrendeletben: IORGA, *Acte rom. și căteva grecești...* din Brașov. Vălenii-de-munte, 1932. 52). A *măriăș* pénznévre két 1774 előtti adatot is idézhetünk: *măriăș* (Arh. Olt. III, 516—17. 1731) és: *pentru un sac de bumbac opt mariăș* (IORGA, i. m. 37. 1773). Nem érdektelen a *birău* története szempontjából a Venelinnél már 1418-ban előforduló *birovie* többes alak sem (Vlachobolg. ili dako-slav. gram. 36. 44). Végül — további adalékok közlését itt mellőzve — megemlíthetjük, hogy az *aldaș* már a Viskinél valamivel régebbi 'Zsolttárok és Dicséreték' kéziratok szövegében előfordul: *Ej aldaful* a Domnuluj (316. l.), a *vălătaș* pedig már 1724-ben: *valatosul* (sic!) *tse au foszt la Fagaras... valatasurile dela Fagaras* (STINGHE, Doc., 115, 117).

Egyes szavak kissé mostohább elbánásban részesültek s hiányzik mellőlük a különben dúsgazdag apparátus. Ilyen pl. a *bălcu* (< *búcsú*, *bulcsú*). Moldvában bukkan fel a XVII. sz. közepe táján: *merge la bolč[iu] cu colač[i]* (IORGA, Doc. din arch. Bistr. I, 71). Persze Alexies nézete, mely szerint a szó csak Romániában volna járatos (Magy. el. 33), nem fogadható el, hiszen már Hasdeu megjegyezte volt, hogy a körösvidékiek *bulciū*-nak nevezik a vásáros ünnepnapokat (Etym. Magnum Rom. 3019), külön kiemelve a halmági *bulciul sărutatului*-t, amelyet a mócok *bunciu* dela Hălmaj-nak neveznek. A mócok Stan V. szerint az országos vásárt hívják *bulciū*-nak (Magy. el. a mócok nyelvében, 28). A Bánágban *bilșyu* (Néravölgye, BL. V, 178). A szatmárvidékiek bikszádi búcsújárásának neve *bulci* (MUSLEA: AAF. I, 132), Barbul J. értelmezése szerint 'sərbătoare cu indulgință' (Avasv. 44). Észak-Moldvában Donnerstag nach Pffingsten' értelemben járatos (Codrul Cosm. I, 396). Buzău-ból idézik a *bilciū* alakot (GEORGESCU—TISTU, Folkl. din jud. Buzău, București, 1928. 69), Vâlcea-ban pedig a *bălcenesc*, *bălcisor* és *bălculeț* származékok is előfordulnak (CIAUȘANU—FIRA—POPESCU, Culegere de folk. din jud. Vâlcea și împrejurimi. București, 1928. 38) stb.

Fogarasi kátéjáról írt munkámban igen gyakran csak a bánági újabb előfordulásokat közöltem a szótári rész címszavai alatt, hogy így a protestáns és a jelenkori nyelvállapot közötti részben bizonyítható, részben feltehető folytonosságra utaljak. G. — igen helyesen — nem alkalmaz efféle korlátozást, már azért sem, mert elfogadható nézete szerint „Klein műve az erdélyi románság első összefoglaló tájszótára“ (186). Így indokolt, hogy az egyes magyar elemek táji eredetének kérdését feltegye,

mert hiszen magából a Klein-szótárból még nem derül ki, hogy az egyes szavak mely vidék tájnyelvi szókincséből valók. Hangsúlyozza ugyan, hogy nem törekszik teljességre, bár a teljességre törekvésre nézetünk szerint egyáltalában nem hibáztatható, még akkor sem, ha a dolog természeténél fogva nem is érhető el. Mindezeket előrebocsátva, közölhetünk néhány pótlást, megjegyezve, hogy csak kiragadott esetekről van szó:

Aldui (a). Mai elterjedésére l. még: Domnul să vă *alduiască* (Bihar m. Középes-Cuzap. NAVREA: Trans. XLIV, 23); De-am fi de sfinți *alduiți* (Kismindszent-Mesentea. Alsóf. m. BOLOGA, Poezii pop. din Ard. Sibiu, 1936. 118); Maica bine-a *alduit* (Spring. Alsóf. m. uo. 214); *aldește, alduește, adulește* (?) (Kalotánádas. Kolozs m. NICULESCU—VARONE, Folkl. rom. din Ard. 62); Si-has pasări de-*alduite* (Bujánháza. Szatmár m. MUŞLEA: AAF. I, 178). Ugocsaí m. máramarosi adatokat másutt idéztünk (*Ugocsaí magyar-rumén kapcsolatok*. Kolozsvár, 1944. 9).

Arşeu (< *ásó*). Idézhető még: a szebenm.-i *hăşeu* változat (Szelistye. Trans. XLVI, 49); *Cruce fă popa cu arşeu* (Avasfelsőfalu. Szatmár m. BRĂILOIU, Bocete din Oaş. Bucureşti, 1938. 77—8, 85); ezt az alakot jegyeztem fel az aradm.-i Székudvarról, a békésm.-i Kétegyházáról és Gyuláról is; oltmenti *hírşeu* (T. DINU: Grai și Suflet I, 137, ugyanígy HANEŞNÉL: Din Țara Oltului. Bucureşti, 1921. 117). Az *arşau* változatra l. még COSTIN, Graiul băn. II, 36 (Szilváshely-Sálbágel. Krassóször. m.); a Bánságban még *arşou* alakban is él (E. NOVACOVICIU, Cuv. băn. Oravița, 1924. 3); a timokvölgyieknél talán szerb közvetítéssel *arşov* (Arh. Olt. III, 533).

Bicaşău. G. gondos összeállítását kiegészíthetjük a következő változattal: *ghicăşău* (Kissink. Nagykükküllő m. Țara Oltului, 1909. 44. sz. 4. l.). A kolozsmegyei Bádokon *bd'ikăşău* (s. gy.).

Chilin. Van példa a külön-külön átvételére is: *socotindu-să chilin*, *chilin* după pontumuri (Brassó, 1769. STINGHE, Doc. I, 272); régebbi adatok a *de chilin-re*: cu contu *de chilin* (Szeben, 1798. FURNICĂ, Din ist. com. la Rom. Bucureşti, 1908. 185), cu scrisoarea *de chilin* fac ştire (Szeben, 1803. FURNICĂ, Doc. priv. la com. rom. Bucureşti, 1931. 224); l. még: să nu fie parohie *deschiliniță* (Brassó, 1790. IORGA, Acte rom. 98); *chilini* [la dare] (Beszterce, 1723. IORGA, Doc. rom. din arch. Bistr. II, 108). A *deschilinesc* 'discerno, distingo' BOBB püspök szótárából sem maradt ki (324). E helyen beérjük a következő újabb adat idézésével: m a sfăd'it ku tata ši m am *d'es'ilin'it*, şed *d'e f'ilin* (Bádok. Kolozs m., s. gy.) stb.

Colduş. Van rá délerdélyi adat is: *colduş* 'cerşitor' (E. MOROIANU: Grai și Suflet V, 44; uo. *colduși* 'a cerși'); a szebenm.-i Szelistyérről a képzőcserés *coldan* alakot idézhetjük (BANCIU: Trans. XLVI, 45) 'venetic, lenes' jelentéssel; ugyancsak szebenmegyei WEIGAND adata: *coldan* 'Mann ohne Vermögen' (Jahresb. IV, 328). Máramarosban egymással mellett használatos a *colduş* és *coldău* (BUD, Poezii pop. din Mar. Bucureşti, 1908. 77.) A kolozsm.-i Bádokon: o rămas *kolduş* (s. gy.). Észak-Moldvában: *kolduş* 'Laus; schmutzige, kleine Kinder' (Margeina. Codrul Cosm. IV/V₂, 237) stb.

Hărdău (< *hordó*). A *hurdoiu* változat Molnar nyelvtanában van meg (63. l.). Régi adatok: la buți și *hărdaie* (Râmnic, 1800. Arh. Olt. XI, 76); 2 *hărdăe* vechi (1820. uo.).

Şuiu. A Szilágyságban: *şuiu* 'scrofulă' (VAIDA: Trib. 1890. 382); a kolozsm.-i Magyarfrátáról és a hunyadm.-i Kristyorról közli PAŞCA, Glos. dial. 55 'sifilis' jelentéssel; Mánka t'ar *şuiu* kă rău m askultz (Bádok. Kolozs m. s. gy.); l. még MOLDOVAN, Alsóf. m. mon. 817. Származéka *şuios* 'cal bubos; om care are „scrofulă”' (Dés. S. POP: Dacor. V, 234). PONTBRIANT is szótározza és a magyarból származtatja (715).

A *juesc* 'possum, sufficere' igének a m. *gyöz*-ből való származtatása, mint G. is megjegyzi, nehézkesnek tűnik. Kétségtelenül ez a — sajnos, interpretamentum nélküli — szó található a Bánsági Névtelen szótárában is: *Gsuiesk* (Dacor. IV, 152). Drăganu a m. *gyöv*-, *gyön*-, *gyüv*-, *gyüntöböl* próbálja származtatni, majd határozottan e mellett az etimon mellett foglal állást (uo. 756—59). Hivatkozik a *kigyövík*, *kigyüvík* 'auskommen' jelentésű igékre is. Ez a származtatás szerepel a DACR.-ban is (II/2, 35). A 'contenter, rassasier' értelem talán arra mutat, hogy a szintén m. eredetű *biu* (< *bö*) szónak is volt szerepe az ige jelentéskörének kialakulásában (a *mânca din biu* pl. azt jelenti, hogy 'böven enni' s így elképzelhető esetleg egy **biui* ige is, amelyből fejlődhetett volna *bd'iu*, *d'iu*, *giui*, *gioi*). Muscelben egyébként *biuit*-nak nevezik a kimosott fehérneműk (bő) forró lúgos vízzel való leöntését. (M. LUNGIANU, Icoane din popor 49). Ez a *biuit* lehet a *biu* származéka s így közvetve a **biui* ige létezését bizonyíthatná. Az etimológiai nehézségek mintha maguk is arra mutatnának, hogy itt szókeveredésről van szó.

Közlebbi indoklásra szorulna G.-nak az a feltevése, hogy a parancsoló értelmű bihari *Ciont!* a m. *csont* (< *ciont*) közszóval lenne azonos. Nem inkább a m. *csönd!* átvételével van dolgunk ezen a hungarizmusokkal olyannyira átitott vidéken?

A *cumlău* címszó alatt G. szóba hozza, hogy az *ilistău* (< *élesztő*) nemcsak Turcról ismeretes, hanem egy tanítványa megbízható tanúsága szerint Szatmárban is. Azóta magam is találtam újabb írásos adatot: *ilest* (!?) 'drojdie de bere, aluat' (Kalotanádas. Kolozs m. NICULESCU—VARONE, i. m. 66).

Vannak azután olyan szavak is, amelyekkel G. nem foglalkozik, bár a szótárban előfordulnak s tájnyelviségüknél fogva szóbahozhatók lettek volna. Ilyen pl. a 439. l-on közölt *Toarta*, anfa, manubrium, Oehr, Griff, Henkel' (Lex. Bud. 713: *Toarta* ansa, manubrium: fül, fogantó: der Henkel, die Handhabe, das Oehr'), T. ALEXI román-német szótárában is: *toartă* 'Henkel' (l. még GASTER, Chrest. II, 338; FR. DAMÉ, Term. pop. 85), *toartă* 'mănerul dela pârjalău' (Hidas. Torda m. M. Mateiu közlése), *tărtă* 'mîner, tartó, fogantyú' (CABA, Szilágy m 101), *tôrto* 'Behälter' (Páncélcseh. Szolnok-Doboka m. WEIGAND, Jahresb. VI, 81). Mivel nem lehetetlen, hogy *tartó* szavunknak nemcsak *tartóedény*, hanem nyelvjárási 'fogantyú, fül' jelentése is van, a m. magyar eredete nem lehetetlen, bár az általános megfelelési szokások szerint **tartău* alakúnak kellene lennie. Van ugyanis Kleinnél egy Molnar által bejegyzett *Tratăsh* 'manunchiu, toarta' szó is (440), amely viszont aligha lehet egyéb, mint a m. *tartás*, vagy esetleg a **tartău*-ból képzőcserével alakult **tărtăş* > *trătaş* (vö. Lex. Bud. 718: *Trătaşu* 'mánunchiu').

Kiegészítő adalékaink, amelyeknek persze újabb és újabb adatokkal kell gyarapodniuk a jövőben, természetesen semmiben sem csökkenhetik azt az elismerő véleményt, amely G. nagy kitartással és problémája iránti őszinte vonzódással megírt művét a magyar-román művelődési kapcsolatok iránt érdeklődők részéről megilleti.¹ Tamás Lajos.

*

Le bel ouvrage de M. Galdi est consacré à l'étude détaillée du dictionnaire manuscrit de Samuel Klein, un des philologues latinisants de la triade dile transylvaine (1745—1806). Reviseur de l'imprimerie universitaire de Buda, Klein est mort sans avoir complètement achevé son manu-

¹ Íme még egy kiegészítő nyelvtörténeti adat: Gyár fi *modru* ászta Lume (1768. Mem. Sect. Lit. Ser. III. Tom. VII. p. 33. Buc. 1934—36.

scrit enrichi de gloses hongroises et allemandes par Jean Molnar, médecin et polygraphe connu de son époque. Parmi les principales sources du manuscrit kleinien M. G. signale le célèbre dictionnaire de Páriz-Pápai, mentionné deux fois par Molnar, et le dictionnaire hongrois-allemand de Márton (1800). Il souligne le fait que l'utilisation simultanée de ces deux sources est un phénomène unique dans l'histoire de la lexicographie roumaine. Le manuscrit à tendances quadrilingues nous donne de précieuses informations sur la genèse du „Lexicon Budense“, question traitée particulièrement au chap. V. du livre. L'analyse linguistique approfondie des diverses couches de mots contenues dans le manuscrit permet de constater que Klein est le premier lexicographe roumain qui, d'une manière eclectique, ait mis à contribution un peu tous les parlars régionaux de la Transylvanie en même temps qu'il ait cherché à réaliser l'idéal entrevu d'un lexique commun à l'exclusion de procédés artificiels. M. G. fait remarquer à juste titre qu'il faut voir dans l'attitude réaliste à l'égard de la langue vivante de Klein un phénomène d'autant plus remarquable que ses contemporains — et particulièrement Pierre Maior — étaient beaucoup moins sensibles aux courants du siècle philosophique. On comprend du même coup pourquoi le nombre des éléments hongrois soit si élevé dans ce lexique solidement ancré dans les réalités transylvaines.

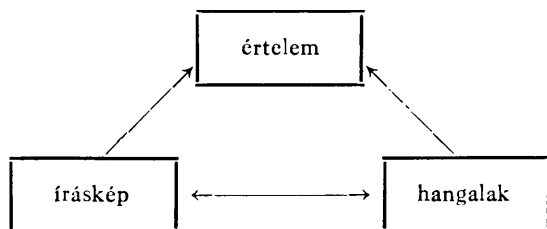
La riche documentation et la méthode sûre de cette édition commentée rendent le livre de M. G. indispensable à quiconque veut étudier les débuts de la lexicographie roumaine moderne. Aussi les nombreuses additions et les quelques corrections que nous y apportons ne pourraient-elles diminuer en rien les mérites de l'auteur dont les soins sont allés jusqu'à faire imprimer le manuscrit ressuscité de Klein par la même institution typographique qui — voici près de cent cinquante ans — avait compté le philologue roumain parmi ses fonctionnaires. L. Tamás.

Laziczus Gyula: *Fonétika*. Budapest, 1944. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda kiadása. 256 l. 8°, 4 mell.

Ha L. szükségesnek látta volna, hogy irodalmi munkásságának termékeit a megfelelő nyelvtudományi diszciplínák történeti sorrendjében tegye közzé, akkor fonológiai irányú tanulmányai és bevezetése a fonológiába nyilván nem előzték volna meg Fonétikájának megjelenését. Nincs is ennek a sorrendi kérdésnek különösebb jelentősége, legfeljebb tudománytörténeti érdekességüvé avatja a munkát, hogy olyan fonetikával van dolgunk, amelyet fonológus írt, helyesebben olyan általános nyelvész, aki fonétikus is tud lenni, nemcsak fonológus. L. a maga személyében levonta annak a válságnak a következményeit, amely az esz-közfonetika és a nyelvészeti rendeltetésű fonetika (fonológia, fonometria) elszakadásával fenyegetett s igyekszik a két *Zwirner*, továbbá *Eberhard*, *Forchhammer* és *Kurt* törekvéseit nagyrabecsülvé, továbbépiteni a hidat a beszédhanggal és a fonémmel foglalkozók tábora között. Bár munkája elsősorban általános fonetikai igényű, s a beszédhangok fiziológiai és akusztikai elemzésére fekteti a fősúlyt, mindenütt bőven él azzal a „biztos fogódzó“-val, „amelyre támaszkodva a fonétikus mindig eligazodhat a vizsgált tényállás részleteinek és a hozzájuk fűződő véleményeknek bonyolult útvesztőiben“ (249). Ez a biztos fogódzó pedig a *nyelvi szerep*. Mivel pedig nyelvi szerepe csak olyan beszédhangnak lehet, amely valamely *konkrét* nyelv hangrendszerébe tartozik, nyilvánvaló, hogy a ténylegesen kialakult történeti hangrendszerektől függetlenül nem lehet zárt, általános hangtípusrendszert felállítani. Hiszen egy ilyen általános rendszernek nemcsak a létező nyelvek hangtípusait kellene felölelnie, hanem azokat is, amelyek a világ nyelveiben eddig még nem jutottak nyelvi szerephez, de virtuálisan és ismeretlenül ott szunnyadnak az eljövendő hangfejlődés méhében. L. érezhetően küzd ezzel a problémával is, mert,

mint mondja: „Általános fiziológiai típusokról *esetleg* (a mi ritkításunk!) beszélhetünk, a nyelvi hangtípusok azonban mindig egy nyelvhez vannak kötve“ (99). Ennek az *esetleg*-nek ellenére is azonban a könyv ötödik része a beszédhangok képzésével és a (nyilván *fiziológiai*) hangtípusok főbb csoportjaival foglalkozik, tehát nem törekszik és nem is törekedhetik ilyen értelemben vett teljességre. Így tehát nem valamely konkrét nyelv fonétikáját nyújtja, nem ú. n. speciális fonétika, hanem a „beszédhangok egyetemes érdekű kérdéseit“ (5) bizonyos korlátok között tárgyaló hasznos és főleg tárgyalási módjánál, alapos erudíciójánál és sok eredetiségről tanúskodó szempontjainál fogva ritkabeccsű gyarapodása amúgy is eléggé szegényes általános nyelvészeti irodalmunknak.

„A fonétika tárgya és felosztása“ c. bevezető fejezetből lényegében az derül ki, hogy fonétika nyelvi szempontok alkalmazása nélkül nem is lehetséges. Ezt nem ártott volna világosan és kerekén leszögezni. Következik ez abból, hogy a fonétika lehetősége a típusalkotásnál kezdődik s hogy a típusalkotásnál a nyelv (L. ritkítása!) szempontjai a mérvadóak. A típusalkotás képessége nélkül természetesen nemcsak a fonétika, de más tudomány is csak bajosan képzelhető el. Majd a fonétika történetéről nyújt rövid, de színes és a lényegyet kiemelő áttekintést s azután — eléggé váratlan, de igazolható módon — az írás fajtáinak ismertetésére tér át. Mielőtt ugyanis a beszédhangok képzéséről beszélne, szükségesnek tartja az írás és hangjelölés fogalmának tisztázását s ezzel kapcsolatban a hangjelölés történeti kialakulásának felvázolását. Annál is inkább, mert hangtípusainak jelölésére az Association Phonétique Internationale és Setälä rendszerének betűjeleit használja. L. nagy lépésekben végigvezet az úton, amelyen az ideogramma betűjellel alakult át, nem mulasztja el megjegyezni továbbá, hogy több európai írás ma már odajutott, hogy betűjeleivel „szinte már ideogrammákat vet papírra“ (21). Érdekes körforgás ez, mintha az ideogrammból indulna ki az írás és oda is kell visszatérkolnia. Talán nem felesleges itt utalnunk arra, hogy nemcsak az ír *oidhche*-félék quasi-ideogrammak, hanem a hangalak minél hívebb tükrözését célzó ú. n. fonétikus helyesírásokkal lejegyzett szavak írásképei is ilyenekké válnak a sok írás-olvasás nyomán beálló elgépiesülés következtében. Ez érthető, hiszen az írásképek nem az a nyelvi szerepe, hogy betűjelekkel képezze le a hangalak elemeit, hanem hogy vizuálisan artikulált eszközökkel közvetlenül utaljon az értelemre, mondani, közölnivalóra. Ezt így szemléltethetjük pl. egy tetszésszerinti konkrét szóra gondolva:

ahol a \longleftrightarrow -viszony jellege, az ideogramma és a hangalakjelölő írás közt váltakozhat. L. megjegyzi, hogy az írásképet és a hangalakot mindenütt olvasási, ill. ejtési szabályok kötik össze (21), továbbá, hogy a nyelvi hangtípusok — az alak-elmélet műszavával kifejezve — a l a k o k (100). Mennyivel inkább mondható el ugyanez a betűjelekből álló szó-, sőt a klisészerű mondatképekről is, amelyek szintén mint alaki egységek szerepelnek az írni-olvasni jól tudók vizuális-nyelvi forgalmában s a hangképek kikapcsolásával közvetlenül utalnak értelmi összefüggésekre, ame-

lyekre persze a hangképek (ezek az akusztikai alakok) viszont a megfelelő vizuális képek közvetítése nélkül utalhatnak. Írásképek és hangalak között tehát nem kell elemenként tagolt megfelelési viszonyoknak fennállania, bár tagadhatatlan, hogy a hangalakjelölő írásnak gyakorlati értéke, viszonylag legkönnyebb elsajátíthatósága felülmulthatatlan.

Ahogy az írásképek nem kell szükségszerűen tekintettel lennie a beszélt szótest elemi tagoltságára, ugyanúgy a történeti betűjelek egyes részei sem igazítanak el a jelölt hangok képzésmódját illetően. Ezek a betűjelek mintegy ideogrammszerűen jelölik az akusztikai minőség mellett azokat az együttes képzési sajátosságokat, amelyek a megfelelő hangok létrehozói. És ez így rendjén is van, hiszen ha a jelölés szempontjából bármi helyettesíthet bármit, akkor bonyolult képzésű hangot jelölhet egyszerű formájú betű és megfordítva. Mindez érthetővé teszi azt a csődöt, amelybe a L. ismertette ú. n. organic-íráskor (*Brücke, Bell visible speech-e* stb.) kerültek, azok az íráskorok, amelyek betűtípusai a képző orgánumok működését is jelölni igyekeztek, tehát olyan sajátosságokat, amelyek a betűjelek íráshivatásának betöltése szempontjából lényegtelenek. A csőd további okaira L. részletesebben mutat rá, amihez még hozzátehetjük, hogy nemcsak a szóról áll, hogy a saussure-i értelemben vett 'signe arbitraire' a legtökéletesebb, hanem a nyelvi hangról is elmondhatjuk, hogy a 'lettre arbitraire' a legpraktikusabb. Az organic-íráskorok tehát szinchronikus szempontból nincs semilyen értelmes rendeltetésük, igen értékes támpontokat nyújthatnak azonban a távoli jövő nyelvbúvárának, aki a betűrészletkulcs birtokában magukból a betűkből tájékozódhatik majd a jelölt hangok képzése felől. Milyen értékesek lennének ma pl. *Merkel*-írással feljegyzett ó-arab szövegek!

Mindenesetre kétségtelen, hogy akár hangonként betűző pl. valamely szónak az írásképe, akár pedig kisebb-nagyobb mértékben ideogrammoiddá régiósult a beszélt nyelv átalakulása folytán, íráshivatását egyformán jól teljesítheti, ha az írásképek rendszerében ellentétképes. Ez pedig lehet akkor is, ha a rendszer egyetlen tagja sem betűző típusú és akkor is, ha minden tagja betűző típusú.

Az egyetemes használatra szánt fonetikai írás kialakulásának történetét *Lepsius* és *Lundell* kísérleteinek ismertetésével folytatja L., kiemelve, hogy utóbbi az ú. n. monotyp-elvnek első alkalmazója. Fonológiai szempontok felvetésére és elfogadására az 1925. évi koppenhágai szakértékezőletlen került sor elsősorban. Az egyetlen fonémet alkotó hangok helyzetartikulációs sajátosságait nem szabad feltüntetni, az átírásban mindezeket a hangokat egyszóron betűjellel kell képviseltetni (38). Eddig még nem publikált és a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott elméleti fonetikai előadásomban ezt úgy fogalmaztam meg, hogy a jó hangjelölés beérheti az „essentiell-social“ jellegű hangséma-főtípusok jelölésével, míg az „accessoire-social“ jellegű altípusjegyekről el kell tekintenie, bármennyire társadalmi adottságúak is ezek.¹ Mert csakugyan nem tökéletes az olyan írás, amely hangséma-altípust jelöl akár mellékjelek segítségével, akár pedig a megfelelő főtípus betűjelétől teljesen elütő vizuális jellel. Teljesen igazat adhatunk L.-nak abban — s ez a mondatok után természetes —, hogy a beszédhangok egyszeri és egyedi sajátosságainak jelölése („accessoire-individuel“-nek neveztük ezeket) nem lehet öncél, sőt ez egyenesen kárhözvont és kissé hangjelölési anarchiába torló törekvés (43).² Setälä hangjelölésének és az APhI írásának ismertetése zárja ezt a fejezetet.

¹ Kéziratomból azóta is a Magyar Nyelv szerkesztőjének gondjaira van bízva.

² Az *Äimä*-féle ú. n. finom hangjelölés időkategóriáinak felsorolásába tollhibából kifolyólag az „alig hosszú“ német fordításába hiba csúszott be; „minderkurz“ helyett „minderlang“ értendő.

A beszédhangok képzésének beható elemzését a hangképzőszervek működésének leírása előzi meg. Rövid betekintést nyerünk itt az eszközfonetikus műhelybe is. Majd az *általános hangtípusok* (zár-, rés- és pergetett hangok, affrikáták, laterálisok, magánhangzók) részletes tárgyalása következik. Annak, hogy a labio-dentális orrhangot a gyakorlati íráskönyvekben *m*-mel vagy *n*-nel írják, azt hisszük, nem nehéz okát adni. Ha ugyanis tovább nem bontható szóban vagy szóricszben fordul elő az *m*, *n* + *labio-dentális réshang* kapcsolat, akkor az *m*-ről nem állapítható meg, hogy az *M* vagy pedig inkább az *N* hangséma-főtípusnak altípusa-e (pl. *kámfor*, *témfereg*). Ilyenkor ambivalenciáról beszélhetünk. Az aktív szintagmatikai határ persze eldönti a kérdést: a *romváros*-ban az *M*, a *horrvágy*-ban az *N* altípusa szerepel. Nyelvi szempontok alkalmazására szép példa az affrikáta-vitában, annak megnyugtató eldöntésében akad. L. elvi okokból megmarad az idegen *affrikáta* műszó mellett (82) s nézete szerint is „a magyarban feltétlenül egyes hangok az affrikáták“ (80). A magyar *c* a régebbi *ts*, *cz* betűjelekkel szemben tehát szerencsés újításnak nevezhető éppen ezért. Nyelvileg a *c* ugyanolyanrangú elemi hangeszköz, mint pl. a *k*, *z* vagy *e*: olyan hangellentét, mint hangrendszerünk bármely több különböző tagja.

A hangtípusok tárgyalása után a beszédhangoknak mint akusztikai tüneményeknek elemzése következik a magánhangzók és mássalhangzók akusztikai szerkezetére vonatkozó elméletek ismertetésének kíséretében. Itt meg lehetett volna említeni, hogy éppen nyelvileg teljesen közömbös, hogy a szereppel bíró hangellentétek akusztikai szerkezetéről a fonológusnak vagy a nyelvközösségnek van-e saját nézete, amint hogy fénytani ismeretekkel sem kell különösebb mértékben rendelkeznie az írni-olvasónak s optikai ismeretei is lehetnek csökevényesek. Bármennyire pontos a fonetikai elemzés, még ha teljesen kimerítő lehetne is, végül mégis csak a konkrét nyelvnek mint rendszernek ismerete dönti el, hogy az „akusztikai tünemény“-nek mi a nyelvi szerepe. Talán nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy a hang- és általában a nyelvrendszer problémáival foglalkozóknak nem kell okvetlenül elkedvetlenednie, ha nem tudja mindenképpen követni a tudós szerzőt a hangösszetevőknek szánt matematikával és fizikával fűszerezett lapokon. Ennek ellenére őszinte hála és elismerés illet L.-t, hogy könyvének tárgyát minél több oldalú megvilágításban igyekszik bemutatni, amint általános nyelvészeti munkájának is bizonyára nagy előnyére vált volna, ha a filozófiai háttérnek tágabb teret szentel.

Külön fejezetben foglalkozik L. a hangtulajdonságokkal, amelyeken a nyelvileg megkülönböztethető hangminőség mellett jelentkező időtartamot, erősséget és magasságot érti. Az időtartamról szólva meg lehetett volna szívelelni azt az újabb jelentkező szokást, amely a *rövidség/hosszsúság* („quantité“) műszavakat csak a *hanggal* kapcsolatban, az *időtartam*, *tartamosság* kifejezéseket pedig csak a nyelvi szereppel felruházott *fonémmal* (hangséma-főtípussal) kapcsolatban használja. *P. Naert* szerint: „Parler de la durée d'un son, ou de la quantité d'un phonème, est contradictoire“ (Cahiers F. de Saussure 3—1943. 21). Hasonlóképpen vélekednek *B. Malmberg* és *L. Michel* is. *Trubetzkoy* nézetével szemben, amely szerint a hosszúság és rövidség „zwei Aspekte der Lautung — ein punkthafter und ein linienhafter“ (L. 160), *Naert* leszögezi, hogy: „Si on étudie la langue comme un simple système de valeurs, on est obligé de reconnaître à la «quantité» des phonèmes une valeur fonctionnelle, seulement cette «quantité» est une qualité“ (N. ritkítása!). Felfogása szerint tehát pl. a magy. *ó* és *ö* olyan nyelvi szereppel bíró alakok, amelyek a mérhető időtől függetlenül *minőségileg*, *nem pedig mennyiségileg* állanak szemben egymással és hangrendszerünk bármely más hasonrangú tagjával. Nyelvi szempontból „Il ne faut pas considérer la longueur d'un son sous son aspect linéaire divisible en longueurs plus petites, mais sous

celui de sa totalité indivisible“ (uo). Ebből pedig következik, hogy a hosszúság/rövidség nyelvi szempontból nem quantitas-, hanem minőségi probléma éppúgy, mint pl. a zöngesség/zöngétlenség, ahol azonban a dolog természeténél fogva a quantitas-probléma föl sem merülhetett. Ennek a helyes felfogásnak szempontjából tehát nem sok értelme van az ú. n. időtartamméréseknek. A Gauss-görbék egymásbanyúlása mutatja legjobban, hogy különböző minőségű — bár quantitative nem különböző! — fonémákat keverték össze. Mivel pedig a quantitásmérés szorosan összefügg a hangelhatárolás kérdésével, nyilván ez utóbbinak sincs sok értelme. Ha az Atlanti-óceánt és a Földközi-tengert két különböző minőségnek fogjuk fel, akkor édeskeveset izgat az a probléma, hogy valahol Spanyolország déli csücskében hol húzódik a fizikailag kínos pontossággal meghatározandó határvonal. Vagy hol végződik a hegy és hol kezdődik a völgy, továbbá hol a völgy és a szomszédos hegy között a határvonal? Mivel csak a hegyeknek van funkciójuk, a határvonalnak pedig nincs, világos, hogy a határvonal csak annak a materiális kontinuumnak lehet a problémája, amelyen belül nem fizikailag, de minőségileg jól elhatárolt mozzanatok *különböztethetők meg* akkor is, ha a minőségi ellentéteket materializáló anyag folytonosságában nem állapíthatók meg az annyira keregett határok. Azt sem tudjuk, hol végződik a felsőkar és hol kezdődik a váll, hol kezdődik a nyak stb., de azért az emberi test syntaxis-ában ezeket a minőségeket senki sem téveszti össze, mert világosan látható testrészellentétek.

Teljesen egyetérthetünk azzal a L.-tól is hangoztatott elvvel, hogy a hangfajta hangzósága mindig ugyanolyan fokú lévén, nincs is nyelv, amely a maga céljaira felhasználná a hangzóságot (174). Csak a változtatható hangsajáttságok hasznosíthatók nyelvilleg, így a nyomoték, a hangsúly. Figyelmet érdemelnek továbbá L.-nak az el nem tolodott szóhangsúly határjelző szerepéről szóló és *Trubetzkoyra* támaszkodó fejtegetései (178). Változtatható hangsajáttság a hangmagasság is, amelyet a polyton nyelvek aknáznak ki nyelvi célokra úgy, hogy a szó hanglejtése nem függvénye a mondatmelódiónak.

Külön fejezet foglalkozik a diftongussal. L. különösen *Menzerath* idevágó kutatásait méltatja, amelyek eredményeképpen „a diftongus volta-képpen két magánhangzó egyszerű tagú kapcsolata“ (199). Nem szükségtelen megjegyeznünk e helyen, hogy nézetünk szerint a diftongus nyelvi szempontból éppoly elemi hangeszköz, mint a monoftongus s csak helyeseltetünk *Schmitt*nek, aki nem két magánhangzó kombinált betűjelével, hanem *önálló betűvel* akarta jelölni a 'kettőshangzókat'. A diftongust is nézhetjük a maga osztatlan teljességében s akkor *egységes alaki minőséget* fogunk benne is látni. A képzésére és összetételére vonatkozó számos és sokszor ellentmondó vélemény ettől függetlenül lehet fonetikai szempontból helyes vagy helytelen.

A munka utolsó, viszonylag igen terjedelmes fejezetében a szótag-kérdés színesen megírt bonyodalmas történetét nyújtja a szerző. Ez annál szembeötlőbb, mert a végén L. leszögezi, hogy „a szótagnak, úgy látszik, nincs olyan közvetlen nyelvi funkciója, mint a hangnak“ (249). Már egy 1939-ben megjelent dolgozatomban (MNy. XXXV, 275) határozottabb módon és nézetem szerint kielégítő indokolással érintettem a szótag és a szótaghatár problémáját, de ezzel a nézettel L. nem foglalkozik, bár rendkívül tanulságos lehetett volna az ottani indokolásom cáfolata vagy bármilyen más kritikai értékelése.

Metrikai problémából fonetikai kérdéssé a múlt század derekán lett a szótag. Hallunk a hangzósági, a magán- és mássalhangzó-váltaközlési, a nyomatéki elméletéről, az egyeztető és egyesítő törekvésekről, képzési és akusztikai szempontok egyidejű alkalmazásáról (*Sievers*). Mivel L. maga is vallja, hogy a hangzóság, nem-változtatható hangsajáttság lévén, nem hasznosítható nyelvi célokra, érdekes lett volna, ha ezt a nézetét

Jespersen hangzóssági szótagelméleténél is szem előtt tartotta volna (212—15). „A fizioológiai és nyelvi típusalkotás” c. fejezetben (100) L. per tangentem alakelméleti szempontot is említ; ezt fel kellett volna vetnie a szótaggal kapcsolatban is. Jőmagam ma sem tudok elképzelni olyan nyelvi szempontot, amelyből nézve a szótag egységes alakzatnak volna felfogható, mert hiszen a szó értelmét „semilyen a szótésből kiemelt rész-szótést” (MNy. XXXV, 274) nem hordozhatja, hanem csak a teljes szótést, mint „totalité indivisible”. A szótag alighanem a nyelvi funkcióktól elvonatkoztatott „matière sonore” problémája fog maradni elanynyira, hogy nem érdektelen felvetni a kérdést: vajjon a „matière écrite”, a maga pusztá anyagszerűségében szemlélt írott nyelvben elképzelhető-e szótagprobléma? Kétségtelen, hogy az írott szó sem a fonétikai szótagnak mutatis mutandis megfeleltetett optikai egységekből tevődik össze, hanem „totalité indivisible”. Miért lenne hát szótag egységekre bontható a hangos szó? Ha igaz, hogy fonétika nyelvi szempontok alkalmazása nélkül nem lehetséges, akkor még inkább igaznak tűnik, hogy a „langue” kénytelen könnyen viselthetik sok olyan probléma iránt, amelyeknek felvetését gyakran még fonétikusok sem találják eredménnyel biztatónak.

Tamás Lajos.

*

La littérature phonétique d'expression hongroise vient de s'enrichir d'un important ouvrage d'orientation facile et de consultation commode: la Phonétique de M. Laziczus. Phonéticien et phonologiste en même temps, l'auteur se fait guider dans l'analyse des phénomènes phonétiques par le principe de la fonction linguistique ce qui distingue nettement son livre de la Phonétique générale de M. A. Horgier. Qu'il s'agisse de la description des principaux types de sons qu'on rencontre dans les diverses langues prises en considération, de leurs particularités physiologiques ou acoustiques, de la quantité des sons ou de leur hauteur musicale, du problème des diphtongues et des affriquées, de la question de la syllabe etc., l'auteur ne fait presque jamais que résumer simplement les résultats d'une riche littérature spéciale internationale, il accompagne son exposé de vues personnelles. Dans la discussion de la quantité M. L. aurait du prendre position au sujet de la distinction faite de plus en plus par la linguistique moderne entre la quantité d'un son et la durée d'un phonème (v. à ce sujet l'article de P. Naert: Cahiers F. de Saussure, 3). Une juste interprétation des courbes de Gauss consiste à reconnaître qu'il peut bien y avoir des quantités identiques pour le phonéticien qui n'en correspondent pas moins à des qualités différentes. Parlant de la diphtongue l'auteur passe en revue toutes les opinions pour adopter celle d'après laquelle la diphtongue serait l'union dans une même syllabe de deux voyelles. Il convient d'ajouter qu'au point de vue du système des phonèmes d'une langue donnée il n'y a pas de différence fonctionnelle entre diphtongues et monophongues, ce sont des entités de qualités différentes, peu importe qu'elles changent de timbre au cours de leur émission ou qu'elles restent invariables. Entre „les deux voyelles” il n'y a pas d'opposition dans le même sens qu'entre la diphtongue indivisée et les deux phonèmes la précédant et la suivant immédiatement. D'autre part M. L. ne tarde pas à déclarer qu'en hongrois les affriquées sont des sons uniques qui, au point de vue de la langue, résistent à l'analyse. Après avoir esquissé un vif tableau de l'histoire de la syllabe M. L. est amené à constater, non sans quelque déception, que la syllabe ne paraît pas avoir de fonction linguistique. Cela ne nous étonne pas. Le problème de la syllabe relève, à notre avis, de la matière phonique, elle peut conserver toute son importance rythmique sans avoir pour cela le moindre rapport avec la langue. Oculus pour être devenu oeil n'en rend pas moins les mêmes services.

L. Tamás.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

E. J. Chevalier—R. Bady: *L'âme grecque*. Pages de la littérature antique. Lausanne, Marguerat, 1941. XXXIX + 356 lap, 8°.

„A történelem mindig problémává lesz, valahányszor szekere fordul vagy gyors lejtőre kerül.“ (Schütz A.: Isten a történelemben, Bp., 1943^a 5. lap.) Ennek a problémának a megoldásához az ember kulcsot keres. Kutatja a mának az okát, de nem találja meg sem a tegnapi, sem a tegnapelőtti. Visszamegy ameddig tud, és fáradtan megáll az antiktásnál. Ebből a magatartásból születnek az „antiquitas és korunk“ összehasonlításnak legkülönbözőbb megfogalmazásai. (Legismertebb Th. Zicliński: *Die Antike und wir*, Leipzig, 1905. Hazánkban Geréb J.: *Klasszikus világ és modern műveltség*, Bp., 1918.) Az érdeklődés iránya azután mind jobban csak a görögségre szorítkozik. Ennek az érdeklődésnek a hatására jön létre G. Billeter terjedelmes műve (*Die Anschauungen vom Wesen des Griechentums*, Leipzig, 1911), amelyben együtt találjuk mindazt, amit a görögség lényegéről és értékéről valaha írtak. Nálunk ilyen irányú tanulmányok: Geréb J.: *A görög szellem Európa kultúrájában* (Kultúra és tudomány), Bp., 1921; Marót K.: *A görög életeszemély értéke és mai jelentősége*, Társadalomtudomány 13 (1933), 202—14; Börcsei M.: *A Parthenon felhívása a görög tanulmányok érdekében*, Bp., 1941; Simon S.: *Hamubansült pogácsa. Búcsúszavak görög abiturieniseimhez*, Vác, 1941. (kny. a Magyar Kegvestanítórend váci gimnáziumának 1940/1. évkönyvéből); Rozsály F.: „Ismerd meg magadat“, *Katolikus Szemle* 56 (1942), 65—72. Mind a külföldi, mind a hazai kutatók valamilyen egységes szempont szerint akarják a görögséget jellemezni, ez az egységes szempont azonban sajtáságosan sokszínűvé és sokrétűvé válik az egyes tudósoknál. Csak Billeter említett gyűjteményét kell elolvasnunk, s beláthatatlan skálája tárul elénk a harmónia, életöröm, eredetiség, egyszerűség, komolyság, humanitás stb. felfogásoknak, egészen Nietzsche „borzalmas-zép“ görögség-szemléletéig (akinek borongásában részben Burckhardt, Boeckh és sokan mások is osztoznak a görögségről vallott felfogásukban).

Chevalier és Bady műve nem kifejezetten tudományos jellegű. A szerzők sem görög szaktudósok. (Chevalier filozófus, Bady francia irodalomkutató.) A művelt nagyközönség előtt akarják bemutatni a görögséget röviden, vonzó és újszerű megvilágításban, valósan és a szakember számára is élvezetes, sőt tanulságos formában. A munka két részre oszlik: egy alapos elméleti bevezető részre (Chevalier tollából) s egy különböző szempontok szerint csoportosított szövegyűjteményre (szemlénények görög auctorokból francia fordításban). Az elméleti részben biztos kézzel emeli ki a filozófus-író a kérdés lényegét: miben nyilatkozik meg egy nép lelke? Nem abban, amit alkotott, hanem abban, amit alkotni *akart!* Az alkotó egyének meghalnak, a körülmények változnak, de egy népnek az élet nagy kérdéseivel szemben való magatartása, reagálása, mindig ugyanaz marad. Ebben az alapvető magatartásban nyilatkozik meg a néplélek (VI. 1.). A görögség így nem földrajzi, faji, nemzeti egységet jelent, hanem életstílust, amely (legalább is részben) ideállá emelkedett.

A görögség eredetisége nem kezdeményezéseiben, hanem tökéletességében rejlik. Athén nem pattant ki Zeus fejéből varázsos szépségében, mint Pallas Athene, hanem fajok és kultúrák keverékéből bontakozott ki. („Un magma de races et de cultures...“ X. 1.). Így Athén eredetisége kettős elemből tevődik össze: külső adottságokból (hatások), belső spontán megnyilatkozásokból (magatartás). A két elem állandó erőfeszítésben egyesülni akar egymással; s ha ez az erőfeszítés megszűnik, elkerülhetetlen a bukás. A tanulmány csak Athént teszi vizsgálat tárgyává, de azt is kifejezetten csak a perzsa és peloponnésosi háborúk közti időben. Tehát csak a virágkort, Perikles Athénjét. A görögségnek ilyen szemszögből való felfogásában megállapítja, hogy a görög lélek: a *logos diadalának* megnyilvánulása (XII. 1.). Az egész tanulmánynak ez a leghangsúlyozottabb mondata. Ezután sorra veszi az emberi szellem működésének egyes területeit, s finom kézzel mutatja ki a *logos* hatását először is az államéletben, ahol a szabadság gyökerét látja a *logosban*. A munkában és háborúban a szervezetséget és céltudatosságot jelenti a *logos*; a művészetekben harmóniát és derűt; a költészetben az ember és a természet egymáshoz való viszonyának sajátos módját; dalban és táncban a ritmust; építészetben az esztétika győzelmét a technikán. A filozófiában erejét meghaladó ideált tűz ki, melyet csak az Evangélium tud megvalósítani; a vallásban az istenség fogalmából az emberit mindjobban kiszorítja és szellemibbé teszi a *logos*. Majd végül a görögség patrónájának s egyben a görög lélek szimbolumának, Pallas Athenének a jelentőségére mutat rá a szerző. A könyv második (nagyobb) része lényegében antológia. Itt tizenhárom fejezetre osztva jelenik meg előttünk a görög lélek irodalmi vetületének egy-egy vonása. Az egyes fejezetekben található szemelvények időrendi egymásutánra vagy műfaji különbségre való tekintet nélkül, pusztán a gondolati összefüggés alapján következnek egymás után. A következő fejezetcímeket találjuk: 1. Mythosok és legendák; 2. Az erkölcsi eszmény; 3. Lírai költemények és szerelmi dalok; 4. Arcképek és jellemképek; 5. Ritmus a nevelésben; 6. Az állam; 7. Életképek; 8. Tragikus játékok; 9. Megfontolások a művészetről és tudományról; 10. A haza ereje és gyengesége; 11. A háború; 12. A halál; 13. Homeros isteneitől a filozófusok isteneiig. A gyűjtemény összesen 171 szemelvényt tartalmaz, 42 írótól. A költemények prózában vannak fordítva elenyésző kivétellel. A könyv végén betűrendben rövid jellemzést is találunk a szemelvényekbe felvett auktorkról.

Az egész mű felépítése nagyon szellemes. Kifejezetten nem igénye a tudományosság, valójában mégis komoly tudományos felkészültség áll mögötte. Ha ennek ellenére néhány kiegészítő megjegyzést fűzünk az értékes műhöz, korántsem akarjuk annak jelentőségét kisebbiteni. Maga a cím a görög lélek bemutatását ígéri. Az elméleti alapvetés is az egész görög lélekre vonatkozik. Amikor azonban a szerző az elméletét a görög lélekre alkalmazza, a görögséget időbelileg kifejezetten csak a félszázados virágkorra szorítja, térbelileg Athénre, tartalmilag pedig mellőzve mindazt, ami árnyat vehetne a görögségre, csupán azt akarja bemutatni belőle, ami κτῆμα εἰς αἰεί (XI. 1.). Ezek a tudatos szűkítések azonban nem akadályozzák meg a szerzőt abban, hogy egyrészt Homerosból és a lírikusokból, másrészt Plutarchosból és az alexandriaiakból föl ne tárja azt, amit az athéni virágkor megvilágítására jönnek lát (XII. 1.). Ha az árnyoldal érintését valahol nem kerülheti el, enyhíteni igyekszik. (Így a kézimunka megvetett voltát, XVII. 1.). A görög lélek lényegének a *logos* tartja. A *logos* jelentésének ilyen formában való kitágítását jogosnak, helyesnek és főként nagyon termékenynek tartjuk. De honnan van ez a *logos* a görög lélekben, és honnan vezette le a szerző? Ezt jó lett volna a szűk keretek között is megvilágítani. A tétel után következik a *logos* napyszerű kifejtése a görög lélek különböző megnyilatkozásaiból. Örömmel fedezi fel az olvasó, hogy a görög szellem minden alkotásában

kimutatható a logos; de következik-e ebből, hogy az alkotások gyökere és a görög léleknek a lét kérdéseivel szemben való magatartása: a logos? Nem a tételt kifogásoljuk, csak elegendő megokolását nem látjuk. A szerző a helyett, hogy helyes alapelveit követve a görögség megnyilatkozásaiban a görög lélek sajátos magatartását kutatná, azt teszi kutatása tárgyává, hogy a görög lélek magatartásában mi mutat a logosra. Ebből folyik azután, hogy a logosnak a szerző kifejtésében sokkal kevesebb lesz a metafizikai, mint az esztétikai tartalma. Talán jobb lett volna, ha a szerző végig megmarad a mű elején lefektetett szigorú bölcséleti alapokon. Nagyjából ugyanezt mondhatnók a mű antológiai részére is: a filozófiai szempontok határozottabb érvényesítése javára vált volna a műnek. Olykor már a fejezetcímek is szinte irodalmi jellegűek (líra, tragédia, mítosz és legenda). Mászor etikai megfontolások jutnak bennük kifejezésre (erkölcsi ideál, jellemképek, életképek). A sokrétűség önmagában még nem kifogásolható egy nép lelkének bemutatásánál, csak félő — miként az elméleti bevezetés alkalmazó részéhez megjegyeztük —, hogyha ezen az úton tovább haladunk, az esztétika hangsúlyosabb lesz, mint a metafizika, és gyönyörű kaleidoszkópban fogjuk látni a görögség arcát, de nem *lelkét!* Korántsem állítjuk, hogy a görög *lélek* ebben a műben néma marad (különösen az utolsó fejezetben nagyon szépen megszólal), csak azt szeretnők, ha a szemelvények összeállításában még jobban kidomborodnék a kiindulásban fölvetett alaptétel, hogy t. i. egy nép lelke a lét nagy kérdéseivel szemben való állásfoglalásában (reagálásában) nyilatkozik meg.

Jól tudjuk, hogy e néhány kis megjegyzésünket is nagyrészt enyhíti a szerzőknek az a szándéka, hogy — egészen nemes értelemben — újra presztizst szerezzenek a görögségnek a művelt nagyközönség körében. Ez magyarázza a csupa-pozitívum és csupa-fény bemutatást, amelybe egy nagytehetségű filozófusnak mély és a klasszikaifilológiának is nyereséget jelentő újszerű szempontjai épülnek bele. Ezek a szempontok föltétlenül értéket és többletet jelentenek számunkra. Az vitatható, hogy mennyiben helyes csak a jónak és szépnek a bemutatása (már Aischylos és Euripides is vitatkozik ezen Aristophanes Békáiban, 1002.). Bizonyos azonban — ezt csupán a görögség szigorúan objektív szemlélete érdekében jegyezzük meg —, hogyha a görög lelket teljes valóságában akarjuk bemutatni, nem szabad eltekintenünk vergődéseitől és szakadékaitól sem, mert ilyenek is vannak a görög lélekben. Lehet, hogy így a görögség nem lesz olyan napsugár-világ, mint amelyet a nagy lelkekre való csodálkozásunkban kialakítunk róla magunknak, de biztos, hogy amit így ideális elképzelésben és esztétikai sikon veszítünk, visszanyerjük a realitás és igazság vonalán.

(Budapest.)

Kerekes Károly.

*

Animus Graecorum secretus ac profundus duabus in hoc libro partibus separatis optime illustratur: quarum partium altera (quam Chevalier scripsit) animum cuiusque populi intimum secundum praecepta philosophiae in summis vitae humanae quaestionibus ab eodem populo agitatis resolutisque manifestari ostenditur, et apud Graecos hunc animum intimum λόγῳ imprimis adiungi et omnino cum eo coniungi demonstratur; altera vero parte, anthologiae instar, in 171 excerptis ex 42 auctoribus Graecis (in interpretatione Gallica et in 13 capita disposita) Graecorum animus nobis detegitur. Valor operis fortasse augetur, si λόγος qui nonnisi ex Periclis aetate explicatur, profundius (scil. undenam esset) expositus esset, et si in excerptis vis rationum philosophiae plus valuisset; quibus tamen non obstantibus hic liber lectores humanitate politos plurimum iuvabit, necnon rationibus novis atque bene excultis etiam investigatores peritissimi uti poterunt, licet auctores subtilitatem artium litterarum haud ultro affectent.

C. Kerekes.

Olof Vessberg: *Studien zur Kunstgeschichte der römischen Republik.* (Inaug.-Diss. Uppsala.) Lund, C. W. K. Gleerup — Leipzig, O. Harrassowitz, 1941, nagy 8°, 304 l.

A Róma-városi arcképszobrászatra vonatkozó emlékanyag a Kr. e. I. sz. előtti időből igen hiányos. Ehhez járul, hogy az I. sz.-ban sincsenek olyan arcképszobrászati emlékek, amelyek korát felirat vagy történeti adatok pontosan meghatározzák. Így igen nehéz helyzetben van az a művészettörténész, aki a Kr. u. I. sz. erőteljesen kifejezett arcképszobrászati stílusát és az akár idegen, akár római előzményeket akarja a fejlődés vonalával összekötni. Van ugyan egy felfogás, amely szerint a köztársaságkori realiztikus portréművészet a halotti maszkok készítésének szokásából alakult ki, s így a római fejlődés vonala teljesen önálló úton haladna, viszont annak az álláspontnak is vannak hirdetői, hogy e kor római arcképszobrászatát a legelhatározóbb hatások Delos vagy Alexandria felől érték.

Vessberg problémájához az antik irodalmi forrásokon keresztül közeledik. Az archeológiai anyag hiányosságát az irodalmi adatokkal igyekszik pótolni, hogy művészettörténeti keretet nyerjen s megérthesse a Kr. e. I. sz.-ban virágkorát élő római arcképművészet előzményeit. Az irodalmi források csoportosítása (1. művészettörténeti szempontból fontos fogalmakat jelentenek, 2. plasztika, 3. festészet, 4. a portré történetéhez) és értékelése alapján a régebbi római művészetet öt korszakra osztja fel.

Az első korszak, amelynek végét Kr. e. 500 körül állapítja meg, az etruszk hatás megindulásával kezdődik. Nem beszélhetünk tehát, az antik irodalmi források ismeretében, önálló római művészetről. Etruria és Latium művészeti szempontból egy egységes területet alkot, amelynek uralkodó műfaja a terrakottaplasztika, s így Közép-Itáliában (Etruriában és Latiumban) etruszk művészet és itáliai művészet azonos fogalmakat jelentenek. Mint e korszak kiemelkedő művészi teljesítménye, a capitoliumi Juppiter-templom megépítésére vonatkozó és más irodalmi adatok mutatják, Róma első művészeti emlékei etruszk forrásból származnak. Mégha a latiumi gazdag terrakotta-emlékanyag figyelembevételével arra a megállapításra kell is jutnunk Vessberggel, hogy Latium népének is cselekvő részt kellett vennie e kor művészetében, akkor sem hanyagolhatjuk el az etruszkok kezdeményező és ösztönző szerepét. Hogy viszont e kor etruszk művészetében mekkora fontosságot tulajdonítsunk a bizonyára nagy számban Etruriába vándorló délitáliai művészeknek, adatok hiányában eldönteni nem tudjuk, annyi azonban bizonyos, hogy Latiumnak az etruszk kultúr-területbe való bekapcsolása által módja nyílt a középtáliai kultúrának is arra, hogy a görög, elsősorban ion hatásokat most már déli irányból is felvegye.

E korszak régi művészettörténeti problémáját teszik a hagyomány szerint a királyok korából származó szobrok s a köztársaság első hőseinek (Horatius, Cocles, Cloelia) szobrai, melyeket az antik írók szerint életükben vagy röviddel haláluk után állítottak fel. Minthogy a görög viszonyokkal vont párhuzam azt mutatja, hogy ott is csak a IV. sz. folyamán vált szokássá, hogy kiváló személyek szobrai nyilvánosan felállítsák, másrészt a VI. sz.-i középtáliai művészet minden valószínűség szerint Görögországból, s főleg az ion Kis-Ázsiából is ösztönzéseket kapott, bizonyosnak vehetjük, hogy az említett szobrok a III. sz. végéről valók.

A második korszakban (kb. 340-ig, a samnisi háborúk megindulásáig) a római életre jellemző az etruszkoktól való politikai függetlenülés. Bár valószínű, hogy e korszakban is működtek Rómában etruszk művészek, mégsem találunk forrásainkban egy etruszk művésznevet sem, sőt e kor reprezentatív művészeti alkotásán, a Ceres-templomon a díszítőmunkát már két görög művész, Damophilus és Gorgasus végzi. Ez már azt jelenti,

hogy a rómaiak már közvetlenül jutnak érintkezésbe a görög művészettel, valószínűleg Magna Graecián keresztül. Általában e korszakban a rómaiak művészi érdeklődése igen alacsony szinten mozogott, aminek oka elsősorban az, hogy a kor utolsó 100 évében annyira lekötötték őket a volscusokkal, etruszokkal, aequusokkal és keltákkal vívott harcaik, hogy a város műemlékekkel való díszítése még az előző korhoz képest is alig fokozódott, és még Veii és Praeneste elfoglalása és kifosztása sem járult hozzá jelentékenyen a város kicsinosításához. Erről különben Polybios is említést tesz, amikor azt írja, hogy a régi rómaiak azért nem törődtek a város díszítésével, mert nagyobb és fontosabb teendőik voltak (5, 235).

Egészen más képet nyújt a harmadik korszak (kb. 340—212), amikor a samnis háborúk kapcsán a rómaiak dél felé való elszigeteltsége teljesen megszűnik és közelebbi kapcsolatba jutnak Campaniával, Dél-Itáliával és így a görög művészettel. Így esik meg, hogy az egyik samnis hadjáratban győztes Spurius Carvilius hálából a győzelemért a Capitoliumon egy Juppiter-szobrot és egy szobrot magáról állíttatott fel, gyaníthatólag foglyulejtett művész műveit, hogy továbbá a delphii isten parancsára felállítják a comitiumon Pythagoras és Alkibiades ércszobrát, s hogy végül Thurioi lakói hálából a szomszédaiakkal szemben nyújtott katonai segítségért szobrokat állítanak fel Rómában, ismét minden valószínűség szerint nem római alkotásokat. E korszakban tehát művészeti téren is megindul a hellénizálódás Rómában s a korabeli egyéni vonásokat nélkülöző, ideális arcképszobrokon világosan felismerhető ez a művészeti tájékozódás. Természetesen nem szabad azt hinnünk, hogy ezzel teljesen megszűnt Rómának és Latiumnak a középitáliai kultúrközösséggel való együthaladása; Róma felső társadalmi rétege számára az etruszokkal való kapcsolat még mindig kulturális szükséglet maradt s az arcképszobroknak éppen e korban Rómában mutatkozó kedvelése nem történt teljesen függetlenül az etruszk városok ilyen szokásától. A festészet szempontjából egyenesen a legfontosabbak egyike e korszak, mert joggal lehet állítani, hogy a római történeti festészet, ez a rómaiaktól annyira kedvelt műfaj, amely diadalmas hadjáratok emlékét őrizte meg s jelentős szerepet vitt a triumfusokban, ebben a korszakban született meg. Bizonyára nem véletlen, hogy a hellénisztikus etruszk festészet is ekkor virágzik fel.

Syracusae elfoglalásával kezdődik a negyedik korszak (kb. 100-ig), amelyre jellemző a görögországi és kisázsiai hódításokat követően a görög művészeti alkotások hihetetlen arányú importja, ami arra is mutat, hogy Róma művészeti élete még mindig csak passzív és befogadó, s az Etruriával és Magna Graeciával való kapcsolatok ellenére is szegényes maradt. Az a töméntelen műkincs, amelyből a győztes hadvezérek más itáliai városoknak is juttattak, most beáradt Rómába, a várost és templomait ékesítette, sőt már nyilvános gyűjtemények alapítására is módot adott. A műkincsekkel egyidejűen folyt a művészek Rómába és Itáliába való tódulása a győztes hadvezérek hívására, elsősorban szobrászoké, de festőké is, akik főleg a triumfusok számára dolgoztak.

Az ötödik korszakban (kb. 100—30) az eddigi passzivitást fokozódó aktivitás váltja fel. Feléled a gyűjtőkedv a magánosokban is, s a műkincsek gyűjtése valósággal divattá válik. Megindul és csodálatos gyorsasággal virágzásnak indul a görög munkák másolása, aminek az a magyarázata, hogy e korban a rómaiak művészi érdeklődése elsősorban az építőművészeti alkotások dekoratív kiképzésére irányul s a szobrászatot és festészetet díszítőművészeteknek tekintik. Ezzel egyidejűleg megnőtt az érdeklődés a portrék iránt, akár szobrok, akár festmények formájában, ami az ósók kultuszával függ össze. Ebbe a vonalba tartozik Varro ismert Imagines-gyűjteménye is. A portréművészetekben azonban, a források szerint, Keletről bevándorolt művészek tevékenykedtek, a római portréművészet tehát, általánosságban mondhatjuk, importált művészet.

A római portréművészetnek az irodalmi források alapján megrajzolható képét azonban portrészobrok által archeológiailag igazolni csak az utolsó korszakból lehet. Hogy korábbi adatokat is nyerhessen, egyben pedig megállapíthassa azokat a stílusvonásokat, amelyek a nagy portrék elemzésénél és értékelésénél alkalmazhatók, a kispasztikát veszi vizsgálat alá a szerző, mégpedig az érmeiken. Ez módszertanilag azért is járható út, mert az érmeik eléggé pontosan datálhatók s így kronológiai támpontokat nyújtanak.

A legrégebbi római érmeiken jelentkező Róma-fejek (Kr. e. 268-tól) teljesen klasszikus görög szellemet mutatnak. De már a II. században fokozatosan megváltozik a fej stílusa: vastag ajkák, előreugró áll jellemzik ezeket a későbbi éremábrázolásokat, egyszerűsített, expresszionista stílusú lesz a fej rajza, ami egyáltalában nem görög klasszicizmus, sőt a fejlődés további folyamán a szem is a normálisnál nagyobbá válik, s az egész rajz majdnem karrikatúra benyomását kelti. Ez a sokszor kubista expresszionizmus már egy sajátos itáliai stílus jelentkezése. Kr. e. 90-ben ezzel párhuzamosan egy új klasszicizmus lép fel, a Róma-fejet Apolló feje váltja fel görög arcéllal, hosszú csavaros hajfürtökkel, s ettől fogva klasszikus, archaizáló, barokkos stílusban alkotott ábrázolások váltakoznak az érmeiken. Ugyanaz a stíluskeveredés ez, amely várható volt az irodalmi források alapján, hiszen a különböző görög városokból Itáliába átszármazó művészek különböző ízlést és művészi felfogást hoztak magukkal. Ettől az időtől fogva az érmeiken mutakozó portréművészet két vonalon halad: egy realiztikus vonalon, amelyet szigorú tárgylagosság jellemez s az idealizálás szigorú kerülése, és egy hellénisztikus vonalon, idealizáló és pathetikus stílusban. Ezekhez csatlakozik a 2. triumvirátus idejében egy újfajta tájékozódás, amely kerüli az expresszionizmusnak az egész rovására a részleteket hangsúlyozó realiztikus túlzásait s a formákat vonalasan egyszerűsíti. Ez a stílus az augustusi kor klasszicizmusának előkészítője.

De az irodalmi adatokat, amelyek a Kr. e. I. sz.-ban a portréművészet nagyarányú kibontakozásáról tanúskodnak, ebben a tekintetben is megerősítik az érmeik, mert éppen ekkortájt, Kr. e. 90-ben kezdenek arcképek megjelenni az érmeiken. Az érmeiken jelentkező királyábrázolások s a köztársaság kezdetének alakjai természetesen csak elképzelés után készülhettek, viszont azok az ábrázolások, amelyekkel az érmeik kibocsátói nemzetségüket óhajtották dicsőíteni, valóságos egyéni arcképek. S ez igazolja az irodalmi források azon adatait, amelyek e kor fokozott öskultúrára utaltak.

A kispasztikából kiemelt stílusok és stílusperiódusok (expresszionizmus, realizmus és a lineárizmus) kulcsot szolgáltatnak a szerzőnek a Kr. e. I. század portréművészetének megértéséhez. Mielőtt azonban a rendelkezésre álló szoboranyag megvizsgálására térne át, a síremlékek plasztikájánál időzik el hosszasan. Bár az ezeken megnyilvánuló művészet nem elsőrangú, mégis jelentős támaszt nyújt, mert egyrészt homogén anyagot ad, másrészt valódi Róma-városit. A síremlékek domborműveinek vizsgálata igen figyelemreméltó és érdekes megállapításokra vezet. Az érmeiken tapasztalható hellénisztikus stílus nincsen meg a domborműveken, ellenben teljesen kifejlődve áll előttünk a római tárgylagos realizmus iránya a kezdeti expresszionizmus és a stílusok keveredésének aránylag rövid idő alatt való leküzdése után.

A fejlődésnek ilyen módon történt végigkísérése most már megadja azokat a szempontokat, amelyeket arcképszobrok elemzésében és értékelésében alkalmazni kellett. Egy sereg olyan részben régóta ismert, részben nem teljesen ismert, sőt eddig publikálatlan szobrot sikerül így a szerzőnek a fejlődés folyamába beiktatni s helyüket a római portréfejlődés idő-

rendjébe besorolni. Figyelemreméltó eredményre jut a női portré fejlődését illetően is. Ugyanis a férfi és női arcképek fejlődési vonala a római portréművészetben nem halad egymással párhuzamosan, és hosszabb időre volt szükség, amíg a görög női arcképek konvencionális, típizáló, ideális stílusa római stílussá változott. Magában a görög és hellénisztikus portréművészetben a női arckép individualizálása teljesen alárendelt szerepű: a nőt mindig szépeknek ábrázolják, feltűnő egyéni vonások nélkül, s így a női portrék erősen konvencionális, típusokhoz kötött alkotások. A legrégibb római sírdomborművek női alakjai is a hellénisztikus hagyomány szerint készülnek. Ez a stílus marad meg általában az egész Caesar-korban, s bár már akkor is van nyoma erősebb egyéniesítésre való törekvésnek, csak Augustus korában következik be a női arcképszobrászatban a realiztikus ábrázolás.

Ami a portréművészetnek a halotti maszkokhoz való viszonyát illeti, Vessberg tévesnek mutatja ki azt az álláspontot, amely szerint a római portré eredete a halotti maszkokban keresendő. Már az irodalmi források is megmutatják, a történeti egymásutánból tűnik ez ki, hogy a római művészi élet sokáig teljesen passzív volt, s a római portréművészet is görög és hellénisztikus előfeltételeken alapul. Az *imagines maiorum* tehát nem vehető ki az általános fejlődésből, s ha a halottak arcáról készített gipszlenyomatok elsőrendű szerepet játszanak is a Kr. e. I. sz. portréművészetében, ezeket a lenyomatokat nem lehet összecserélni és azonosítani a kezdettől szokásos ős-arcképekkel. Még a portréművészet virágkorában is csak technikai segédeszközül szolgáltak a gipszlenyomatok, amikor a portréalkotásban a természetes hűségre és a realizmusra való törekvés volt a stílus jellemző sajátága. Mindazok az emlékek, amelyek a halotti maszk alapján megalkotott portrék jellemző vonásai, az erősen hangsúlyozott csontozat, beesett halánték, orcák és szemek, kissé lefelé húzódo szájszöglet és beesett ajkak figyelhetők meg, egyéb jellegzetességekből ítélve nem lehetnek korábbiak mint a Kr. e. I. század második fele.

Vessberg munkája azonban nemcsak a régi római művészettel foglalkozók figyelmét érdemli meg, hanem a filológusokét is. Az irodalmi források összeállítása, csoportosítása és értékelése elengedhetetlen támaszt nyújt a szövegek interpretálásához. A szerző maga sem ringatja magát abban a hitben, hogy az irodalmi forrásanyag összeállításában elérte a teljességet, sőt megvallja, hogy tudatosan hagyott el olyan adatokat, amelyek kronológiája bizonytalan, mégis sikerült minden fontos adatot összegyűjtenie. E tekintetben érdeme, hogy a részben elavult, részben nem az egész köztársasági korra kiterjedő munkák után elsőízben állította össze a legfontosabb antik irodalmi források gyűjteményét. S ha meggondoljuk, hogy pl. Cicerónak 139, Liviusnak 88, Plinius Maiornak 160 helyét vonja bele a tárgyalásba, fogalmat alkothatunk arról a nyereségről, amelyhez egy ilyen komoly és jól megalapozott, eredményekben gazdag tanulmány a szöveginterpretációt hozzásegíti.

Sajnos, a munkának csak az egyik része, a szövegrész jutott el Magyarországra 1942 végén az uppsalai egyetemi könyvtár jóvoltából. A második rész, amely a képanyagot tartalmazza s amely éppen először publikált emlékanagya miatt is nagy érdeklődést elgítené ki, a Római Svéd Intézet kiadványa, s elmaradását fájdalmasan nélkülözzük. Reméljük azonban, hogy a háború okozta tudományos elszigeteltségünk fel fog oldódni s a svéd tudományos élet, amely mindig komoly kapcsolatot tartott fenn a szármottevő külföldi tudományossággal, a meginduló tudományos segélyezés kapcsán ezt a hiányunkat is pótolni fogja.

Györkösy Alajos.

*

Eine methodisch ausgezeichnet aufgebaute Arbeit, deren wertvolle Ergebnisse nicht nur den Kunstarchäologen, sondern auch den Philologen äusserst interessieren. Kunstarchäologisch halten wir die Beweisführung des Verfassers für vollkommen gelungen, von philologischem Standpunkte aus sind wir ihm für die vortreffliche Materialsammlung dankbar.

Alois Györkösy.

Specht, Franz: *Der Ursprung der indogermanischen Deklination.* Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht. 1944. VIII + 432 lap.

Az indoeurópai nyelvtudomány rövid ötnegyedszázados élete alatt különböző fejlődési fokozatokon ment keresztül. Megalapítója, *Bopp Frigyes*, már az első tapogatásoknál igyekezett a különböző nyelvi formák eredetét 'megállapítani', s így jutott arra a gondolatra, hogy pl. az igei személyragokban személyes névmásokat, különböző morfémekben az **es-* 'lenni' vagy **ei-* 'menni' töveket keresse. A következő idők nyelvészei, nyilván szoros összefüggésben a mult század közepétől uralomra jutott pozitívizmussal, elég anyagot találtak a nyelvtudomány művelésére a nélkül is, hogy az eredetre vonatkozó spekulációk birodalmába tévedtek volna. Azt az irányzatot, amely az indoeurópai nyelvtudomány köréből mindazt kizárta, ami a legcsekélyebb mértékben is emlékeztetett a 'glottogóniára', a legmesszebbmenően talán *Meillet* képviselte. Ő odáig ment, hogy az összehasonlító nyelvtudomány egyetlen célját az egyező alakok szembesítésében, hang- stb. megfelelések megállapításában jelölte meg! (Introduction³, 1938, 47). Vannak azonban olyan lelki struktúrák is, amelyek minden tilalomfa és bizonytalanság, ellenőrizhetetlenség ellenére is az 'origo' titokzatos kérdései felé vonzódnak, aminthogy *Meillet* sem tudott megállni a maga szabta határoknál. Ilyen alkat volt *Hirt* is, aki fejlődése végén oda jutott, hogy szemében minden morfém végső fokon valami partikula lett. Ő azonban, nagy termékenységére és pl. az ablaut terén végzett nagyjelentőségű kutatásai ellenére is mindvégig a nagy magányos maradt, iskolája nincs. A generációs váltás érdekes tünete, hogy ezzel szemben éppen a minden spekulációtól elzárkózó *Meillet* népes iskolájából került ki egyszerre két olyan nyelvész is, aki megpróbálta a mult kódébe vesző indoeurópai alapnyelvet is élő nyelvnek felfogni, és ennek megfelelően fejlődését megrajzolni. *Benveniste* és *Kurylowicz* csaknem azonos eredményekhez vezető kutatásaira gondolok itt. Mindketten világosan látják, hogy vállalkozásuk sikere a kronológia biztosságától függ és ezért ezt iparkodnak rögzíteni, *Benveniste* a flexiók típusok pontos elemzésével, *Kurylowicz* az ablaut matematikai pontosságú kiépítésével.

E két mérföldjelző mű megjelenése után időszerűvé vált az a kérdés, hogy mit szól e kutatásokhoz annak az országnak a tudománya, amelyben az egész indoeurópai nyelvtudomány megszületett és kiterelblyesedett, de amely az első világháború óta a vezetést teljesen átengedte a franciáknak. E várakozásnak most, az újabb világháború vége felé, a boroszlói egyetem tanára tett eleget, aki — ezt mindjárt itt meg kell mondanunk — hatalmas szintézisben igyekezett az indoeurópai névszó töképezését és ragozását egy csapással megoldani, és ezzel a tárgyi értéktől függetlenül is gyönyörű gondolatépületet konstruált.

Említettem, hogy *Benveniste* és *Kurylowicz* mindenekelőtt a kronológiát igyekeztek rögzíteni, mégpedig, mivel írásos emlékeink az alapnyelvről nincsenek, mintegy a nyelv geológiai analízise révén. Egészen más *S.* kiindulása. Ő azon archaeológusokhoz csatlakozik, akik az indoeurópaiak kirajzási góciát nagyjában a mai Németország területén keresik, őket magukat pedig a zsinórdiszes kerámia és a megalitikus kultúra hordozóinak tartják. Ezzel kívülről kapja meg azt az archimédesi pon-

tot, amelyet B. és K. a nyelvből magából próbáltak kiemelni. Ennek előnye nyilvánvaló, ha meggondoljuk, hogy míg B. és K. szemléleténél az alapnyelv a légüres térben lebeg, addig S.-nél a nyelv hordozója, az indoeurópai ember, térben és időben (Németország — mezo- és neolithikum), valamint kultúrában egyaránt jól fogható.

Ezen apriorisztikus és exoterikus kiindulópont birtokában már most S. műve első részében (Die idg. Deklination — ein Spiegelbild der idg. Kultur, 1—113) azt vizsgálja, hogy az indoeurópai ember életét betöltő és kitevő világ realitásainak jelölésére használt szókészlet milyen sajátosságokat mutat? Őt fogalmi kör jön szerinte számításba: a környező természet (ég, csillagok, föld, víz, hegyek stb.), az állat- és növényvilág, a testrészek és végül a közvetlen környezet (ház, család stb.). E szókészlet flexiós sajátossága, hogy az *o-* és *ā-*tövek igen ritkán szerepelnek, általában *i, u, n, r, l* és *men*-tövek jelentkeznek benne, ritkábban *k/g, t/d* és *s*. Ha a később általánosuló *o/ā*-tövekkel szemben a többi tövet szabálytalannak nevezzük, akkor könnyen megállapítható, hogy a legrégebb szókészlet szabálytalan szavakból áll. Szemléltetésül álljon itt egy pár jellemző példa a bő anyagból. Szabálytalan mindjárt az 'ég' megjelölése: **d(i)yēus*, amely a **dey-* 'fénylik' tőből a vallásos fogalmaknál divó *u*-suffixummal lett **d(i)yā-ēu-*; hozzátartozik még kétszeres gyengüléssel ószl. *дъздъ* 'eső' < **dus-dyus*. Az ói. *āyu-* 'életerő' szó mellett *i-tő* a gót *aiwins* acc. pl., *n*-bővülés a gör. *αιών*, *s*-bővülés ói. *āyus-*. A 'nap' *l-tő*, a 'hold' *s-tő* (lat. *sōl*: ói. *mās-*), a 'csillag' *r-tő* (ἀστὴρ), a 'hajnal' *s-tő* (ó. *ušas-*). Specht módszerét legjobban talán a következők példa mutatja. Elvének, hogy a régi ragozás szabálytalan, ellene mond a gör. *σκιά*, ói. *chāyā* 'árnyék'. De szerinte már az ablaut maga régi korra utal. Azonkívül megtalálhatók e szó mellett különböző bővíténiyekkel gót *skei-rs* 'tisztá', gör. *οκι-ρὸν* 'napernyő', *οκιε-ρὸς οκια-ρὸς, κίρις·λύχνος* Hes., ószl. *sěň* 'árnyék', másrészt pedig *οκυ-δὰ·οκιά* Hes., ófn. *scuwo*, óizl. *skugge* 'árnyék'. Ezekből következik, hogy az 'árnyék' szónál tulajdonképpen *i-* és *u-tő* az alap. Az így fennmaradó *sk-* tehát nullfok egy **sek-* teljes fokhoz, amelyet S. megtalál a het. *sakuwa* 'szem', *sakanzi* 'tudnak' szavakban és gutturalisváltakozással a gót *saihwan* 'látni' igében. Sőt, mivel *sk-* és *k-* váltakoznak, ide tartozik *κῆω·οκῆπει* Hes. is, és a belőle származó *κοῆω*.¹ Ugyanígy *οκὸρος* és a gót *skadus* 'árnyék' a **sek-tő* tematikus **ske/o-* alakjának továbbképzése, sőt litv. *šešė'lis, šešiuolis* 'árnyék' is idetartozik mint *l*-bővítmény. Változatos tőképzést mutat fel az **ak-* 'hegyes' tő is: **aki-* ófn. *ahir*, **aku-* agsz. *éar* < *ahuz*, lat. *acus*; **akon-* gót *ahana*, lat. *agna*; **akos-* lat. *acus* 'pelyva', gót *ahs*, g. *ἀκοστή* 'árpa'; *l-tővel* ófn. *ahil*.

A legrégebb réteget tehát a szabálytalanság jellemzi. S. szerint (103) nyilván a mezolithikus korban az ie. fogalmak száma oly csekély volt még, hogy nagy deklinációs osztályokat még nem tudtak kitölteni. Ebben a korban előtérben áll a heteroklisia, amely azonban nemcsak az *r/n* váltakozást öleli fel, hanem *i/u/n* stb. töveket is. A földmívelés és állattenyésztés legrégebb fogalmait még ez a képzés jellemzi. De mikor a szalagdíszes kerámia hordozói újabb kulturális vívmányokat közvetítettek, mind nagyobb tömegben, a régi képzésmód elégtelen lett és az *o/ā*-töveknek virradt fel.

A második rész (Die Entstehung der idg. Deklinationen, 103—391) nagyobbik fele az első részben nyert szempontok alapján vizsgálja

¹ A Schmidtnél is cruxszal jelölt glossza azonban ebben a formában kétségtelenül rossz. Szerintem nem az interpretamentum a hibás, amint Specht gondolja (13^a), hanem a lémma; talán szabad az interpretamentum alapján arra gondolni, hogy *κῆω* volt? Ebben az esetben tehát egy *Фэпрѡв* típusú névszóval volna dolgunk.

az indoeurópai heteroklisiát főneveknél és mellékneveknél. Tekintélyes anyag alapján (103—181) először is arra az eredményre jut, hogy a pusztató és *i*, *u*, *n*, valamint ritkábban *l*, *r*, *men* tövek váltakoznak egymással és ezt a váltakozást ugyanúgy kell megítélni, mint az általában heteroklisiának nevezett jelenséget. A fent már idézett **sek-* és **ak-* tövön kívül álljon még itt a következő: gör. κλι-τύς, gót hlai-w 'sír' *i-tő*; lat. *colu-men*, litv. *kal-v-à* 'domb' *u-tő*; litv. *kál-n-as* 'domb', g. κολ-ο-φών < -*n*-φών, lat. *collis* < **coln-is* *n-tő*; az egyes képzők részben már továbbképzett tövekhez járulnak, így *hl-ai-w*, *col-u-men*, *collis* < **coln-i-s* esetében, míg lat. *cul-men*, óizl. *hol-mr* 'sziget' a pusztatót mutatják. Azzal, hogy *S.* ezt a képzőváltakozást egy fokra állítja az eddigi heteroklisiával, mindenesetre egy nagy problémát küszöböl ki. Az eddigi felfogás szerint ugyanis a heteroklisia csak neutrumoknál jelentkezett, rendszerint *r/n* váltakozás alakjában: lat. *femur*: *femin-is* 'comb'. Mivel ez kétségtől a legrégebbi típus, ebből az az abszurd tétel következett, hogy az indoeurópai ragozás legrégebbi kinyomozható fokán az ember csak dologfogalmakat ismert. Specht szerint az általa az ember egész világát felelő szókincsre kimutatott suffixumváltakozás miben sem különbözik, tehát egyidejű ezzel a heteroklisiával, csak hogy később, a genus kifejlődése után a masc. és fem-oknál újabb képzők az eredeti állapotot eltakarták.

Ezek a váltakozó képzőkön kívül azonban van még egy igen fontos sor: a *k/g*, *t/d* és *s* bővítmények (185—244), amelyek vizsgálata nagyobberejű következtetéseket eredményez. Ezt mutatják pl. φαι-κ-ός 'fényes': φαι-δ-ρός = litv. *giẽ-d-ras* 'világos, derült', litv. *gai-s-as* 'világosság, pír az égen'; litv. *šũ-t-is* 'kőhalom': litv. *šũ-k-a* 'szőcnaboglya': litv. *šũ-s-nis* 'halom'; gör. δσ-τ-έον 'csont': örm. *os-k-r* (**k* vagy **g*): lat. *os-s-is*; **swe-k-uros* 'após', **swe-k-rūs* 'anyós': **swe-s-ör* 'nővér': **swe-t-yos* (> litv. *svẽčias* 'vendég'). Ezek mellett *elo* is szerepelhet (245. kk.): óizl. *hr-a-fn*, ófn. *hr-a-ban* *o-töve* mellett *u* van *cor-v-us-ban*, ugyanígy *óp-v-ic* *n-* és ószl. *or-i-l* 'sas' *i* töve mellett litv. *ar-ẽ-lis* 'ua.' szóban *elo* *tő*. *S.* nyomtatékkal hangsúlyozza, hogy a suffixum nem *ek*, *et*, *es* stb., hanem *elo*, amelyhez *k/g*, *t/d*, *s* stb. járult. Ez világos azokból az esetekből, amikor egymás mellett van *o* és *i*, vagy *o-* és *u-tő*, pl. or. *loš-o-sb* 'lazac', de litv. *laš-i-šà* 'ua.', vagy agsz. *sal-i-g* 'fűz' < **sal-a-g*, de lat. *sal-i-x* és a pusztatóból agsz. *seal-h*.

Arra is rámutat *S.* (249. kk.), hogy *k/g*, *t/d* mellett mily ritka *gh* és *dh*. Ezeket éppen ezért nem is ismeri el, hanem *th*, *kh* aspiratákat vesz fel a görögben jelentkező ϑ, χ előzményeként, míg *k/g*, *t/d*, vagyis a tenuis és media szabadon váltakozhattak. Ezzel szemben *p/b* helyett majdnem kizárólagosan *bh* van; ezt tehát azzal magyarázza, hogy a *bh* és *m*, *n* (*mn*) suffixumváltakozások alapján felteszi, hogy *mn* nemcsak *m* és *n* lett, mint Schmidt János akarta (Kritik 87. kk.), hanem *bhn* is, amiből *bh*, majd (főleg nasalisok mellett) *b* és *p*.

Már az előzőkben kimutatta *S.*, hogy *i* és *u*-tövek kéttagú bázisokkal váltakozhatnak (δολ-ι-χός ~ het. *dal-u-gis* 'hosszú' ~ év-δελε-χός, ói. *dir-gha-*). Most (287) a nasalis infixumos igék vizsgálatából megállapítja, hogy *n* + *e*-hez mássalhangzó, *i*, *u* vagy ϑ járulhatott (δδυνσι < **d m-n-e-ə-t-i*)*, amiből következik, hogy ϑ mint kéttagú *tő* záróhangja szintén bővítmény és *k/g*, *t/d* stb.-vel egy fokan áll.

Ezen hosszú és fáradságos út után jutunk el a magyarázathoz (Bedeutung und Herkunft der Wurzelerweiterungen, 289—352). Mivel *k/g*, *t/d* és *s* mindazon szavaknál előfordulnak, amelyek az indoeurópai ember világát jelentik, következik, hogy állat- és növényneveknél ugyanaz volt a funkciójuk: az indoeurópai a fákat és növényeket ugyanúgy élőknek, vagy — minden transcendentális vonatkozás nélkül — ugyanúgy lelkek

lényeknek gondolta, mint az állatokat. Mivel pedig a testrészek ugyanazzen elemeket mutatják, őket is jó és rossz szellemekkel vagy hatalmakkal felruháztaknak látta. Sőt a különböző érzékelhető jelenségeket: szín, nagyság, súly, kor szintén mint a dolgok étellel teli megnyilatkozásait fogta fel és így a színek is csak egy eleven erő vagy hatalom kisugárzásai, amely a tárgyakban hat és működik (290—1).

Mi lehet mármost ezen bővítmények eredete? Ha meggondoljuk, hogy *k/g*, *t/d* és *s* éppen azon elemek, amelyek a heteroklitikus neutrumoknál is szerepelnek és megvizsgáljuk ezek jelentését, azt találjuk, hogy vagy testrészek, állati termékek (máj, penis, tej stb.), vagy a föld termékei (só, kő), tehát a közvetlen szemlélet körébe vágó fogalmak. A nem neutrális *πρέπυ-γ*, *noc-t* stb. alapján kétségtelen, hogy ezen elemeknek semmi közülük a neutrumhoz, ami érthető is, hisz abban az időben, amikor a **yeŋr-*, **aŋr-*, **krewa*-tövekhez *t*, *g*, *s* járult, neutrum és genus egyáltalán nem volt még. Az eleve valószínű, hogy az egyjelentésű formánsoknak, és idetartoznak *k/g*, *t/d* és *s*-en kívül a fentebb említett *i*, *u*, *n*, *l*, *r*, *men* is, eredete is egy. Megállapítható viszont, hogy *i* kedvelt eleme az ellentét kifejezésének *δεξ-ι-ός*: ói. *sav-y-a*- 'bal'), de egyben az éntre mutató kifejezője szemben a távolra mutató *u*-elemmel: ói. *i-ha* 'itt, a földön' ∼ *am-ú-tra* 'ott, az égben' (vö. *i-tt* ∼ *o-tt*); óperzsa feliratokon: *imām būmim* 'ezt a földet' ∼ *avam asmānam* 'azt az eget'. Ezek alapján a nominális *i-t* és az éntre mutató *i* pronoment azonosnak tartja, vagyis egy *i-tő* nem egyéb, mint a *puszta tő* és az *i* mutatónévmás összetétele (303). Ugyanígy a nominális *u-tő*, amelyről kimutatta (KZ 64, 4. kk.), hogy kultikus jelentésben használatos, a távolramutatást kifejező *u*-val azonos. Ugyanígy a többi tövégtetben is mindenütt mutatónévmások rejlenek, *ke/ki*, *solto* stb.

Ezek után már kisebb probléma a tulajdonképeni ragozás eredetének kérdése (353—386). A legrégebb állapot, amelyet pl. még a suppletív *solto* és *i ∼ e/o névmás*, valamint a kéttövű heterokliták őriznek, a *casus rectus* és *c. obliquus* megkülönböztetése. Ez a lehetőség azonban a fejlődő indoeurópainak nem volt elég, és így alakult ki lassan a késő indoeurópai kor végére a 7—8 esetes rendszer. Azzal, hogy a nom. az *-s*, az acc. az *-m* exponenst nyerte, feleslegessé vált a továltkozás, amely tehát a többi esetre korlátozódott. A gen. késői kázus és pl. egy **ogneis* elemeit tekintve nem is különbözik az **ognis* 'tűz' nom.-tól. Az ablautkülönbség sem alapulhat S. szerint (362) hangsúlykülönbségen, hanem funkcionális jellegű. Az eredetileg csak possesszív kapcsolatokban lehetséges és szükséges gen. a regens előtt állott és hangsúlyos volt, innen **sūnōus sūnūs* 'a fiú fia' hangsúly- és ablautkülönbsége.

A duális és plurális nom. *-e*, ill. *-es* végzete összefügg. 'Ἀνερ-ε az *e* mutatót tartalmazza: „ein Mann und hier einer“. A többes ettől csak abban különbözik, hogy még egy mutató *-s* járult hozzá: ἄνερ-ε-ς „ein Mann, hier einer und dort einer“, vagyis eredetileg triális. Ez az *-s* még a többi pluralis kázus kifejlődése előtt pluralizáló értelmet nyert és így a singularis ragokhoz járult: az acc. pl.-ban *-ns* < *m+s*, instr. *-mīs*, *-bhis* < *mī*, *bhi+s*.

A névmásoknál különösen kedvelt volt több névmás egybeolvadása. Specht így magyarázza a szláv *toġo* (*to+ġho*), lat. *mēd*, gót *mīs* alakokat is. A nomenre is hatva **med*, **tved* (= ói. *mat*, *tvaf*) az abl. *-ōd*, *mes* (= gót *mīs*) a gör. (adverbiális) *-ως* végzetet adták. Az acc.-i *m* a *men* névmás *-mn* alakja, ahol *-n* lekopott, míg a többesben *-mns* > *-ns*. Ugyanez a névmás adta a *mī* és *bhi* kázusokat is. A pl. gen., amelynek ragja a szláv *-ъ* tanúsága szerint *-ōm* volt, szintén pronominalis eredetű: a védikus *asmāka yusmāka* gen.-ok, amelyek *puszta* tövet tartalmaznak (cf. *mama*, *tava*), possesszívumokká átértelmeződve *-am* végéig bővültek és a nomenre is átmentek; az *o*-tónél *-ōm* lett az összevonás eredménye

és sok nyelvben ez általánosult. Ugyanilyen módon jöttek létre valamennyi kázus végződésai, és az azzá lett demonstratívumok eredetileg semmiféle módon nem utaltak a lassú adaptációval kialakuló jelentésre.

Ha még egyszer végiggondoljuk ennek a műnek a felépítését, csodálattal kell adóznunk S. hatalmas egybenéző képességének, amellyel az indoeurópai nyelvekben igazán nem csekélyszámú kombinációk lehetőségét kiválogatva, egy egységes szerkezetű palotát emelt. Mit jelent azonban az esztétikai igaz (mert egyszerű) a tudományos igazság szempontjából? Más szóval: légvár-e a palota, avagy komoly épület, amelyben biztonsággal lehet mozogni? A kérdésre nehéz felelni, mert ha egyes dolgokat pozitíve meg is lehet cáfolni, az egész nem kezdhető ki. Szeretnék azonban még egyszer azokra a sarkpontokra rámutatni, amelyeken S. épülete nyugszik, és amelyeknek a próbát el kell majd bírniok.

S. először is elfogadja kiindulópontnak a német archaeológia azon tézisé, hogy az indoeurópai őshaza a Közép-Németország és a Kelet-tenger közötti területen feküdt, és ezt a kritériumot használja fel sokszor annak eldöntésére, hogy egy képzés réginek tekintendő-e vagy sem. Másodsor S. abból, hogy bizonyos elemek váltakozva, tehát látszólag minden különbség nélkül szerepelhetnek ugyanazon tónél, arra következtet, hogy ezeknek egy volt a funkciójuk is, nevezetesen azt fejezték ki, hogy a dolgok hatalmasmal, mintegy manával rendelkeznek. Lehetséges, hogy ez valóban így van, de logikailag a gondolatmenet feltétlenül támadható. Nevezetesen félős, hogy a régi nyelvallapotoknál sokszor olyan optikai csalódásoknak esünk áldozatul, mint mikor repülőgépen közelünk ismeretlen tájak felé. Nemcsak az esik meg, hogy egy nagy hegytömb alkotóelemeire, egyedi hegyekre esik szét, hanem azonos külsejű tájak is közelebről feltárják lényeges különbségeiket. Érdekes, hogy S. a *k*-suffixumnál csak Ewaldra hivatkozik, ellenben Baadert meg sem említi. Pedig Baader éppen ennél a suffixumnál azt az érdekes gondolatot fejtegeti, hogy *k* a tulajdonossal való azonosságot, a teljes birtoklást fejezte ki.² Lehetséges, hogy Baader haladt a helyes nyomon és ugyanígy a többi bővítménynél is egészen más, közelebről még ki nem nyomozott lehetőségek nyílnak meg majdan. Arról nem is beszélek, hogy egy egészen más szempont, pl. a klasszifikáció kifejezése is érvényesülhetett, mint a bantu nyelvekben, amit S. azzal, hogy ott praefigálás és csak laza összefüggés van, még nem küszöbölt ki. Így szerintem ez a kérdés sorsdöntő S. rendszere szempontjából. Az, hogy ezek az elemek tőképzésre, majd egy későbbi fokon esetképzésre is használtattak, kisebb nehézség, bár a részletekben itt is sokszor hajlandó az ember ellentmondani.

A fentiekben csak a mű főtézisét tudtam megvilágítani. Nincs itt hely annak a sok részletkérdésnek az előadására és megvitatására, amelyekben S. sokszor új és biztosan jó utakat jár. Jólesően könyvelem azonban el, hogy 1937-es kísérletem után (fent LXI, 7. kk.) most S. is elveti a rejtélyes *p*-hangokat (239. kk.).

A S. által emelt épület impozáns, de tartósságát csak a további kutatás fogja eldönteni. Kétségtelen azonban, hogy az indoeurópai nyelvtudomány alapvető művel gazdagodott és senki, akit az indoeurópai ragozás kérdése izgat — már pedig tartósan egy nyelvész sem fordíthat háttal lemondó agnoszticizmussal ezeknek a kérdéseknek — nem mehet el a jövőben S. műve mellett.

(Budapest, 1944. aug.)

Szemerényi Osvald.

*

² Jellemző munkája címe: Die identifizierende Funktion der Ich-Deixis im Indoeuropäischen. Eine ethnologisch-sprwliche Untersuchung

Eines der bedeutendsten Werke auf dem Gebiet der indoeuropäischen Sprachwissenschaft seit dem ersten Weltkrieg liegt vor uns. In der Zielsetzung trifft es mit dem genialen Werk Benveniste's zusammen, ist aber insofern ihm nicht nur ebenbürtig, sondern überlegen, dass es kein Torso zu bleiben droht, sondern mit einem mächtigen Wurf ein erstaunliches, wohlgegliedertes Ganzes geschaffen hat. Das Werk erfüllt tatsächlich, was es in seinem Titel verspricht.

Die Hauptthese Spechts, des rühmlichsten Forschers auf unserem Gebiet in Deutschland, ist sehr einfach. Ausgehend von der Beobachtung, dass sich in der indoeuropäischen Stammbildung die verschiedensten Suffixe abwechseln und vertreten können, kommt er zu der Folgerung, dass diese eigentlich mit den verschiedenen deiktischen Elementen der Grundsprache identisch sind. Sie müssen daher einst die Entfernung in Raum und Zeit bezeichnet haben, bis sich allmählich ihre Bedeutung abschwächte und so die verschiedenen Elemente wirklich zu blossen Stammformantien herabsanken.

Als diese Etappe der Entwicklung vorbei war, begannen dieselben deiktischen Elemente eine ganz andere Rolle zu spielen. Durch allmähliche Adaptation wurden sie dazu geeignet, die verschiedenen sich einstellenden Kasus zu tragen. Dabei werden solch unmittelbar einleuchtende Erkenntnisse erzielt, wie z. B. dass Dual und Plural eigentlich Aneinanderreihung von pronominalen Elementen darstellen, d. h. dass *rēg-e 'ein König und hier einer', und *rēg-e-s 'ein König, hier einer und dort einer' bedeuten.

Rez. ist der Meinung, dass diese Auffassung ein wohl durchdachtes und mit Folgerichtigkeit durchgeführtes System darstellt. Ob es sich bewahrheiten wird, hängt von der Tragfähigkeit der Prämissen ab. Dabei denkt Rez. nicht so sehr daran, dass Verf. die nordische Urheimat zum Ausgangspunkt nimmt. Der Angelpunkt der ganzen neuen Theorie ist s. M. n., ob sich die Folgerung Spechts aufrechterhalten lässt, dass nämlich die einander vertauschbaren Suffixelemente wirklich identische Funktion hatten, die sich dann als nähere Präzisierung des jederweiligen Raumverhältnisses herausstellt. Rez. meint, dass Verf. nicht nachgewiesen hat, dass eine Auffassung wie die Baader's über das k-Suffix, oder das Verhältnis der Stammformantien zu den Klassenzeigern unmöglich ist. Hier wird also die Zukunft entscheiden. Jedenfalls ist aber das Werk, auch wegen der Fülle der Einzelergebnisse, ein Buch, das jeder selbst lesen muss.

(Budapest, August 1944.)

Oswald Szemerényi.

Al. Rosetti: *Gramatica limbii române*. Bucureşti, 1943. Ed. „Universul“. 246 l. — Al. Rosetti—J. Byck: *Gramatica limbii române*. Bucureşti, 1945. Ed. „Universul“. 256 l.

Az utóbbi évek folyamán örvendetesen fellendült román nyelvtan-irodalomnak¹ kétségtelenül egyik legértékesebb terméke Rosetti jelen könyve, amely — J. Byck közreműködésével — két, igen viharos év folyamán is immár második kiadásához érkezett el. Mint a magyarországi nyelvtanirodalomban Eckhardt Sándor francia nyelvtanának (1929), úgy e műnek is legfőbb érdeme abban áll, hogy a nyelvi rendszer leírásában mindenkor gondosan felhasználja a részletkutatások legújabb eredményeit s ennek révén nemcsak módszerében, de anyagában is képes szinte minden vonatkozásban valami újat nyújtani. Rosetti minden szintézisét, így

¹ Vö. Iorgu Jordan 1937-ben megjelent nyelvtanáról írt ismertetésemmel, Archivum Europae Centro-Orientalis, IV, 531—33. l.

román nyelvtörténeti összefoglalásait is² franciás világosság, eleven átfogóerő jellemzi: ugyanezeket az erényeket találjuk most meg román leíró nyelvtanában is, amelynek végén megnyilatkozik a szépiró Rosetti esztétikai ítélőkészsége is, az alább tárgyalandó stilisztikai rész finom megfigyeléseiben.

Maga a nyelvtan szabályszerűen oszlik hang-, alak- és mondattanra; a II. kiadásban az igedők használata igen helyescn az alaktanból átkerült a mondattanba s a fontosabb viszonzszók használata részletesebb tárgyalást nyert. A hangtani bevezetés a Rosetti-szerkesztette „Bulletin Linguistique“ kiváló adalékain épült fel; innen származik például a más-salhangzórendszernek igen pontos világos kifejtése. A jésített mássalhangzók végre elnyerték azt a helyet, amelyet fonológiai szerepüknél fogva megérdemelnek. Sajnos, teljesen hiányzik viszont a kiejtésbeli ingadozások tárgyalása (vö. Iorgu Iordan: Gram. limbii rom. 3. kk. 1.), aminek pedig éppen a még egységesnek alig mondható román köznyelv esetében nagy fontossága lehetett volna. Még a hangsúlyingadozásokra való utalás is (*acólo* ∼ *acoló*) csupán általánosságban mozog, pedig pl. *bólnav* és *bolnáv* elég pontosan oszlik meg Moldva és a többi román vidék között (Tiktin: Rum.-Dtsch.-Wb. 210. l.). Kétséges az *ö*-hang tényleges elterjedése az olyan szavakban, mint *deodată*, *uite-o* (16.l.), e ponton *Rosettit* valószínűleg a svéd *A. Lombard* bukaresti megfigyelései befolyásolták (La prononciation du roumain. Uppsala, 1936, 131. l.).

A főnév alaktanának tárgyalása elsőrangú; problematikusnak csupán a három „deklináció“ megkülönböztetését tartjuk (42. kk. 1.), mivel színű, hogy a román nyelvérzék — sőt a legtöbb román nyelvtaníró is — nem a végződésszerinti, hanem inkább a nemszerinti megosztást követi. Elvégre *carte* (többese *cărți*) mégis csak közelebb áll a *hartă* (többese *hărți*) típushoz, mint *vulpe* vagy *nume* ragozásához! A legközelebbi kiadásban tehát ajánlatos lenne a névragozási mintáknak nemek szerinti csoportosítását következetesen keresztülvinni! A tulajdonnevek ragozásával kapcsolatban bosszantó sajtóhiba *lu Gheorghe* (40. l., vö. *lui Gheorghe*, I. kiadás, 39. l.), elsősorban azért, mert az az alak a régi nyelvben és az alacsony népnyelvben *valóban létezik*, viszont itt egyáltalában nem volna helyénvaló. Archaikusan hat az *acestași* mutatónévmás említése (59. l.) s érdekes, hogy önálló mutatónévmásként *Rosetti* persze csak az *acesta*, *aceste* stb.-féle alakokat ismeri el, viszont egyik példamondatában használja a régies és köznyelvi *aceste* változatot is: *Intra aceste veni seara* (172. l.). Vagy talán csak sajtóhibával van dolgunk? A szóképzés stilisztikailag kissé tagoltabb is lehetne, azonkívül nem ártana az élő és holt képzők kifejezett megkülönböztetése. A prae-fixumok közé végre felveendő lenne a rendszerint mellőzött *para-* (< úgörgög παρα-), melynek nyomait a modern irodalmi nyelvben gyakran megtaláljuk.³ Az egyes képzőkkel kapcsolatban persze sok-sok más érdekes példa is jut az olvasó eszébe; így például az *-ar* képző használata a népnyelvi *miar* 'ezres bankjegy' alakban.⁴ Hasznos lenne végre a szinte minden román nyelvtanból hiányzó *-mente* határozói képző említése is (*eminamente*, *literalmente*, *esențialmente*).

² Vö. EphK. LXIII, 245—7. l., LXV, 350—1.

³ *Les mots d'origine néo-grecque* stb. című munkámban több példát idéztem: vö. még *armată de redactori*, *para-redactori* și *reporteri*, *Rebreanu*, *Răscăoala*, 310. l. A szláv eredetű *răs*-praeifixumnak hasonló használata előfordul a Rosetti-idézte *Creangă*-részletben is: *găsești să le dai și să le răsdai!* (194. l.).

⁴ Pl. I. Teodoreanunál: *Are taxă fixă: un miar*. *Cocotele dela Băiți ii spun „taximetru de lux“ (Golia, II, 151. l.)*. A szót a *Candrea—Adamescu*-féle „Dict. Enciclopedic Ilustrat“ sem ismeri, vö. azonban I. Iordan: *Limba română de azi*. Buc., 1943, 159, 500. l.

A mondattanban igen üdvös a ma érvényesülő nyelvi tendenciák gondos figyelembevételre, például a dativus gyors terjedése igék és melléknépek franciás vonzatában (pl. *a supraviețui cuiva ∞ survivre à quelqu'un*). Iorgu Iordan remek könyve, a román „grammaire des fautes“ e hajlamot igen bőséges anyaggal igazolja (i. m. 281. kk. l.). Olykor viszont *Rosetti* teljes határozottsággal védelmezi a klasszikus nyelvi normát: a hivatalosan személytelennek ismert *a trebui* igével kapcsolatban meg sem említi (111. l.), hogy a legújabb nyelvhasználatban erősen terjed az ige ragozhatósága (Iordan: i. m. 350—1. l.). Jó a viszonzyszók használatáról szóló új rész: sok egyéb apróság mellett pótlandó viszont a *de praesentio* franciás eszközhatározói használata (a se servi *de ceva* ∞ se servir *de quelque chose*). Az *a* (< latin *ad*) viszonzyszó genitivust jelölhet olykor névmások előtt is.⁵ Örömmel vettük volna az *intru* viszonzyszónak, sajnos, kevésbé tisztázott használatára vonatkozó megjegyzéseit is.

A könyv legérdekesebb, mondhatnók legizgalmasabb része a román stilisztikának szentelt fejezet, amelyben *Rosetti* Heliade-tól *Rebreanu*-ig egész sereg román próza szemelvényen mutatja be a román stílus jellegzetes változatait. A *megirandó román stílustörténet alapvetése ez az 50—60 lapnyi összefoglalás*. Az irodalomtörténészekre vár az a további feladat, hogy az egyes stílusváltozatoknak mélyebb okait részletesen feltárják s bemutassák egyszóron irónak különböző stílusait is. Ennek a többarcúságnak érzékeltetését egyébként *Caragiale*val kapcsolatban itt is elengedhetetlennek tartjuk, hiszen pl. a „Húsvéti fáklya“ *Balzaca* vagy *Mérimée*-re emlékeztető realizmusa egészen más tőből sarjadt, mint az itt idézett humoros részletek! *Heliade* stílusmintája sem volt mindig „a beszélt nyelv“ (187. l.). Éppen ő a román irodalomban az első tudatos stilizátorok egyike: valóságos román *Kazinczy*, ki a *lamartinei* meditációtól a *tassoi* eposzig egész sereg műfaj sajátos hangjával megpróbálkozott. *Rebreanu*val kapcsolatban enyhe túlzásnak tartjuk a stílus személytelenségének emlegetését (249. l.), amikor éppen önála sokszor érződik a tudatos stílusstörékvés, például a románban oly ritka komplikációs jelentésváltozásokkal kapcsolatban.⁶ Egy-egy irónál nem ártottak volna nyelvtörténeti megjegyzések sem: jellemző *Bălcescunál* az erdélyies *sânt* használata a szlávós *sfânt* helyett (206—7. l.). *Persze* az egyes stílus példák részletes elemzése nemigen fért volna el könyvünk keretébe: nagy érdeklődéssel várjuk azonban *Rosetti* további tanulmányait is az eddig még alig ismert román stilisztika kérdéseiről.

Gáldi László.

*

Cette excellente grammaire de la langue roumaine d'aujourd'hui contient aussi un précis de stylistique qu'il n'est pas exagéré de considérer comme la pierre angulaire des études à venir sur la genèse et les variétés du style littéraire roumain.

Ladislás Gáldi.

⁵ Például *O. Șulțiu*-nak ebben az inkább franciául, mint románul elgondolt mondatában: *Lamartine... n'a putut scrie... mai mult decât începutul și sfârșitul a ceea ce trebuia să fie un long poem al omenirii* (Familia, 1935, 3. sz. 75. l., vö.: *Lamartine n'a pu écrire que le commencement et la fin de ce qui avait à devenir un long poème de l'humanité*).

⁶ Pl. „*În ochii ei lucea o bucurie trandafirică*“ (*Răscola*, 289. l., magyarul: „*Szemében rózsaszínű orom ragyogott*“).

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK.

Balassa-kódex. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi *Varjas Béla*. M. Tud. Akadémia kiad. 1944. 196 lap, 4-r.

A Sajókázán őrzött Balassa-kézirat fototipiai kiadása és hű betűszerinti átírása. Bevezetésében a gondos kiadó éles szemmel írja meg Balassi költeményei mórának történetét. Legrégibb nagy magyar költők műveinek eme korszerű kiadására még visszatérünk.

Barcsai Géza: A magyar tudományos élet harca a német szellemi imperializmus ellen. Budapest, 1946; 52 lap, 16-r.

„Ha akadtak is az egyes tudományágakban Quislingek — így a filozófiában Kibédi-Varga, a történelemben Baráth Tibor, a közgazdaságtudományban Csikós-Nagy, a biológiában Méhely, a művészettörténetben Balás-Piry stb. —, a túlnyomó többség egységesen maradt az igazi magyar érdekek felismerésében. Irodalom és tudomány ezekben az években kiléptek a szellemi elzárkózás elefántesontornyából, leszálltak a küzdőterre s harcoltak egyrészt a magyarság belső, lelki megerősítéséért, másrészt a kívülről beszívargó, tetszetős mezbe öltöztetett kártékony eszmék ellen. Azokat pedig, akik behódoltak, ez a szellemi front kiközösítette magából, magukra maradtak, elszigetelődtek, munkáikat mindenütt gyanakvás, kemény, elutasító kritika fogadta.“ A szerző igen érdemes igyekezettel állította össze a magyar tudományos élet szellemi ellenállásának egyes jelenségeit. Főleg a Magyar Szemle, a Századok és a Századunk folyóiratok érdemeit és a történeti, filozófiai, jogi és közgazdasági műveket veszi számba. Hiányoljuk a Magyarságtudományi Intézet alapításának és működésének említését, holott ez az intézmény elsősorban a belső megerősítés programját szolgálta népszerű utolsó darabig felvásáraolt. Ugyanígy szolgálták a magyar nemzetiség erősödését a Magyar Szemle-Társaság kiadványai is: a helyesen kiemelt „Mi a magyar?“, de Horváth János és Kerecsényi-Bisztray antológiái, a „Francia Szellem“ és sok más is. Az egész összeállítás kritikájához tartoznék még a megnyilatkozások kronológiája is — hiszen a háború kitérése után a lehetőségek igen szűk térre és csak közvetett módokon korlátozódtak — és az egyes megnyilatkozások súlyának lemérése, továbbá egyes tudományos fórumok hűvös, vagy túlóvatos tartózkodása. Barcsai Géza hasznos anyagot ad, de csak a bennfentes tudja könyvében felmérni a tényleges megnyilatkozások kellő helyzeti értékét.

Bisztray Gyula: Író és nemzet. Révai-kiad. Budapest, 1943. 436 lap.

Elszört tanulmányait állította itt össze a szerző. Friss toll, éleslátás, finom ironia és alkotó idealizmus jellemzik. A kötetre még visszatérünk.

Gabriel, Asztrik: Les rapports dynastiques franco-hongrois au moyen-âge. Budapest, Imprimerie de l'Université. 110 lap, 4-r.

Kitűnő összeállításá mindannak, amit eddig a magyar-francia uralkodóházak rokoni kapcsolatairól, azok középkori művelődési vonatkozásairól tudunk. A könyvek különös értéket biztosít a bőséges illusztrációs anyag, mely a XVI. század elejéig terjed.

Gál István: Magyarország, Anglia és Amerika, különös tekintettel a szláv világra. Officina-kiad. 328 lap, 16-r.

Angol-magyar vonatkozású adatok, utazók, könyvek, böngészések összeállítása. Érdekes antológia, melynek szerves történeti átnézete még várat magára.

Gál, Stephen: Hungary and the anglo-saxon world. Officina-kiad. 52 lap és 16 fényképmásolatlap.

Guary-kódex. Bevezetéssel ellátva hasonmásban közzéteszi Szabó Dénes. Codices Hungarici III. M. Tud. Akad. kiad. Budapest, 1944. 136 lap, 8-r.

A dicséretes és korszerű fényképmásolatsorozat remeke ez a kötet. Nyelvészek, irodalmárok és műbarátok nagy gyönyörűséggel forgathatják.

Lukács György: Írástudók felelőssége. Szikra-kiadás. 1945. 144 lap, 16-r.

1939 és 1941 között írt irodalompublicisztikai tanulmányait adta ki itt a szerző. Adyt, Babitsot, a „Szép Szó”, Illyés Gyula és a népiesek művein keresztül keresi és bírálja a korszerű politikai gondolatot, vagy annak hiányait saját, marxista világnézete szemszögéből állapítja meg.

Makkai, Ladislás: Histoire de Transylvanie. Les Presses Univ. de France. Paris, 1946. Bibl. de la Revue d'Hist. Comparée V. (Teleki Pál Intézet párizsi kiad.)

A szerző magyarányú Erdély-történetének franciayelvű verziója.

Nép és Nyelv. Néprajz-nyelvészet, és Irodalomkedvelő folyóirat. Szerkeszti Mészöly Gedeon. Kolozsvár—Szeged, 1944. jan.—jún.

Az irodalom kedvelői nagy élvezettel olvashatják Mátyási József 1799. évi útleírását, melyet a szerkesztő maga ad ki, bő jegyzetekkel kommentálva. M. J. szándékoltan tekervényes és humoros, táblalírós stílusa jelképesen összegezi egy kor és a magyar művelődésben nagy szerepet játszó kismemesi réteg gondolkodását és nyelvi megjelenését.

Puskin Sándor: Anyégin Eugén. Verses regény. Írta —. Fordította Mészöly Gedeon. Keresztes-kiadás. 268 lap, 16-r.

Mészöly Gedeon izes, Arany Jánoséval vetekedni igyekvő nyelvén kapjuk itt az egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb orosz író remekművét. Bérczy Károly fordítása szinte klasszikusnak számít műfordításaink között és mégis ritka élvezettel olvassuk Mészöly újszerű alkotását, mely Trócsányi Zoltán, Sztripszky Hiador és Domony Péter közreműködésével egészen közel hozta hozzánk az eredeti hangulatát, hiszen Bérczy fordítása mégis inkább Bodenstedt német fordításán alapult, mint az orosz eredetin. Ma az oroszok továbbra is legnagyobb költőik között tisztelik Puskit, mire csak Ek Sándor író és vörös hadsergebeli tisztet hívhatjuk tanúságnak, aki az Új Időkben (1946. jan. 19.) egy kicsinylő Puskin-kritikával kapcsolatban ezeket az erős szavakat írja: „Itt vitáról nem lehet szó. Annak sincs értelme, hogy egy fejtegetésbe kezdjünk, hol a vakmerőségről beszéljünk, mely a tudatlanságból merít és a tájékozatlanságra építve rágalmaz is”. És a cikket imígyen zárja: „1937-ben Puskin költeményei több mint húszmillió példányban jelentek meg a Szovjet-Unió népeinek minden nyelvén. Puskin nem halt meg, ott él az orosz nép büszke szeretetében és tiszteletében. Ő halhatatlan az orosz népben!” Mészöly fordítása, látjuk, megfelelő időben érkezett.

Szekfi, Jules: État et Nation. Les presses Universitaires de France. Paris, 1945. Bibl. de la Revue d'Hist. Comparée IV. (Teleki Pál Intézet párizsi kiadása.)

Szekfi Gyula három nagy tanulmányát adta itt ki francia nyelven. Le hongrois, langue d'État, Essai d'une histoire des nationalités en Hongrie; Historiographie des Saxons de Transylvanie. (A kétlapnyi bevezetés franciasága igen gyenge, míg maga a szöveg jól olvasható.)

Telegdy Pál és János: Két vitéz nemesúr levelezése a XVI. század végéről. Közzétette Eckhardt Sándor. Budapest, 1944. Magyarságtud. Intézet kiad. 220 lap; 16-r.

A kiadvány a keleti végeken harcoló és gazdálkodó két nemesúr családi levelezését közli, amint azok a Zichy-levéltárból előkerültek. A két Telegdyn kívül még a hozzájuk intézett vagy közvetlen hozzátartozók levélsomóiból is vannak itt szemelvények. Kedves, évődő humorú, közvetlenül ható levélírónak bizonyul Telegdy Pál; különösen megkapóak menyasszonyához írt levelei. Ecsedi Báthory István, a zoltárfordító is szerepel itt néhány igen jellemző darabbal: erős egyénisége levelein is keresztülzűrődik. Igen érdekesek sógoranjére, Losonezy Annára tett megvető kijelentései: e szerint Balassi nagy szerelme nem valami díszes hírnök örvendett saját korában, Báthory István kapzsi, ragadozó, ledér asszony-nak tünteti fel a vele pörben álló Telegdy Pálhoz intézett leveleiben. A versíró Telegdy Kata is szerepel itt néhány levéllel.

Tolnai Gábor: Végzetes esztendők. Anonymus, 1945. 132 lap, 16-r.

Rövidebb tanulmányok gyűjteménye. Lapunk olvasóit közelebbről érdekelhetik a Bethlen Miklós, Tótfalusi Kis Miklós és az öreg Kazinczyról írott esszék. Egy erdélyi mágnás utazásai cím alatt gróf Teleki József úti naplóját ismerteti és a Rousseau-látogatás lapjait közli, miután francia nyelven 1943-ban a Teleki Pál-intézetben az egészet kiadta (La cour de Louis XV).

Magyar Könyvszemle. Szerk. Varjas Béla. LXVIII. (1944 ápr.—dec.) és LXIX. (1945 jan.—dec.)

Főcikk: Bisztray Gy.: Három év magyar könyvészet; Gulyás Pál: A könyvkiadás Magyarországon a XVI.—XVIII. században. Szimonidesz Lajos: A magyarországi anabaptisták irodalma és könyveik; Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában; Trócsányi Zoltán: A budapesti német könyvharcosolás; Berkovits Ilona: Egy Corvin-kódex származása; Gerezdí Rabán: Aldus Manutius magyar barátai; Pásztor Lajos: Károlyi Sándor önéletrajzának ismeretlen részlete, 1698—1703.

Radó, Polycarpe O. S. B.: Répertoire hymnologique des Manuscrits liturgiques dans les Bibliothèques Publiques de Hongrie. Budapest, 1945. 59 l. Az Orsz. Széchényi Könyvtár Kiadványai. XX. sz.

Radó Polykárp a magyarországi könyvtárakban fellelhető középkori liturgikus kódexek, és a nyomtatott szertartáskönyvekbe beírt másolások alapján a hazai könyvtárak kéziratok himnusz-, szekvencia-, és prózaggyűjteményét állította össze. A gyűjtést két régebbi kitűnő munkája alapján végezte el. Átvizsgálta 196 kódexet (l. Index codicum liturgicorum manu scriptorum Regni Hungariae, Budapest, 1941.), 144 nyomtatott liturgikus könyvet (l. Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései, Budapest, 1944.), Feldolgozásának legérdekesebb eredménye, hogy 44 himnusz nem talált meg Chevalier Repertoriumában. Megnyugtató lett volna, ha Chevalier mellett C. Blume—G. M. Dreves: Analecta Hymnica Medii Aevi alapján is ugyanezt a következtetést olvashattuk volna.

HALOTTAINK

Radó Antal és Vikár Béla

alapító tagok

Csengery János

tiszteleti tag

Balogh József

Garda Samu

Horváth Endre

választmányi tagok

Acs Károly

Horger Antal

Kerecsényi Dezső

Solymossy Sándor

Vonház István

Fest Sándor

Heinlein István

M. Techert Margit

Ernyey József

Irsik József

Mahler Ede

Szerb Antal

Velledits Lajos

rendes tagok

Emléküket kegyelettel őrzük.

A kiadásért felelős: Huszti József.

46.408. — Egyetemi Nyomda. (F.: Tirai Richárd.)

HAZAI IRODALOM.

Oldal

Sajkás Ede: Egy aratáseleji ógörög népszokás. (<i>Marót Károly</i>)	100
Keresztény remekírók. (<i>Csizmazia Placid</i>)	102
Sántha György: A harcos szentek bizánci legendái. (Magyar-görög Tanulmányok 22.) (<i>Gyóni Mátyás</i>)	108
Horváth Endre: Az újgörögök. (Kincsestár 21.) (<i>Moravcsik Gyula</i>)	109
Eckhardt Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. (<i>Waldapfel József</i>)	112
Karsai Géza: Középkori vízkereszti játékok. (<i>Gábrriel Asztrik</i>)	115
Gáldi László: Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum. (<i>Tamás Lajos</i>)	116
Laziczius Gyula: Fonétika. (<i>Tamás Lajos</i>)	121

KÜLFÖLDI IRODALOM.

E. J. Chevalier—R. Bady: L'âme grecque. (<i>Kerekes Károly</i>)	127
Olof Vessberg: Studien zur Kunstgeschichte der römischen Republik. (<i>Györkösy Alajos</i>)	130
Franz Specht: Der Ursprung der indogermanischen Deklination. (<i>Szemerényi Osvald</i>)	134
Al. Rosetti: Gramatica limbii române. — Al. Rosetti—J. Byck: Gramatica limbii române. (<i>Gáldi László</i>)	139
Beküldött könyvek	142
Hallottaink	144

A körülmények alakulása következtében az Archivum Philologicum 1944-ben megjelent 68. évfolyamának I. jelzésű füzetével az évfolyam bezárult és befejezettnek tekintendő.

Ennek a 69. évfolyamnak az alapára 10.— pengő, amely a mindenkori könyvkereskedői szorzószámmal szorzandó. Befizethető a Budapesti Philologiai Társaság pénztárosánál részletekben is.

